

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 347.2/3 (575.3)

ТКБ: 67.404.1

Р – 27

РАҲМОНЗОДА АБДУЛЛО ҚУРБОНАЛӢ

**МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТИ
КОММУНАЛӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисоси 12.00.03. – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ;
ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

ҒАФУРЗОДА А.Д.

ДУШАНБЕ – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГҶИ ИХТИСОРАҶО ВА Ё АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. МОҶИЯТИ ҶУҚУКИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ.....	18
1.1. Пайдоиш ва инкишофи моликияти коммуналӢ.....	18
1.2. Мафҳум ва хусусиятҶои Ҷуқуки моликияти коммуналӢ.....	55
БОБИ 2. ТАТБИҚИ ҶУҚУКИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ.....	84
2.1. Субъектони Ҷуқуки моликияти коммуналӢ.....	84
2.2. ОбъектҶои Ҷуқуки моликияти коммуналӢ.....	104
2.3. Мазмуни Ҷуқуки моликияти коммуналӢ.....	122
2.4. Хусусигардонии моликияти коммуналӢ.....	130
БОБИ 3. ҶИФЗИ ҶУҚУКИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ.....	160
ХУЛОСА.....	168
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	173
РӢЙҶАТИ АДАБИЁТ.....	175
ИНТИШОРОТ АЗ РӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ.....	193

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО ВА Ё АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

БМТ - Бонки миллии Тоҷикистон;

БУ – Бонки умумичаҳонӣ;

Б. – банд;

ВМКБ – Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон;

ДМТ - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон;

ИҶШС – Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ;

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқил;

КГ ҚШФСР - Кодекси граждани Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия;

КВД – Корхонаи воҳиди давлатӣ;

КА ҚТ – Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

КЧ ҚТ – Кодекси ҷиноятӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон;

КМ ҚТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон;

ММД - Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ;

М. – модда;

СММ – Созмони Миллалӣ Муттаҳид;

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон;

ҚШФСР - Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия;

ФР – Федератсияи Россия;

ШМА – Штатҳои Муттаҳидаи Америка.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Мутобиқи тақсимоги маъмурию худудӣ қаламрави ҶТ ба 3 вилоят – ВМКБ, қисми шарқии ҷумҳурӣ, бо 8 воҳиди маъмурию худудӣ, вилояти Суғд, қисми шимолии ҷумҳурӣ, бо 18 воҳиди маъмурию худудӣ, вилояти Хатлон, қисми ҷанубии ҷумҳурӣ, бо 25 воҳиди маъмурию худудӣ, шаҳри Душанбе, пойтахти ҷумҳурӣ, ки аз 4 ноҳия иборат мебошад, шаҳру ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ (бо 13 воҳиди маъмурию худудӣ) ва 427 ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот тақсим шудааст. Ҳамаи онҳо субъектони ҳуқуқи маданӣ буда, дорои молу мулки алоҳида мебошанд, вале самаранокии фаъолияти хоҷагидорӣ онҳо ҳамчун молик назаррас нест. Онҳо то ҳол аз ҳисоби бучети ҷумҳуриявӣ маблағгузорӣ карда мешаванд, худидоракунии маҳаллӣ наметавонад ба аҳоли дастрас будани хизматрасониҳои хушсифатро таъмин намояд. Чунин ҳолат талаботи рӯзафзуни иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеаро пурра қонеъ гардонида наметавонад ва бинобар ин ислоҳоти идораи давлатиро меҳаҳад. «Ин ислоҳот – ба андешаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон – пеш аз ҳама бояд ба танзими идораи давлатӣ, мукамалгардонии вазифаҳо, такмили сохтори вазоратҳо вобаста ба шароити иқтисоди бозорӣ, аз байн бурдани вазифаҳои такроршаванда, шаффофияту самаранокии фаъолияти сохторҳо ва хизматчиёни давлатӣ равона гардад»¹.

ҶТ давлати соҳибхитӣ, демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва ягона мебошад. Риояи ин арзишҳои бунёди дар нисбати моликияти давлатӣ таъсири худро расонидаанд. Демократӣ будани ҶТ тақозо мекунад, ки воҳиди маъмурию худудӣ дар шахсияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот ваколатҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ молу мулки худро мақсаднок амалӣ намоянд, ташаббускор ва мустақил бошанд. Моликияти давлатӣ тибқи принципи ду сатҳона ба вучуд омада (ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ), бинобар ин дар ҳалли масъалаҳои дорои аҳаммиати маҳаллӣ ва хизматрасониҳои коммуналӣ нақши мақомоти

¹ Паёми Президенти ҶТ ба Маҷлиси Олии ҶТ аз 16-уми апрели соли 2005 // Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмӯи паёмҳо). – Хучанд: Хуросон, 2019. – С. 138.

маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бояд асосӣ бошад. Чунин ҳолат тақозо менамояд, ки ҳамаи сатҳҳои ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ бояд ҷиҳати иҷрои дахлдори уҳдадориҳои худ дорои маблағҳои мутаносиб ва мустақилияти иқтисодӣ бошанд. Тибқи принципҳои: «маблағ ва моликият баъд аз фароҳам овардани вазифаҳо» ва «бисёрсатҳии моликияти давлатӣ» ҚТ ва воҳиди маъмурию ҳудудӣ бо дарназардошти зарурати фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди инсон, ҷомеа ва давлат молу мулкҳои худро доранд.

Назарияи бисёршаклии моликияти давлатӣ дар м. 1, 7, 12, 13 ва 77 Конститутсияи ҚТ, дар боби 4 «Асосҳои иқтисодӣ ва молиявии фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» (м. 24–34) Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ эътироф шудааст ва амалияи татбиқи он тадқиқоти махсуси илмиро тақозо менамояд. Бинобар ин, таҳқиқоти илмии масъалаҳои асосии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон падидаи инноватсионӣ мебошад. Натиҷаҳои асосии илмӣ ба рушди минбаъдаи ҳуқуқи маданӣ ва такмили механизми танзими ҳуқуқии он мусоидат мекунад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ дар он аст, ки дар илми муносири ҳуқуқшиносии ҚТ ва кишварҳои ИДМ таълифоти илмӣ ба назария ва амалияи танзими ҳуқуқии моликияти коммуналӣ бахшидашуда зиёд нестанд. Сабаби чунин ҳолат дар он мебошад, ки то ба ҳол аҳаммияти худидоракунии маҳаллӣ ва мустақилияти иқтисодии он пурра дарк карда нашудааст. Мисли давраҳои шуравӣ масъалаҳои одитарини маҳалли аҳолинишин тибқи дастур аз “марказ” ҳалли худро пайдо мекунад. Таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, ки баъзе роҳбарони мақомотҳои иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ то ба ҳол ба имконияти моликияти коммуналӣ ва ҳуқуқи моликият боварӣ надоранд. Баъзеи онҳо роҳбарони ташаббускор ва навоар набуда, боварӣ доранд, ки бучети ҷумҳуриявӣ онҳоро дастгирӣ мекунад. Чунин ҷаҳонбинӣ ва захираи кадрӣ барои рушди худидоракунии маҳаллӣ ва ислоҳоти хоҷагии манзилию коммуналӣ мусоидат карда

наметавонад. Масъалаҳои аҳаммияти маҳаллӣ бояд аз ҳисоби моликияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот ҳалли қонунии худро пайдо намоянд. Имкониятҳои “марказ” ва моликияти ҷумҳуриявӣ бояд фароғирӣ масъалаҳои умумидавлатӣ бошанд, барои амалӣ намудани ҳадафҳои миллии стратегӣ равона шаванд. Дуруст муайян намудани афзалиятҳо дар сиёсати дохилӣ, такрорнашавии салоҳиятҳои мақомотҳои ваколатдори давлатӣ ва интиҳоби кадрҳои ташаббускори роҳбарикунанда ба самаранок соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ замина мегузорад.

Баъзе масъалаҳо оид ба иштироки давлат ва мақомотҳои он дар муносибатҳои ҳуқуқӣ дар китобҳои дарсии аз фанни ҳуқуқи граждани, ки аз ҷониби муаллифони ватанӣ навишта шудаанд, мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Масъалаҳои танзими ҳуқуқи иштироки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар муносибатҳои молумулкӣ дар асарҳои Б.С. Аминҷонов², С.Ш. Болтуев³, И.Х. Бобочонзода⁴, Ш.К. Гаюрзода⁵, А.Д. Гафурзода⁶, Ш.М. Исмоилов⁷, З.К. Қодиров⁸, Қ.Ш. Қурбонов⁹, Н.Р. Латифзода¹⁰, Ш. Менглиев¹¹, М.А. Маҳмудзода¹², К.Т. Мухторов¹³, В.А.

² Аминҷанов Б.С. Становление и развитие органов местного самоуправления в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 8.

³ Болтуев С.Ш. Муниципальное право: учебное пособие // Под ред. засл. деят. науки, доктора экономических наук А.А. Назарова. – Худжанд: Сомон, 2004. – С. 3-4.

⁴ Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.

⁵ Гаюров Ш.К. Жилищно - коммунальное хозяйство Республики Таджикистан: некоторые вопросы частного правового регулирования // Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы V межд. науч. – практ. конф. – Душанбе, 31 окт. 2017. – РТСУ, 2017. – С. 143-149.

⁶ Гафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҚТ, 2022. – 360 с.

⁷ Ҳуқуқи андоз: Китоби дарсӣ. Нашри сеюм / Мухаррири масъул доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ш.М. Исмоилов. – Душанбе: Нашриёти Полиграф-груп, 2022. – 536 с.

⁸ Қодиров З.К. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан: социально-философский анализ: автореф. дис. ... канд. философ. наук. – Душанбе, 2016. – 24 с.

⁹ Қурбонов, Қ.Ш., Фаффорзода, И.Ф. Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ. Қисми 1. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 504 с.

¹⁰ Латифзода, Н.Р. Ҳуқуқи ашӣ дар ҳуқуқи граждании Тоҷикистон: воситаи таълимӣ // зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. Гаюров Ш.К., номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дот. Қурбонов Қ.Ш. – Душанбе: нашриёти Бухоро, 2017. – 128 с.

¹¹ Маҳмудов М.А., Менглиев Ш. М. Ҳуқуқи хусусии римӣ: васоити таълимӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 176 с.

¹² Маҳмудов М.А., Менглиев Ш. М. Ҳуқуқи хусусии римӣ: васоити таълимӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 176 с.

¹³ Мухторов, К.Т. Конституционно-правовые основы организации местного самоуправления в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2012. – 239 с.

Ойгензихт¹⁴, Х. Ойев¹⁵, М.З. Раҳимзода¹⁶, Д.Ш. Сангинзод¹⁷, Ф.С. Сулаймонов¹⁸, Ш.Т. Тағойназаров¹⁹, О.У. Усмонов²⁰, Х. Ҳамидов²¹ ва дигарон таҳлил шудаанд.

Дар мавзуи ҳуқуқи моликияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ тадқиқотҳои И.Ю. Аккуратов²², С.В. Артюшин²³, А.М. Сирин²⁴ ва дигарон хеле муҳим мебошанд. Лекин дар ҚТ ханӯз ҳам омӯзиши ҳамачонибаи масъалаҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ анҷом дода нашудааст, ки яке аз камбудииҳои ҷиддӣ мебошад.

Ҷиҳатҳои иқтисодӣ – ҳуқуқии масъалаҳои моликият дар давлатҳои пешрафтаи Ғарб аз ҷониби А.А. Алчиан (А. А. Alchian), Н. Демсец (Н. Demsetz), Р. Куз (R. Coase), Д. Норт (D. North) ва О. Е. Вилиамсон (O. E. Williamson) таҳлил шудаанд, ки назари онҳо барои таҳқиқоти мазкур аз аҳаммият холи нест.

Омӯзиши асарҳои илмии олимони зикргардида ва муаллифони дигар имкон дод, ки рӯзмарра будани мавзуи мазкур асоснок карда шавад. Ин аз муҳим ва зарурӣ будани мавзуи тадқиқот барои илми ҳуқуқи маданӣ, баланд бардоштани омодагиҳои касбӣ ва ташаккулёбии қонунгузориҳои фарогиру босамари ҚТ шаҳодат медиҳад.

¹⁴ Ойгензихт В.А. Субъекты осуществления права общенародной собственности (современные тенденции) // Матер. научно – конф. ИПАН СССР от 7-9 июня 1988г. гор. Звенигород. // Под ред. В.П. Мозолина, А.А. Рубанова, М.Я. Шиминова. – М., 1989. – С. 55.

¹⁵ Ойев Х. Шартномаи маъмурӣ: мафҳум, хусусият ва вазифаҳо // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – № 2 (38). – С. 92-102.

¹⁶ Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибқорӣи Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. – Душанбе: МН Дониш, 2019. – 557 с.

¹⁷ Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально – культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография. – Душанбе: Сино ТГНУ, 2019. – 320 с.

¹⁸ Сулаймонов Ф.С. Концепция вещных прав в Республике Таджикистан: монография. – Душанбе: Типография ТНУ, 2016. – С. 115-116.

¹⁹ Маҳмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобоҷонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.

²⁰ Усманов О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане[Текст] / О. Усманов. – Душанбе, 1990. – 300 с; Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ. Қисми 1. // Зери таҳрири узви вобастаи Академияи илмҳои ҚТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. О. У. Усмонов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 326 с; Усмонов О.У. К проблеме развития кодификации гражданского законодательства Республики Таджикистан // Государство и право. – Душанбе, 1999. – № 4. – С. 42-64.

²¹ Ҳамидов Х. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷӣ: қисми умумӣ. Ҷилди 2: китоби дарсӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – С. 43.

²² Аккуратов И.Ю. Общетеоретические и гражданско-правовые проблемы приватизации муниципальной собственности: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – 277 с.

²³ Артюшин С.В. Осуществление права муниципальной собственности: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. – 199 с.

²⁴ Сирин А.М. Правовые основы муниципальной собственности в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – 208 с.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертационии мазкур тибқи барномаи дурнамои корҳои илмӣ – таҳқиқоти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ барои солҳои 2021 – 2025 дар мавзӯи «Таҳқиқи назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқи муносибатҳои соҳибкорӣ ва сайёҳӣ» иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад таҳқиқот. Мақсади тадқиқоти илмӣ аз омӯзиши ҳамаҷонибаи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, ваколатҳои субъектони он, адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносӣ, таҷрибаи судӣ, ошкор намудани мушкилоти назариявӣ ва амалии танзими ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузори ҚТ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил гардидан ба мақсади тадқиқот ҳалли масъалаҳои зерин лозим мебошад:

- омӯзиши пайдоиши моликияти коммуналӣ;
- муайян намудани мафҳум ва хусусиятҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ;
- тадқиқи субъектҳои он;
- таҳлили объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ;
- омӯзиши мазмуни ҳуқуқи моликияти коммуналӣ;
- таҳлили илмии хусусигардонии моликияти коммуналӣ;
- муқаррар намудани воситаҳои ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ;
- таҳияи пешниҳодҳо оид ба тақмили қонунгузори ҚТ дар соҳаи тадқиқшаванда.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертационии мазкур муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошанд, ки бо моликияти коммуналӣ робита доранд ва механизми муносибатҳои молумулкиро бо иштироки мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ифода мекунанд.

Мавзӯи таҳқиқот. Мавзӯи таҳқиқоти диссертационӣ аз таҳлили меъёрҳои қонунгузори ҚТ иборат аст, ки амалишавии моликияти коммуналиро танзим мекунанд, аз таҳлили таҷрибаи ҳуқуқатбиккунӣ оид ба он ва аз таҳлили паҳлуҳои норавшанӣ назарияи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ иборат мебошад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот. Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот дар он зоҳир мегардад, ки дар таърихи пайдоиши худ ҳуқуқи маданӣ давлат ва мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳамчун субъектони ҳуқуқи маданӣ эътироф мешудаданд. Чунин ҳолат махсус дар давраи шуравии таърихи халқи тоҷик баръало намоён аст. Аввалҳои солҳои 90 – уми асри гузашта ислоҳоти низоми худидоракунии маҳаллӣ дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ оғоз гардид ва барои таҳияи модели нави субъекти ҳуқуқи коммуналӣ, таносуби он бо моликияти ҷумҳуриявӣ ва таъсиси мақомотҳои худидоракунии ҷамоат ва шаҳрак замина гузошт.

Бо истиқлолияти давлатӣ ва омӯзиши таҷрибаи пешқадами давлатҳои пешрафта ҶТ барномаи давлатии рушди маҳалро таҳия ва қабул намуд, ки дар он таҳқиқоти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, тақмили объектҳои он ва тақмили вазъи ҳуқуқи маданияи мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба сифати самтҳои афзалиятноки қорҳои илмӣ – таҳқиқоти муаррифӣ шудаанд.

Диссертатсияи мазкур таърихи худро дошта, аз се марҳила иборат аст: таҳияи мавзӯ ва мундариҷаи он; ҷамъовариҳои маводҳои илмию амалӣ ва таҳияи диссертатсия; тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия.

Диссертатсияи мазкур дар семоҳаи аввали соли 2023 дар кафедраи ҳуқуқи соҳибқорӣ ва тичорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ анҷомёфта, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро асарҳои илмӣ оид ба бисёршаклии моликияти давлатӣ, субъекти ҳуқуқи маданӣ будани мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба монандӣ: Б.С. Аминҷонов, С.Ш. Болтуев, И.Ҳ. Бобочонзода, Ш.К. Ғаюризода, А.Д. Ғафурзода, Ш.М. Исмоилов, З.К. Қодиров, Қ.Ш. Қурбонов, Н.Р. Латифзода, Ш. Менглиев, М.А. Маҳмудзода, К.Т. Мухторов, В.А. Ойгензихт, Х. Ойев, М.З. Раҳимзода, Д.Ш. Сангинзод, Ф.С. Сулаймонов, Ш.Т. Тағойназаров, О.У. Усмонов, Х. Ҳамидов ва барномаҳои давлатии рушди маҳал ташкил медиҳанд. Дар таҳияи диссертатсия масъалаҳои ташкил ва рушди худидоракунии маҳаллӣ ба инобат гирифта шудааст. Одоби илмӣ ва принципҳои таҳқиқоти илмӣ риоя карда шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Ҳангоми тадқиқи масъалаҳои асосии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар ҚТ усули диалектикий дарк истифода шудааст. Дар ин ҳол усулҳои умумиилмӣ ба монанди таҳлил, синтез, ҷамъбаст, инчунин усули таҳлили қисматҳо, усули мушоҳида ва тафсири бевосита қор бурда шудаанд, ки ин дар муайян намудани хусусиятҳои монанд ва фарқкунанда кумак расонд.

Истифодаи усули диалектикий дарки воқеият барои омӯختани ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар асоси таҳлили қонунгузори ҚТ ва рушду робитаи мутақобилаи онҳо имкон дод. Бо ёрии таҳлил ва синтез нишонаву хусусиятҳои муҳими омӯзиши ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар асоси таҳлили қонунгузори ҚТ ошқор карда шуданд. Усули муқоисавию ҳуқуқӣ имкон дод, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишварҳои гуногун: Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Қазоқистон ва кишварҳои дигар бо мақсади омӯختани танзими ҳуқуқии моликияти коммуналӣ дар асоси таҳлили қонунгузори ҚТ, хусусиятҳои умумӣ ва хоси онҳо муқоиса карда шаванд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Заминаи меъёрии ҳуқуқии тадқиқоти илмиро қонунгузори амалкунандаи ҚТ, инчунин санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишварҳои хориҷӣ, ки тадқиқи танзими маданӣ ҳуқуқиро дар асоси таҳлили қонунгузори ҚТ танзим менамоянд, ташкил мекунанд. Асоси таҷрибавии тадқиқот аз натиҷаҳои таҳлили маводҳои ҳуқуқатбикқунӣ оид ба масъалаҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, маълумотҳои омӯрӣ ва маводи таҳлилий иборат аст.

Навгони илмӣ таҳқиқот. Навгони илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки дар ин асари илмӣ-тадқиқотӣ бори нахуст таҳлили ҳамачонибаи масъалаҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар ҚТ пешниҳод мегардад ва дар он муқарароти нави назариявӣ мушаххасан баён ва асоснок карда мешавад.

Хулосаву пешниҳодҳои дар рисола зикргардида ба тақмили минбаъдаи қонунгузори ҚТ ва вазъи субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ мусоидат хоҳанд кард.

Нуктаҳои ба Ҳимоя пешниҳодшаванда. Муқаррароти зерин, ки аз ҷиҳати илмӣ нав будани хусусиятҳои тадқиқоти мазкурро инъикос менамоянд, ба **Ҳимоя** пешниҳод мегарданд:

1. Таърихи пайдоиш ва рушди моликияти коммуналиро дар Тоҷикистон ба давраҳои зерин тақсим намудан лозим аст:

– Давраи якум (солҳои 1922–1994) аз эътирофи ин намуди моликият дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия то қабул гардидани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 – уми ноябри соли 1994;

– Давраи дуюм (солҳои 1994 – 1999) бо ғайриқонунии ва нисбатан васеъ будани таъсисёбиву рушди моликият дар заминаи устувори моддию техникаӣ фарқ мекунад. Дар ин давра ду ҳел тартиби ташаккулёбии моликияти коммунали ба вуҷуд омад:

а) дар заминаи моликияти тақсимшудаи давлатӣ;

б) дар натиҷаи ислоҳоти низоми мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ;

– Давраи сеюм аз соли 2000 оғоз гардида, то айна ҳол давом дорад ва хусусияти хоси моликияти коммуналии даври ниҳойи васеъ будани доираи рушди он ба ҳисоб меравад.

2. Пешниҳод карда мешавад, ки мафҳуми «моликияти коммунали» чунин баён карда шавад: «Моликияти коммунали – ин ашёҳои молӣ, аз он ҷумла маблағҳои пулӣ мебошанд, ки соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ онҳо аз ҷониби мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ амалӣ карда мешаванд».

3. Ҳуқуқи моликияти коммунали ба ду маъно ғайриқонунии мешавад: ба маънои объективӣ ва субъективӣ. Вай аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ, объектҳои танзимӣ ва муҳимтар аз он дорои субъектоне хосса мебошад. Аз ин рӯй ҳуқуқи моликияти коммуналиро ба ду маъно ғайриқонундан мумкин аст. Ба маънои объективӣ, вақте ки муқарраротҳои он вуҷуд доранд ва ба ҳама субъектоне ҳуқуқ ва иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ равона шудаанд. Дар ҳамин маъно, ҳуқуқи моликияти коммунали аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ иборат буда, муносибатҳои ашёӣ ва дигари молумулкии ба

фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ марбут бударо танзим менамояд. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, яъне мақомоти намояндагии маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар доираи салоҳияти худ субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ мебошанд. Бинобар ин, дар маънои субъективиаш ҳуқуқи моликияти коммуналӣ чунин чораҳои имконпазири рафторро меноманд, ки ба соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдории ашёҳои коммуналӣ равона гардидаанд.

4. Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ хусусиятҳои зерин дорад: вай маҳсули татбиқи назарияи «моликияти тақсимшуда» (*dominium divisum*) буда, бо тағйироти институтсионалӣ, тақсимои дақиқи вазифаҳо ва ҳамоҳангсозии сифатноки фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ алоқаманд мебошад. Чунин ҳуқуқи мадания мебошад, ки субъектони он тибқи тақсимои маъмурию ҳудудии ҚТ муайян карда мешаванд, вале Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд. Соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк, ки ба моликияти коммуналӣ мансуб мебошад, тибқи таъиноти мақсадноки он ва бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ оид ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ сурат мегирад.

5. Воҳидҳои марзию ҳудудӣ – ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, шаҳракҳо ва деҳаҳо субъектони махсуси ҳуқуқи маданӣ буда, қобилияти ҳуқуқдорӣ онҳо маҳдуд мебошад, бинобар ин онҳо наметавонанд ба ҳама гуна фаъолият машғул шаванд, ба ғайр аз иҷрои вазифаҳои, ки қонун мушаххасан дар нисбати онҳо муайян кардааст. Ин маънои онро дорад, ки принсипи умумии ҳуқуқ «ҳама чи раво аст, агар қонун манъ накарда бошад» дар нисбати онҳо татбиқ намешавад. Ҳамзамон субъекти махсус бошанд ҳам, онҳо дорои ашёҳои молии алоҳида, суроғаи ҳуқуқӣ, суратҳисоби бонкӣ ва ном буда, дар муносибатҳои молумулкӣ аз номи худ баромад намуда, дорои қобилияти ҳуқуқи мурофиавӣ низ мебошанд. Давлат ё воҳидҳои марзию ҳудудӣ аз рӯйи уҳдадорӣҳои худ бо молумулки дар асоси ҳуқуқи моликият ба онҳо тааллуқдошта, ба ғайр аз молумулк, ки ба шахси ҳуқуқии таъсисдодаи

онҳо бо ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ ё идораи оперативӣ вобаста карда шудааст, ҷавобгар мебошанд. Шахси ҳуқуқие, ки аз ҷониби давлат ё воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ таъсис дода шудаанд, аз рӯи уҳдадорӣҳои муассисони худ ҷавобгар намебошанд. Муассисон низ, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбинишудаи қонун, аз рӯи уҳдадорӣҳои ҷунин шахсон ҷавобгар нестанд. Давлат аз рӯи уҳдадорӣҳои воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ ҷавобгар набуда, воҳидҳои мазкур аз рӯи уҳдадорӣҳои якдигар, инчунин аз рӯи уҳдадорӣҳои давлат ҷавобгарӣ надоранд. Ҳолатҳои овардашуда далели он аст, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ шахси ҳуқуқии оммавӣ мебошад.

6. Ба сифати объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, пеш аз ҳама, хазинаи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, корхонаҳои коммуналӣ, объектҳои техникую хизматрасонии шаҳру ноҳияҳо, нақлиёти коммуналӣ, фонди манзили коммуналӣ ва дигар объектҳо дохил мешаванд. Корхонаҳои мазкур объектҳои моликияти коммуналӣ бошанд ҳам, вале ҳамчун корхонаи воҳиди коммуналӣ онҳо субъекти мустақили ҳуқуқи маданӣ мебошанд. Бинобар ин, объектҳои моликияти коммуналӣ бояд дар ду маъно фаҳмида шавад: ба маънои васеъ ва маҳдуд. Дар маънои васеъ ҳама гуна молу мулк ки тибқи санади давлатии ҳуқуқ ба моликият ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ иртибот доранд, моликияти коммуналӣ мебошанд. Дар маънои маҳдуд объектҳои ҷунин моликият танҳо хазинаи коммуналӣ шуда метавонад. Хазинаи коммуналӣ – молу мулк ки ба корхонаҳои воҳиди коммуналӣ дода нашудаанд ва буҷети ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо мебошанд. Ашёҳои молии Ҷамоати шаҳрак ва деҳот объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонад.

7. Ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ маънои васеъ ва маҳдуд дорад. Дар маънои васеъ мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ масъулияти моликиро бар дӯш гирифта, бе монеагӣ ва қолатҳои худро амалӣ менамояд. Дар маънои маҳдуд вақолатҳои ӯ ҳамчун молик вайрон мешаванд ва барои барқарор намудани ҳуқуқҳои субъективӣ худ мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз тарзҳои махсуси ҳифзи ҳуқуқи маданӣ истифода мекунанд.

Пешниҳодҳо оид ба такмили қонунгузори миллӣ.

8. Қисми 1 м. 283 КМ ҚТ дар таҳрири нав баён карда шавад ва ба мафҳуми «моликияти хусусӣ», ба ғайр аз моликияти шахсони хусусии ватанӣ, инчунин моликияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии байналмилалӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ ворид карда шаванд.

9. Дар баробари муқаррар намудани шахсияти давлат ва мақомотҳои он дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, КМ ҚТ ба як иштибоҳи ҷиддӣ роҳ додааст. Дар қ. 1 м. 285 чунин муқаррар шудааст, «Моликияти давлатӣ дар намудҳои моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ ва шаҳраку деҳот) вучуд дошта метавонанд». Ҷамоатҳои шаҳраку деҳот ҳамчун мақомотҳои худидораи маҳаллӣ субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки қ. 1 м. 285 КМ ҚТ дар таҳрири зерин қабул карда шавад:

«1. Моликияти давлатӣ дар намудҳои моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ) вучуд дошта метавонанд».

10. Чи тавре ки аз қ. 2 м. 10 Кодекси манзил бармеояд, ба фонди манзили давлатӣ фонди манзили ҷумҳуриявӣ, коммуналӣ ва фонди манзили мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дохил мешавад. Сухан дар бораи манзили истиқоматии мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот меравад, ки объекти моликияти давлатӣ нест. Чи тавр чунин объект аз он давлат мегардад? Чунин муносибати қонунгузор ҳуқуқи моликияти Ҷамоати шаҳрак ва деҳотро вайрон мекунад. Фонди манзили он характери иттиҳодиявӣ дошта, заминаи молии фаъолияти аҳолии шаҳрак ва деҳот мебошад.

Ҷамоати шаҳрак ва деҳот субъекти мустақили ҳуқуқи моликият мебошад. Мувофиқи қ. 2 м. 5 Кодекси манзил Ҷамоати шаҳрак ва деҳот иштирокдори мустақили муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ фонди манзили истиқоматии худ эътироф гардидааст. Мувофиқи қ. 1 м. 11 ҳамин кодекс баҳисобгирии давлатии фонди манзил аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва Ҷамоати шаҳрак ва деҳот бо риояи тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати ҚТ амалӣ карда

мешавад. Бинобар ин пешниҳод мекунем, ки қ. 2 м. 10 Кодекси манзили ҶТ дар таҳрири зерин баён карда шавад: «2. Фонди манзили давлатӣ аз фонди манзили ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ иборат аст.».

11. Қарори Девони Вазирони ҶТ «Оид ба тақсимои моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба моликияти ҷумҳуриявӣ, моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, моликияти Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)» аз 24–уми июли соли 1992, № 276 ва Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани объектҳои моликияти давлатӣ ба моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва моликияти Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)», ки бо Қарори Шурои Вазирони ҶТ аз 15–уми ноябри соли 1993, № 573 тасдиқ шудааст, ба Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17–уми майи соли 2004, № 28 мутобиқ гардонида шаванд.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Хулосаву пешниҳодҳои илмии муаллифро дар тадқиқоти илмии минбаъда оид ба масъалаҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар ҶТ истифода бурдан мумкин аст. Натиҷаҳои илмии ба вуҷуд омада барои дуруст дарк намудани принципҳои: «маблағ ва моликият баъд аз фароҳам овардани вазифаҳо» ва «бисёрсатҳии моликияти давлатӣ» мусоидат мекунад. Ин натиҷаҳо барои коркарди минбаъдаи Стратегияи ислоҳоти низоми идоракунии давлатии ҶТ истифода намудан мумкин аст.

Хулосаву муқаррароти мушаххасан баённамудаи муаллифро ҷиҳати тақмил додани қонунгузори ҶТ оид ба моликияти коммуналӣ, инчунин ҳалли масъалаҳои амалии татбиқи ҳуқуқ истифода бурдан мумкин аст. Маводи воқеӣ дар фаъолияти илмию тадқиқотӣ ҳангоми таълими фанни ҳуқуқи маданӣ дар факултаҳои ҳуқуқшиносии муассисаҳои таълимии таҳсилоти олий, инчунин амалияи ҳуқуқшиносон ва таҷрибаи ҳангоми ҳалли баҳсҳои молумулкӣ истифода шуда метавонад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар шахсияти унвонҷӯӣ, муҳити илмии кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тижорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, робитаи диссертатсия бо

барномаҳои давлатии рушди маҳал, хусусиятҳои хосси вазъи ҳуқуқи мадания мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, таносуби шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ ва шартномаи маъмурӣ ва дигар масъалаҳои хосси ҳастии ҳуқуқи мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар Тоҷикистон инъикос мегардад. Натиҷаҳои илмии ҳосилшуда аз таҳлили таҷрибаи ҳуқуқтатбиқкунӣ дар Тоҷикистон буда, ошкоршавии камбудии қонунгузорӣ, муҳолифати баъзе меъёрҳои он ва холигӣ дар таҳлили назариявии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ба вучуд омада, барои бартараф намудани камбудии дар танзими ҳуқуқи мадания амалишавии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ва рушди илми ҳуқуқи маданӣ равона шудааст.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ яке аз шартҳои муҳимми таҳияи чунин асари илмӣ мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки номи мавзӯи диссертатсия ва мазмуни он пурра ба шиносномаи ихтисоси илмии 12.00.03 – Ҳуқуқи граждани; ҳуқуқи соҳибкорӣ; ҳуқуқи оилавӣ; ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ мутобиқат доранд.

Саҳми шахсии доктараби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи навгонии илмии диссертатсия, нуқтаҳои илмӣ ва хулосаҳои илман асоснокгашта, интишороти илмӣ, ки бо саҳми бевоситаи ӯ омода карда шудаанд, инчунин бо маърузаҳо дар семинарҳо ва конференсияҳои гуногун тасдиқ карда мешаванд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур дар кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тиҷорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ таҳия, борҳо баррасӣ гардида, ба ҳимоя дар Шурои диссертатсионии 6D.KOA-018-и назди ДМТ тавсия шудааст.

Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳои муаллиф дар конференсияҳои сатҳи гуногун инъикос ёфтаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар конференсияҳои илмию амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявии зерин дар шакли маъруза пешниҳод шудааст:

– «Масъалаҳои муҳимми ҳуқуқи граждани дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (ш. Душанбе, 8 июни соли 2019);

– Конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва Рӯзи байналмилалии муқовимат бо коррупсия таҳти унвони “Ҳалли масоили муҳочират ва рушди ҳамкорӣ дар доираи СММ ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ” – маъруза дав мавзуи: “Мафҳум ва вазъи ҳуқуқи субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”. – Душанбе, 2022;

– Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзуи “Масъалаҳои тақвияти ватандӯстӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ – омили муҳимми таҳкими давлатдорӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ” – маъруза дав мавзуи: “Масъалаҳои асосии танзими ҳуқуқи объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” – Душанбе, 2023.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия. Натиҷаҳои илмии таҳқиқот дар қорҳои интишоршудаи асосии муаллиф, аз он ҷумла, 1 монография, 8 мақолаи илмӣ, ки 5 он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр гардидааст, инъикоси худро ёфтаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми таҳқиқоти диссертатсионӣ. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, шаш зербоб, хулоса ва феҳристи сарчашмаҳои истифодашуда иборат мебошад, ки ба мақсад, вазифаҳо ва мантиқи таҳқиқот асос ёфтаанд. Ҳаҷми умумии диссертатсияи мазкур 194 саҳифа мебошад.

БОБИ 1. МОҲИЯТИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ

1.1. Пайдоиш ва инкишофи моликияти коммуналӣ

Аз лиҳози шаклгирӣ пайдоиши ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар таърихи халқи тоҷик падидаи нав аст. Дар м. 52 КГ ҶШФСР шаклҳои гуногуни моликият номбар гардида, моликияти муниципалиро низ муайян мекунад. Ин кодекс аз бисёр ҷиҳат барои танзими ҳуқуқи маданӣ дар Тоҷикистон аҳаммияти муҳимми таърихӣ дорад.

Чи тавре ки аз таърих маълум аст, соли 1924 дар ҳайати Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис ёфт. Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ўзбекистон бо Қарори худ аз 27-уми ноябри соли 1924 эътибори ҳамаи қонунҳо, аз ҷумла КГ ҶШФСР соли 1922, ки дар арафаи тақсимоти миллию давлатӣ амал мекард, нигоҳ дошт.

Бо қарори КИМ-и Умумибухорой аз 5 августи соли 1924, № 65 «Дар бораи тасдиқ ва амалисозии Низомнома дар бораи Съездҳои шуроҳои вакилони халқи Бухорои Шарқӣ ва кумитаҳои иҷроияи он» (банди 18) дар назди кумитаи иҷроияи Бухорои Шарқӣ дар баробари дигар шӯбаҳо шӯбаи коммуналӣ низ таъсис дода мешавад²⁵.

Пас аз таъсисёбии ҶМШС Тоҷикистон мувофиқи Қарори Кумитаи инқилобии он «Дар бораи сохтори дастгоҳи ҶМШС Тоҷикистон» аз 7-уми декабри соли 1924, ки яке аз санадҳои конституционӣ аввалини он буд, дар қатори нахустин мақомотҳои идораи давлатӣ (Сарраёсати сиёсӣ; Комиссариати Халқии Молия бо шӯбаҳо дар маҳалҳо, Комиссариати Халқии Маориф бо инспексияҳои дар Ўротеппа ва Панҷакент, Комиссариати Халқии Адлия ва Прокуратураи давлатӣ бо судҳои халқӣ ва

²⁵ Постановление Всебухарского ЦИК «Об утверждении и введении в действие Положения о Съездах Советов Народных Депутатов В/Бухары и их Исполнительных Комитетах» 5 августа 1924 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. –С. 184.

мақомотҳои прокуратурааш дар маҳалҳо) инчунин Комиссариати Халқии Корҳои Дохилӣ (НКВД) бо раёсат ва шубҳаҳои маъмурӣ, милитсия, кофтукови чиноят, хоҷагии коммуналӣ) ташкил дода шуд²⁶. Тавре мебинем, дар сохтори Комиссариати Халқии Корҳои Дохилӣ дар баробари раёсату шубҳаҳои маъмурӣ, милитсия, кофтукови чиноятӣ шубҳаи хоҷагии коммуналӣ низ таъсис ёфтааст, ки аз ҷумла ба идораи моликияти коммуналӣ масъул буд. Мавриди зикр аст, ки академик Ф. Тоҳиров Қарори номбурдаи Кумитаи инқилобиро барҳақ санади конституционӣ меҳисобад²⁷. Аз ин маълум мешавад, ки шубҳаи хоҷагии коммуналӣ дар ҶМШС Тоҷикистон заминаи меъёрии ҳуқуқии конституционӣ дошт.

Минбаъд бо мақсади содатар кардан ва такмил додани сохтори дастгоҳи давлатии ҷумҳурӣ, ташкили беҳтари кори он мувофиқи қарорди Анҷумани дуюми Шӯроҳои Умумиӯзбак, бо қарори Президиуми КИМ-и Шӯроҳои ҶМШС Тоҷикистон аз 27-уми апрели соли 1927 Комиссариати халқии корҳои дохилӣ барҳам дода шуда²⁸, вазифаҳои он байни Раёсати марказии маъмурии назди ШКХ-и ҶМШС Тоҷикистон (масъалаҳои маъмурӣ), шубҳаи ташкилии КИМ-и Шӯроҳои ҷумҳурӣ (масъалаҳои сохтмони шӯравӣ) Госплани ҶМШС Тоҷикистон (вазифаҳои умумии ба нақшагирӣ ва таҳияи қарорҳо роҷеъ ба масъалаҳои андоз), шубҳаҳои хоҷагии коммуналии комиҷроияҳо (масъалаҳои хоҷагии маҳаллӣ)²⁹ тақсим карда шуданд.

Бояд гуфт, ки Комиссариати халқии корҳои дохилӣ чун дигар комиссариатҳои халқии муттаҳида на ба дастгоҳи коргузорӣ ва на ба қисмати сохтори Кумитаи инқилобӣ, баъдан ҳам ШКХ ва ҳам КИМ дохил намешуданд, балки мақомотҳои мустақили марказии идораи соҳавӣ буданд. Комиссариатҳои халқӣ ва идораҳои ба онҳо баробар аз тариқи «тобеияти дучониба» ташкил ёфта буданд. Онҳо ҳам ба комиссариатҳои халқии дахлдори болоии ҶШС Ёзбекистон ва ҳам ба Кумитаи инқилобӣ, баъдтар ба КИМ ва ШКХ ҶМШС Тоҷикистон итоат мекарданд. Гурӯҳи дуюми

²⁶ Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 168-169.

²⁷ Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 149.

²⁸ БДМ ҶШС Тоҷикистон, ф. 10, р. 1, д. 173, в. 155, 168.

²⁹ БДМ ҶШС Тоҷикистон, ф. 10, р. 1, д. 173, в. 168-170; Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 171-172.

мақомотҳои марказии идораи давлатӣ дар назди Кумитаи инқилобӣ ва баъд дар назди ШКХ ташкил ёфта, ба дастгоҳи коргузори онҳо дохил мешуданд.

Яъне агар аввал шуъбаҳои хоҷагии коммуналӣ дар ҳайати Комиссариати халқии корҳои дохилӣ буданду тобеияти дуҷониба доштанд, минбаъд ба комичроияҳо гузашта бевосита зерсохтори дастгоҳи коргузори Кумитаи инқилобӣ ва баъдтар Шурои Комиссарони Халқи ҶМШС Тоҷикистон гардиданд.

Ин тағйиротро дар сохтор ва сохти ташкилии мақомотҳои давлатии ҶМШС Тоҷикистон, пеш аз ҳама, тараққиёт ва талаботи низоми чамъиятию иқтисодии сотсиалистӣ, ки боиси пайдоиш ва таҳаввули болосохти давлатӣ-ҳуқуқӣ (ҳуқуқи давлатии шӯравӣ) дар Тоҷикистон гардиданд, тақозо мекарданд.

22-юми ноябри соли 1925, №45 Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ бо унвони «Дар бораи таъмири куллии хонаҳо, муқаррар кардани нархи иҷорапулии хона ва аз хона баровардан»³⁰ қарор қабул кард. Тибқи ин қарор барои ҳар ҳар роҳу восита маҷбурӣ, бидуни тартиби маъмурӣ ва судии муқарраркардаи қонун аз хона бадар кардани иҷоранишинон, инчунин бо мақсади аз хона рондани онҳо барқасд шароит муҳайё кардан ё аз меъёри муқарраркардаи Кумитаи инқилобии шаҳр зиёд иҷорапулӣ рӯёндан ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида ва он манзил ба фонди манзили шуъбаи коммуналии шаҳр супурда мешуд³¹.

Кумитаи инқилобии ҷумҳурӣ мекӯшид нисбати иҷоранишинон муносибати мутафовити синфиро таъмин кунад ва ба ин мақсад онҳоро аз истисмори соҳибхонаҳо бираҳонад, мафҳуми таъмири куллиро ошкор созад (ки дар моддаи 159-уми КГ зикр нашуда буд) ва иҷорадеҳро барои вайрон кардани шартӣ аҳд ҳар чӣ бештар масъул кунад. Зеро дар шароити Тоҷикистон, чуноне барҳақ зикр шудааст, иҷорадеҳон асосан хусусимулкдорон ва иҷорагирон меҳнаткашон буданд³².

³⁰БДМ Тоҷикистон, ф. 9, р. 1, д. 20, в. 211-222.

³¹Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 185-186.

³²Усманов О. Становление советского гражданского права в Таджикистане. – Душанбе, 1990. – С. 144-148.

Тавре муҳаққиқон барҳақ таъкид менамоянд соли 1935 ба Конституцияи ҶШС Тоҷикистон, ки соли 1931-ум қабул шуда буд, тағйироти назаррас ворид карда мешавад. Аз ҷумла тибқи ин тағйирот бори нахуст Комиссариати халқии хоҷагии коммуналии Тоҷикистон дар баробари нух комиссариати халқии дигар таъсис дода мешавад³³.

Моддаи 6-уми Конституцияи соли 1936-уми ИҶШС корхонаҳои коммуналӣ ва фондҳои асосии манзил дар шаҳрҳо ва маҳалҳои саноатиро моликияти давлат, яъне сарвати умумихалқӣ эълон мекунад³⁴. Дар моддаи 83-уми ҳамин Конституция Комиссари халқии хоҷагии коммуналӣ ҳамчун аъзои ШКХ-и ҷумҳурияҳои иттифоқӣ муқаррар карда мешавад³⁵.

Дар асос ва пайравии Конституцияи ИҶШС мувофиқи моддаи 6-уми Конституцияи соли 1937-уми ҶШС Тоҷикистон низ корхонаҳои коммуналӣ ва фондҳои асосии манзил дар шаҳрҳо ва маҳалҳои саноатӣ моликияти давлат, яъне сарвати умумихалқӣ эълон гардид³⁶. Дар моддаи 51-уми ин Конституцияи Тоҷикистон Комиссариати халқии хоҷагии коммуналӣ ҳамчун комиссариати ҷумҳуриявӣ (на ҳамчун комиссариати халқии иттифоқию ҷумҳуриявӣ) пешбинӣ гардида, тибқи моддаи 45-ум бошад Комиссари он ба ҳайати ШКХ-и ҷумҳурӣ дохил мешуд³⁷.

Роҳбарии хоҷагии манзилию коммуналӣ, сохтмони манзил, беҳдошти шаҳрҳо ва дигар маҳалҳои аҳолинишин ба салоҳияти ҶШС Тоҷикистон дар шахсияти мақомоти олии ҳокимият ва мақомоти идоракунии давлатии он ворид мешуд (банди ф, моддаи 15)³⁸.

³³ Основной Закон (Конституция) Таджикской ССР 25 февраля 1931 г. [с изм. и доп. от 16 января 1935г.] // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 384.

³⁴ Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века / сост. О.И. Чистяков, Г.А. Кутьина. – М.: Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. – С. 289.

³⁵ Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века / сост. О.И. Чистяков, Г.А. Кутьина. – М.: Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. – С. 299.

³⁶ Конституция (Основной Закон) Таджикской ССР от 1 марта 1937 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 429.

³⁷ Конституция (Основной Закон) Таджикской ССР от 1 марта 1937 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 437-438.

³⁸ Конституция (Основной Закон) Таджикской ССР от 1 марта 1937 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 432.

Тибқи моддаи 59-уми Конституцияи мазкур дар ВМКБ низ Кумитаҳои иҷроияи Шурои вакилони меҳнаткашонӣ вилоят шӯъбаҳои хоҷагии коммуналӣ таъсис медиҳад³⁹.

Дар ноҳияҳои ҷумҳурӣ моддаи 79-уми Конституция муқаррар карда буд, ки мутобиқи хоҷагии хос бо тасдиқи Президиуми ШО ҶШС Тоҷикистон Шуроҳои ноҳиявӣ вакилони меҳнаткашон шӯъбаи коммуналӣ таъсис дода метавонистанд⁴⁰.

Мувофиқи сархати 2-юми банди 3-юми Қарори Президиуми ШО ҶШС Тоҷикистон аз 28-уми ноябри соли 1938 «Дар бораи тартиби ворид намудани маҳалҳои аҳолинишин ба категорияи шаҳр ва шаҳракҳо» яке аз асосҳои ба категорияи шаҳру шаҳракҳо дохил кардани маҳалли аҳолинишин ин рушдёрфта будани хоҷагии коммуналӣ онҳо ба шумор мерафт⁴¹.

Дар Низомномаи комиссияҳои доимии вилоятӣ, шаҳрӣ, ноҳиявӣ, деҳавӣ ва шаҳракии шуроҳои вакилони меҳнаткашонӣ ҶШС Тоҷикистон, ки бо Қарори Президиуми ШО ҶШСТ аз 19.01.1951 тасдиқ гардидааст, танҳо дар шуроҳои шаҳрӣ ва ноҳиявӣ ш. Сталинобод (имрӯза Душанбе) таъсиси комиссияи доимии хоҷагии коммуналӣ тавсия дода мешавад (банди 4)⁴².

Конституцияи соли 1978-уми ҶШС Тоҷикистон муқаррар намуд, ки корхонаҳои коммуналӣ ва фондҳои манзили асосии шаҳрҳо ба давлат тааллуқдоранд (м. 11)⁴³. Бо ба даст овардани истиқлолият ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ ин қоида аз Конституция хориҷ гардид⁴⁴. Инчунин дар моддаҳои 22,24, 42 ва банди 12-уми моддаи 71-уми ин Конституция истилоҳи

³⁹ Конституция (Основной Закон) Таджикской ССР от 1 марта 1937 г. // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 439.

⁴⁰ Конституция (Основной Закон) Таджикской ССР от 1.03.1937 // Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – С. 441-442.

⁴¹ Указ Президиума Верховного Совета Таджикской ССР «О порядке отнесения населенных пунктов к категории городов и поселков» от 28 ноября 1938 г. // Сборник законов Таджикской ССР, указов и постановлений Президиума Верховного Совета Таджикской ССР (1938-1958 гг.). – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1959. – С. 56.

⁴² Положение о постоянных комиссиях областных, городских, районных, кишлачных и поселковых советов депутатов трудящихся Таджикской ССР // Сборник законов Таджикской ССР, указов и постановлений Президиума Верховного Совета Таджикской ССР (1938-1958 гг.). – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1959. – С. 204.

⁴³ Конституция (Қонуни асосии) ҶШС Тоҷикистон соли 1978 // Маҷмуаи конституцияҳои Тоҷикистон / мурағибон Б.С. Гадов, Ҷ.Н. Ҷамшедов. – Душанбе, 2015. – С. 263.

⁴⁴ Конституция (Қонуни асосии) ҶШС Тоҷикистон соли 1978 (бо тағйироту иловаҳо аз соли 1991) // Маҷмуаи конституцияҳои Тоҷикистон / мурағибон Б.С. Гадов, Ҷ.Н. Ҷамшедов. – Душанбе, 2015. – С. 354-355.

коммуналӣ (хочагии коммуналӣ, хизматрасонии коммуналӣ) истифода гардида буд⁴⁵.

Дар асоси Қарори сессияи Комитети Иҷроияи Марказии Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ аз 5-уми декабри соли 1929 Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон таъсис дода шуд. КИМ ва ШКХ ҷумҳурии навтаъсис 19-уми декабри соли 1929 Қарор «Дар бораи дар қаламрави Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон дар амал чорӣ намудани қонунгузории Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Ёзбекистон»-ро (№ 42) қабул намуд⁴⁶. Ҳамин тавр, КГ ҶШФСР амалӣ худро дар ҳудуди ҷумҳурии навтаъсис минбаъд низ нигоҳ дошт.

Истифодаи калимаи «мунисипалӣ» дар танзими ҳуқуқи маданӣ тасодуфӣ набуд. Дар забони латинӣ калимаи «munis» маънои гаронӣ, калимаи «cario», «гесіріо» маънои қабул менамоямро дошта, дар давраи ҷумҳуриявии Рими қадим (солҳои 510 – 27 то мелод) чунин шаҳрхоеро мунисипалитет менамиданд, ки субъекти худидоракунии маҳаллӣ эътироф гардида буданд. Аз лиҳози волоияти ҳудудӣ ба сатҳи шаҳрии худидоракунӣ шомил буда, қорҳои маҳаллӣ ва ҳалли он ба шаҳрвандоне супорида мешуд, ки онҳоро аз ҳисоби аҳолии муқимӣ шаҳр ба таври озод ва баробар интиҳоб менамуданд. Бо ин хусусияташ мунисипалитет дар низоми мақомотҳои маъмурӣ-худудӣ иттиҳодияи табиӣ аҳолии маҳаллӣ буда, худмухторияи маъмурӣ дошт. Чунин ҳолати он маҳсули гузаштқунии мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ ё хоҳиши мансабдорон набуда, балки соҳибхитиёрии мардуми шаҳр буд. Дар давлатҳое, ки мунисипалитет таъсис дода шудааст, муносибати мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ ба чунин соҳибхитиёрӣ дар моделҳои зерин ба назар мерасанд.

«Мунисипалитети англосаксонӣ» – яке аз шаклҳои хосси худидоракунии маҳаллӣ мебошад. Дар он мақомоти намояндагиро «палатаи мунисипалӣ» ва

⁴⁵ Конституцияи (Қонуни асосии) ҶШС Тоҷикистон соли 1978 // Маҷмуаи конституцияҳои Тоҷикистон / мурағибон Б.С. Ғадоев, Ҷ.Н. Ҷамшедов. – Душанбе, 2015. – С. 266-267, 273, 280.

⁴⁶ Усмонов О.У. К проблеме развития кодификации гражданского законодательства Республики Таджикистан // Государство и право. – Душанбе, 1999. – № 4. – С. 42-64; Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ. Қисми 1. // Зери таҳрири узви вобастаи Академияи илмҳои ҚТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. О.У. Усмонов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – С. 49-51.

мақомоти иҷроияи ҳокимияти маҳаллиро – «префектураи муниципалӣ» меноманд. Мақомотҳои зикршуда санадҳои меъёрии ҳуқуқии маҳаллӣ қабул мекунанд, амалӣ онҳоро таъмин намуда, барои танзими маҳаллӣ андоз, бочу хироч муқаррар мекунанд, хоҷагии маҳаллӣ дошта, идоракунии самараноки онро баҳри қоньгардонидани талаботҳои аҳоли ба хизматрасониҳои гуногуни аҳаммияти калони иҷтимоӣ дошта (оби нӯшокӣ ва гарм, ҳамлу нақли мусофирон, тандурустӣ, сохтмон ва ғайра) таъмин мекунанд. Чунин модел ҳамчун қоида дар давлатҳои низоми ҳуқуқии англосаксонӣ маъруф гашта, дар таҳияи он бештар аз назарияи «ҷамъиятӣ»-и худидоракунии маҳаллӣ истифода намудаанд. Ба ин модел чунин аломатҳо хос мебошад:

1) сатҳи баланди мухторияти муниципалитет, интихобӣ ва ҳисоботдиҳанда будани он дар назди соқинони шаҳр ва ҷой надоштани маъмурияти мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ дар шакли нозирони ваколатдор ё шахсони дигари ваколатдор;

2) ҷой надоштани маъмурият ё намояндагии вазорату идораҳои сатҳи умумидавлатӣ, ки салоҳияти даҳолат ба қори муниципалитетро дошта бошад.

Принсипи «мустақилона амал намудан дар доираи салоҳияти муқарраршуда» яке аз ақидаҳои роҳбарикунандае мебошад, ки риояи он на танҳо ба манфиати маҳал, балки давлат равона мешавад. Интихоби будани мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ҳисоботдиҳӣ, мустақилияти ташкилӣ, молиявӣ ва инчунин масъулият дар оқибатҳои қарори қабулшуда кафолати рушди муниципалитет мебошад.

Танзими давлатии чунин муниципалитет бо истифодаи воситаҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ амалӣ мегардад. Масалан, бо қабули лоиҳаи қонуни намунавӣ, ки онро муниципалитет вобаста ба талаботи маҳал таҷдиди назар намуда, қабул мекунад. Дар истифодаи воситаҳои зикршуда, нақши назорати судӣ муҳим аст. Бояд ҳама гуна баҳсҳо дар суд ҳалли худро пайдо кунанд. Дотатсия ё субвенсия – воситаҳои таъсиррасонии иқтисодӣ ба фаъолияти муниципалитет мебошанд.

«Муниципалитети Аврупои континенталӣ» дар худ таъсири бештари назарияи «давлатӣ»-и худидоракунии маҳаллиро дорад. Дар он унсурҳои

худидоракуни ва маъмурияти мақомотҳои давлатӣ дар маҳал бо ҳам омезиш ёфта, нақши давлат бештар дида мешавад. Ин модел намудҳои гуногуни таснифот дорад:

1) муттаҳидкунии худидоракунии маҳаллӣ бо идоракунии давлатӣ (дар Итолиё). Дар провинсия ва коммунаҳо Шуроҳо мақоми худидоракунии маҳал буда, иҷрои вазифаҳои идоракунии давлатӣ ба зимаи префект гузошта мешавад. Префект аз ҷониби Шурои Вазирон ба вазифа таъин ва аз вазифа озод карда мешавад. Дар коммунаҳо вазифаи идоракунии давлатиро синдик иҷро мекунад, ки хизматчиӣ давлатӣ мебошад;

2) дар шакли дигари худидоракуни сатҳи поёнии он бештар хусусияти ҷамъиятӣ дошта, баръакс, дар сатҳи вилоятӣ ё шаҳрии он идоракунии бештари давлатӣ ҷой дорад. Масалан, дар Лаҳистон. Дар сатҳи «ҷомеа» (ғмина) танҳо худидоракунии беомезиши маҳаллӣ ҷой дошта, дар воеводаҳо бошад маъмурияти воеводҳо зиёд таъсир дорад. Воеводҳо ва муовинони онҳо танҳо аз ҷониби Шурои Вазирон ба вазифа таъин ва аз вазифа озод карда мешаванд.

«Муниципалитети омехташуда» дар Олмон, Австрия ва дигар давлатҳо дида мешавад, ки унсурҳои англосаксонӣ ва аврупоиро доранд. Масалан, дар Олмон бургомистрҳо ва ландратҳо сатҳҳои омехта доранд – мақоми худидоракунии маҳал буда, ҳамзамон сатҳи поёнии ҳокимияти иҷроияи давлатӣ мебошанд. Губернатор дар Ҷопон роҳбари префектура буда, аз ҷониби аҳоли интихоб гардида, раиси маъмурияти маҳал эътироф шуда, дар як маврид баъзе вазифаҳои умумидавлатиро иҷро мекунад⁴⁷.

Ҳангоми таҳлили моделҳои гуногуни муниципалитетҳо суҳан оид ба назарияҳои «ҷамъиятӣ», «давлатӣ» ва «омехта»-и ташкили худидоракунии маҳаллӣ рафт. Саволе пайдо мешавад, ки ин назарияҳо барои дарки таърихи пайдоиши моликияти коммуналӣ чӣ аҳаммият доранд? Ҷавоби ин савол дар таҳлили мушаххаси ин назарияҳо ҷойгир аст. Назарияе, ки соҳибистиклолии маҳалро васф мекунад ва худидоракунии маҳаллиро яке аз шаклҳои

⁴⁷ Аманджанов Б.С. Становление и развитие органов местного самоуправления в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2009. – С. 8.

гайримарказонидани ҳокимияти давлатӣ меҳисобад, назарияи «чамъятӣ» мебошад. Таҳлилҳои З.Қ. Қодиров исбот мекунанд, ки оид ба аҳаммияти чамъиятии худидоракунии маҳаллӣ дар асарҳои безаволи худ Абунасири Форобӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абдурахмони Ҷомӣ назари худро дар алоқамандӣ бо ормонҳои мардум оид ба озодӣ, адолат, баробарӣ, бовиҷдонӣ ва дӯстӣ баён намуда, маҳбуби доимии хонандагон гаштаанд⁴⁸.

Арзишҳои либералӣ ба монанди мустақилияти инсон, ки озодона корҳои худро идора мекунанд ва барои ҳалли масъалаҳои мураккаби чамъиятӣ бо дигарон муттаҳид мешавад, асоси ин назарияи худидоракунӣ мебошад. Мувофиқи он ҳуқуқи «чудонашаванда»-и инсон ба иштирок дар корҳои чамъиятӣ уҳдадории давлатро оид ба эҳтиром ва риояи он ба вучуд меорад. Ба воситаи муттаҳидшавии инсон моликияти коммуналӣ низ ба вучуд меояд, ки заминаи ашъӣ ва молумулкии таъмини худидоракунӣ мебошад. Давлат дар ин робита мақоми нозир ва таъминкунандаи тартибот буда, танҳо дар ҳолати ниҳой ҷалб карда мешавад, вақте ки иттиҳодияи чамъиятӣ, масалан муниципалитет наметавонад мушкилотро бо қувваи худ ҳал намояд.

Ба ақидаи баъзе муаллифон назарияи мазкур бинобар аз камфаъолиятии табақаи оммӣ, консерватизми мафкуравии онҳо ва қудрати бештар пайдо намудани қувваҳои давлатпараст, дар нимаи дуюми асри XIX мавқеи худро суст намуд, вале аз байн нарафт, зеро ақидаҳои либералӣ, ки бо ормонҳои мардум оид ба озодӣ, адолат, баробарӣ ва бовиҷдонӣ алоқамандӣ доранд, ҳеҷ вақт муҳимияти худро гум намекунанд⁴⁹.

Мувофиқи назарияи «давлатӣ» худидоракунии маҳаллӣ яке аз шаклҳои ташкилӣ – давлатӣ буда, қисми чудонашавандаи идоракунии он мебошад. Дар ин хусус В. П. Безобразов чунин ақида баён намудааст, ки мувофиқи он худидоракунии маҳаллӣ «як ҷузъи организми давлатӣ» маънидод мешавад⁵⁰.

Мувофиқи назарияи «омехта»-и ташкили худидоракунии маҳаллӣ давлат шахси фаъоли ба ҳисоб гирифтани ташаббусҳои мардуми маҳал мебошад.

⁴⁸ Қодиров З.Қ. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан. – Душанбе: «Дониш», 2017, -С. 35-36.

⁴⁹ Қодиров З.Қ. Асари ишорашуда. – С. 36; Аминджанов Б.С. Асари ишорашуда. – С. 4-5.

⁵⁰ Безобразов В.П. Управление, самоуправление и судебная власть. – СПб., 1882. – С. 7.

Вай, бо ақидаи Г.А. Светкова, мухторияти худидоракуниро мепазирад, вале онро субъекти ҳокимияти худ медонад⁵¹.

Ҳамин тавр, муниципалитет як шакли худидоракунии маҳаллӣ буда, дар таърихи халқи тоҷик чунин идоракунии шакли дигари ташкилӣ – ҳуқуқӣ дошт. Тоҷикон аз давраҳои қадим фарҳанги баланди худидоракунии доранд. Принсипи асосии ташкили худидоракунии волоияти ҳудудӣ буда ва шакли нахустини онро маҳалла меномиданд. Ҳамзамон, дар асоси ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, шумораи аҳоли ва омилҳои дигар воҳидҳои ҳудудии «гузар», «куй», «деҳа», «қишлоқ», дар баъзе ҳолатҳо вобаста аз теъдоди хонавода «даҳа», «сада» ва «ҳазора» худидоракуниро таъмин мекарданд⁵². Воҳидҳои мазкур моликияти маҳаллӣ доштанд.

«Коммуна» калимаи тоҷикӣ набуда, ба монанди ибораи «муниципалитет» ба таълимоти ҳуқуқи римӣ иртибот дорад. Аз калимаи латинии «communis» гирифта шуда, маънои умум ва дар баъзе мавридҳо маънои ҷомеаро дорад. Дар баъзе давлатҳои Аврупо, ба монанди Фаронса, Италия, Белгия ва дигар давлатҳо коммуна маҳалли аҳолинишини шаҳр ё деҳаро меноманд, ки субъекти худидоракунии буда, воҳиди поёнии маъмурӣ – ҳудудӣ мебошад. Чунин вазъ дар Аврупо ба осонӣ пайдо нагардидааст, зеро ки ҳаракати коммунаро аз давраи асримиёнагӣ оғоз шудааст. Коммунароҳои шаҳрӣ ва деҳотӣ барои расидан ба худидоракунии маҳаллӣ мубориза мебарданд. Дар натиҷаи муборизаҳои шадид коммунаҳо маънои иттиҳоди озоди шаҳрвандонро пайдо кард, ки макони муайян, манфиатҳои умум ва моликияти худро доранд. Ҳамин тавр, коммуна шакли дигари худидоракунии маҳаллӣ мебошад.

Маълум гардид, ки худидоракунии маҳаллӣ моликияти худ ва назарияҳои мухталиф дорад. Тавре конституционалисти шинохтаи тоҷик Х. Ҳамидов қайд мекунад: «Ташкили марзи ҳудуди худмухтор одатан ба сабабу омилҳои муҳим асос меёбанд ва барои таъмини суботи устувории давлати

⁵¹ Цветкова Г.А. Местное самоуправление в современной России: состояние, тенденции, эффективность: дис. ... д-ра социолог. наук. – М., 2003. – С. 64.

⁵² Кодиров З.К. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан. – Душанбе: «Дониш», 2017. – С. 8-9.

воҳид хизмат мекунад. Давлат бо назардошти омилҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, миллӣ ва ғайра ин ё он қисми марзу ҳудуди худро аз мустақилияти нисбӣ бархӯрдор намуда, аз ин тариқ пеши роҳи ҳар гуна норозигҳои имконпазирро мегирад ва ё ба ҳар ҳол шиддати онро сабук мекунад ва сатҳи онро ба як тавозуни муайян мувофиқ менамояд. Ин амали давлат дар навбати худ барои ба эътибор гирифтани хусусиятҳои нотақрори марзу ҳудуди худмухтор мусоидат мекунад»⁵³.

Моликияти коммуналӣ яке аз объектҳои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити пайдошавии бисёршаклии моликияти давлатӣ аҳаммияти асосии ҳуқуқ ба моликиятро барқарор намудани муносибатҳои бозътимоду устувори байни давлат ва мақомотҳои ваколатдори он ифода мекунад.

Моликияти коммуналӣ заминаи муҳими фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ буда, дар бисёр санадҳои байналмилалӣ тақвият ёфтааст.

Солҳои охир бештари давлатҳои хориҷӣ кӯшиш карда истодаанд қонунгузорию ягонаи барои дарки содаи ниҳоди ҳуқуқи моликият зарурро таҳия намоянд. Ба оmodасозии қонунгузорию ягона таҷрибаи давлатҳои пешрафта мисол шуда метавонад, ки стандарти ягонаи танзими ҳуқуқи ҳуқуқи моликиятро таҳия намудаанд⁵⁴.

Бар замми ин, як қатор масъалаҳои идораи хоҷагии манзилию коммуналӣ ва моликияти коммуналии ба танзими он вобаста, ки ба талаботи иқтисодии муосир мутобиқ мебошанд, ҳанӯз ҳам пурра омӯхта нашудаанд.

Мувофиқи қ. 2 м. 77 Конститутсияи ҚТ «Маҷлиси вакилони халқ бучети маҳаллӣ ва ҳисоботи иҷроии онро тасдиқ мекунад, роҳҳои инкишофи иқтисодиву иҷтимоии маҳалро муайян менамояд, андоз ва пардохти маҳаллиро мувофиқи қонун муқаррар мекунад, дар доираи қонун тарзи идора ва ихтиёрдорӣ моликияти коммуналиро муайян менамояд ва

⁵³ Ҳамидов Х. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷӣ: қисми умумӣ. Ҷилди 2: китоби дарсӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – С. 43.

⁵⁴ Самадов Б. Правовой обзор права собственности в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – С. 27-32.

ваколати дигареро амалӣ месозад, ки Конститутсия ва қонунҳо муайян кардаанд»⁵⁵.

Моликияти коммуналӣ дар ҚТ падидаи нисбатан нави ҳуқуқи маданӣ аст, он солҳои 1990 пайдо шудааст. То соли 1991 дар ҳама кишварҳои пасошуравӣ концепсияи молу мулки ягонаи давлатӣ амал мекард ва мутобиқан молики ягонаи он танҳо давлат, яъне Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ буда метавонист, лекин то рушди муосири моликияти коммуналӣ инкишоф наёфта буд.

Мувофиқи м. 10 Қонуни Иттифоқи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ «Дар бораи асосҳои умумии худидоракунии маҳаллӣ ва хоҷагии маҳаллӣ дар ИҶШС» аз 9 – уми апрели соли 1990, № 1417 – 1 «моликияти коммуналӣ – гуфта асоси хоҷагии коммуналӣ фаҳмида мешавад, ки ихтиёрдорӣ ва идоракунии онро аз номи аҳолии воҳиди маъмурӣ – ҳудудӣ Шуроҳои вакилони халқи дахлдор ва мақомоти ваколатдори он амалӣ менамояд»⁵⁶.

Бо мафҳуми зикршуда монанд мафҳуми ин моликиятро дар қисми 1 м. 39 Қонуни ҚТ «Дар бораи худидоракунии маҳаллӣ ва хоҷагии маҳаллии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 23 – юми феввали соли 1991, № 266 дидан мумкин аст⁵⁷.

Аз мафҳумҳои зикршуда бармеояд, ки моликияти коммуналӣ бо пайдоиши худ бо худидоракунии маҳаллӣ иртибот дорад. Чунин ҳолат дар баъзе санадҳои меъёрӣ – ҳуқуқии зерқонунӣ тақвият дода шудааст. Масалан, бо Қарори Девони Вазирони ҚТ «Оид ба тақсимои моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба моликияти ҷумҳуриявӣ, моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, моликияти Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)» аз 24 – уми июли соли 1992, № 276, замимаи 3, ба объектҳои ин моликият ашёҳо ва молумулкоро ворид намуданд, ки

⁵⁵ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

⁵⁶ Закон СССР «Об общих началах местного самоуправления и местного хозяйства в СССР» от 09 апреля 1990 года, № 1417 – 1. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34419/ (санаи муроҷиат: 23.04.2021 с.).

⁵⁷ Закон РТ «О местном самоуправлении и местном хозяйстве в Республике Таджикистан» от 23 февраля 1991 года, № 266 //Адлия: Централизованная правовая информационная система РТ. Версия 6.0 / М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD – ROM).

аҳаммияти маъмурӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ доранд, инчунин корхонахоёро ворид намуданд, ки хизматрасониҳои коммуналиро иҷро мекунанд⁵⁸.

5 декабри соли 1990 дар ҚТ яке аз қонунҳои қабул гардид, ки муносибатҳои ҳуқуқии пайдошавандаи ба ҳуқуқи моликият алоқамандро танзим менамояд. Санади мазкур Қонуни ҚТ «Дар бораи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ном дошт. Қонуни номбурда нӯҳ сол амал карда, дар баробари қабул намудани қисми якуми Кодекси граждани ҚТ (соли 1999) эътибори худро гум кард. Нақши таърихии қонуни мазкур дар он буд, ки ба рушди ҳуқуқи моликият таккони ҷиддӣ бахшид.

Мувофиқи қ. 1 м. 283 КМ ҚТ моликият дар ҷумҳурӣ дар шакли хусусӣ ва давлатӣ вучуд дошта метавонад⁵⁹. Агар моликияти хусусӣ дар шакли моликияти шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ мавҷуд бошанд, моликияти давлатӣ низ ба шаклҳои ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ ҷудо мешаванд.

Асосҳои интиқоли ашёи молӣ аз моликияти ҷумҳуриявӣ ё коммуналӣ ба моликияти хусусӣ (хусусигардонӣ) ва аз моликияти хусусӣ ба моликияти давлатӣ дар қонун муқаррар карда мешавад.

Ф.С. Сулаймонов зарурияти субъекти мустақил будани мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳотро зери шубҳа мондааст. Ба андешаи ӯ воҳидҳои маъмурӣ – ҳудудии Тоҷикистон на бояд қобилияти субъекти ҳуқуқи маданӣ будан дошта бошанд, зеро чунин ҳолат оқибатҳои манфӣ дорад. Пешниҳод мекунад, ки эътирофи вазъи субъекти ҳуқуқи маданӣ будани мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот ҳангоми таҳрири КГ таҷдиди назар карда шавад⁶⁰. Бояд зикр намуд, ки чунин ақида ва пешниҳод асоси илмӣ надошта, хилофи нақши давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд мебошад. Тоҷикистон ба сифати давлати иҷтимоӣ, дунявӣ, воҳид, демократӣ ва ҳуқуқбунёд аз маҳалҳои гуногун,

⁵⁸ Постановление Кабинета Министров РТ «О разграничении государственной собственности в Республике Таджикистан на республиканскую собственность, собственность ГБАО, собственность местных Советов народных депутатов (коммунальная собственность)» от 24 июля 1992г. № 276 // Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ. Версия 6.0 / М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD – ROM).

⁵⁹ Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

⁶⁰ Сулаймонов Ф.С. Концепция вещных прав в Республике Таджикистан: монография. – Душанбе: Типография ТНУ, 2016. – С. 115-116.

ноҳияҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳои иборат буда, рушди маҳалҳо заминаи асосии рушди ҷумҳурии мебошад. Аз ҷониби давлат эътироф ва ҳимоя намудани моликияти коммуналӣ ва моликияти Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот далели он аст, ки мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомотҳои худидоракунии маҳаллӣ субъектони ҳуқуқи маданӣ мебошанд ва дар КМ ҚТ чунин ҳолат пазируфта шудааст. Амалӣ намудани қобилияти ҳуқуқи маданӣ ба роҳбарони мақомотҳои зикршуда имконият медиҳад, ки ташаббускор ва навоар бошанд, дар заминаи моликияти коммуналӣ ва ё моликияти Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот масъалаҳои аҳаммияти маҳаллидоштаро ҳал намоянд, ислоҳоти хоҷагии манзилию ком-муналиро анҷом дода, барои амалишавии сиёсати Президенти ҚТ ва мақомотҳои марказии ҳокимияти давлатӣ саҳмгузор бошанд.

Мувофиқи м. 1350 КМ ҚТ Кодекси граждани ҚТ аз эътибор соқит дониста шуд. Моддаи 1351 пешбинӣ мекунад, ки КМ ҚТ аз 1 – уми июли соли 2023 мавриди амал мегардад.

Мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ субъектони мустақили ҳуқуқи маданӣ буда, онҳо тибқи қ. 2 м. 133 КМ ҚТ дар доираи салоҳияташон метавонанд аз номи худ ҳуқуқ ва уҳдадорихои молумулкӣ ва шахсии ғайримолумулкиро пайдо намоянд ва дар суд баромад кунанд. Яъне онҳо шахси ҳуқуқӣ нестанд, вале ҳамчун шахси ҳуқуқии манфиати омма аз номи худ, бо доштани моликияти коммуналӣ аҳдҳои гуногун мебанданд, ваколатҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории молумулкӣ доранд ва дар суд ҳамчун даъвогар ё ҷавобгар иштирок карда метавонанд.

Шахси ҳуқуқие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ таъсис дода шудааст, аз рӯйи уҳдадорихои субъективии муассиси худ ҷавобгар намебошад. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз рӯйи уҳдадорихои якдигар, инчунин аз рӯйи уҳдадорихои давлат, ҷавобгар нестанд. Ҳамзамон қ. 6 м. 134 КМ ҚТ муқаррар менамояд, ки агар мақомотҳои мазкур дар асоси шартномаи бастаашон аз рӯйи уҳдадорихои шахсони дигар замонат ё кафолат дода бошад, ё шахсони дигар аз рӯйи уҳдадорихои ин мақомот замонат ё кафолат дода бошад, онгоҳ ҷавобгари

молумулкии онҳо дар ҳолати иҷро накардани уҳдадорӣ аз ҷониби принципал ба вучуд меояд.

Ҳолатҳои ҳуқуқии болозикр дар таносуб бо шартномаи маъмурӣ таҳлилталаб мебошад. Чӣ тавре маълум аст, андешаи ягона ва ё санади махсуси меъёрии ҳуқуқӣ дар хусуси шартномаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ вучуд надорад. Таҳлили амалия нишон дод, ки чунин шартномаҳо ҷой надоранд.

Ҳамзамон ба андешаҳои баҳсноки Х. Ойев ҳамон як шартномае, ки бо иштироки мақомоти маъмурӣ баста мешавад, вобаста ба ҳолат, мазмун ва мақсадаш дар як вақт шартномаи маданӣ ва дар ҳолати дигар шартномаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ шуданаш мумкин аст. Масалан, шартномаи хариду фурӯши маводи конселярӣ байни мақомоти маъмурӣ ва ташкилоти тичоратиро гирем, ки он танҳо барои эҳтиёҷоти худ ин мақомот дар намуди шартномаи хариду-фурӯш аст, баръало аз мавҷудияти тамоми унсурҳои ҳуқуқи маданӣ шаҳодат медиҳад. Агар ҳамин шартнома ба иҷроиши функцияи фаъолияти таъминсозӣ барои сохторҳо ва ё ташкилотҳое, ки ба иҷрои вазифаҳо ва функцияҳои давлатӣ ба сомон расонида шаванд, дар қатори унсурҳои ҳуқуқи маданӣ доштаниш, боз дорои унсурҳои иловагӣ мебошанд, ки он аз доираи шартномаи ҳуқуқи маданӣ берун мебарояд, яъне дорои унсурҳои идоракунии ҳам мебошад⁶¹. Бо ин андешаҳо розӣ шудан мушкил аст, зеро ба сифати тарафи шартномаи хариди давлатӣ на мақомоти давлатӣ, балки ташкилоти харидор баромад мекунад.

Бояд таъкид дод, ки шартномаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ чӣ гуна баста шавад ва чӣ нақше надошта бошад ҳам шакли софи амалисозии ҳокимияти иҷроия шуда наметавонад. Вай танҳо нақши ёрирасон ва ё иловагиро барои амалисозии ҳокимияти иҷроия мебозад, инчунин дар ин раванд ба сифати яке аз воситаҳои иловагии шакли маъмули асосҳои ҳуқуқии он хизмат мекунад.

Ин нуқтаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки заминаи ҳуқуқии танзими масъалаҳои идоракунии давлатӣ миёни мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар мисоли мақомоти ҳокимияти давлатии шаҳри Душанбе ҳувайдост, ки тарафҳои идоракунии (на тарафҳои шартнома)

⁶¹ Ойев Х. Шартномаи маъмурӣ: мафҳум, хусусият ва вазифаҳо // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – № 2 (38). – С. 99.

метавонанд як қисми ваколатҳояшонро ба ҳамдигар супоранд. Албатта то супоридани як қисми ваколат бо ҳамдигар пешакӣ бо созиши тарафҳо доир ба ҳаллу ҷасли онҳо созиш (ризоият) ба миён омаданаш зарур аст, то ки ваҳдати ҳокимияти иҷроия коста нагардад. Асосҳои бамиёноии чунин созиш ин иҷроии вазифаҳои ҳокимиятӣ (қобилияти ҳуқуқдории ҳокимиятӣ) буда, барои ноил шудан ба мақсадҳои идоракунии ба миён омада, таркиби сифатии он аз таркиби шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ фарқ мекунад.

Агар дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ҳама гуна шахси воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба сифати иштирокчии он баромад карда тавонад ва барои ноил шудан ба дилхоҳ мақсад баста шаванд, дар муносибатҳои ҳуқуқи маъмурӣ, агарчанде созиш истифода шавад ҳам, чунин нест, он на барои дилхоҳ масъала, балки барои ҳаллу ҷасли масъалаҳои ҳокимиятӣ ва ё ба он алоқаманд баста мешавад. Ин ҷо суҳан дар бораи шартномаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ меравад, ки ҳамчун қоида, дар онҳо яке аз тарафҳо, дар баъзе маврид мақомоти салоҳиятдори давлатӣ ва шахси мансабдори он ё шахси ваколатдоркардашуда баромад мекунад ва омили бастани чунин шартнома дар доираи иҷроии вазифа ва салоҳиятҳои ҳокимиятӣ имконпазир мебошанд. Яъне заминаи иродавии чунин созишҳо амалисозии ҳокимияти давлатӣ мебошад, на хоҳиши худи тарафҳо, ки он дар шартномаҳои ҳуқуқи маданӣ ҷой дорад.

Доираи бастани шартномаҳои ҳуқуқи маъмурӣ бо истифодаи унсурҳои маданӣ минбаъда ҳам меафзояд. Зеро ҳокимияти иҷроия доимо дар пешравӣ ва такомул мебошад. Модели ягонаи идоракунии дар ҳамаи мавридҳои ҳаёти давлатию ҷамъиятӣ доир ба ҳаллу ҷасли мушаххас ҷой доштани имконпазир нест. Биноан, интиҳоби механизми шакли усулҳои амалисозии ҳокимияти иҷроияро мақомоти давлатӣ вобаста ба омилҳои ҳуқуқию воқеӣ ва шароити мушаххас интиҳоб менамоянд, ки дар он ҳалли масоили идоракунии дар асоси танзими шартномавӣ ҷой доштани имконпазир бошад.

Ба ҳамин тариқ, нуқтаҳои дар боло зикршуда аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки барои бастани шартномаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ бо иштироки мақомоти

маъмурӣ ё шахси ваколатдоркардашуда ҳамаи омилҳои ҳуқуқӣ ва воқеӣ мавҷуданд⁶².

Хусусиятҳо ва нақши шартномаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ дар он ифода мегарданд, ки онҳо:

1) воситаи ҳуқуқии амалисозии шаклҳои фаъолияти маъмурию ҳуқуқӣ ва ифодакунандаи манфиатҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ мебошанд;

2) дар доираи фаъолияти маъмурию ҳуқуқӣ баста мешаванд;

3) дорои тарафи ҳатмӣ мебошанд, яъне ба сифати яке аз тарафҳои мақомоти давлатӣ, шахсони мансабдори онҳо ва ё намояндаи ҳокимият баромад мекунанд;

4) яктаркиба, дутаркиба ва бисёртаркиба шуда метавонанд. Шартномаҳои маъмурӣ-ҳуқуқӣ дар сурате яктаркиба шуда метавонанд, ки агар ба сифати яке аз тарафҳои он мақомоти давлатӣ баромад намоянд. Шартномаҳои дутаркиба ё бисёртаркиба бошанд, онҳо миёни мақомоти маъмурӣ ва дигар субъектон баста мешаванд;

5) дорои хислати императивӣ буда, ифодакунандаи иродаи яктарафаи ҳокимияти давлатӣ мебошанд;

6) усули диспозитивӣ ё худ унсурӣ баробарҳуқуқии тарафҳоро дар муносибатҳои идоракунии давлатӣ истисно намекунанд;

7) ҳамчун усули ҳуқуқии танзими муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ғайра шуда метавонанд;

8) дар заминаи ҳуқуқи маъмурӣ ва дигар соҳаҳои комплексӣ баста шуданашон мумкин аст;

9) воситаи иловагӣ ва нақши ёрирасонро дар шаклҳои маъмули амалисозии ҳокимияти иҷроия мебозанд;

10) асоси ҳуқуқии амалисозии иҷроии вазифа ва салоҳиятҳои мақомоти ҳокимияти иҷроия мебошанд.

Ҳамаи хусусиятҳо ва нақши зикршудаи шартномаҳои маъмурӣ нишон медиҳанд, ки онҳо дар низоми идоракунии давлатӣ функсияҳои ташкилӣ, таъминотӣ, хизматрасонӣ, меъёрию техникӣ, меъёрию иҷтимоиро иҷро

⁶² Ойев Х. Асари ишорашуда. – С. 99.

мекунанд.

Шартномаҳои маъмурӣ аз рӯи таркиби субъективӣ байни:

- 1) мақомоти давлатӣ;
- 2) мақомот ва муассисаҳои давлатӣ;
- 3) мақомоти давлатӣ ва мақомоти худидораи шахрак ва дехот;
- 4) мақомоти давлатӣ ва муассисаю ташкилотҳои ғайридавлатӣ (тиҷоратӣ);
- 5) мақомоти давлатӣ ва соҳибкорони инфиродӣ ва иттиҳодияҳои онҳо;
- 6) мақомоти давлатӣ ва шахрвандон баста шуданашон мумкин аст.

Чунин андеша асосӣ воқеӣ надорад, чунки таркиби шартномаи маъмурӣ махсус аст ва тарафҳо дар он баробар нестанд.

Ба андешаи муаллиф аз рӯи манбаи танзим чунин шартномаҳои маъмуриро фарқ кардан ҷоиз аст:

- 1) дар бораи вогузор намудани ваколат;
- 2) дар бораи фаъолияти якҷоя;
- 3) дар бораи иҷрои барнома ва супоришҳои давлатӣ;
- 4) дар бораи якҷоя (муттаҳид) намудани воситаҳои молӣ ва зехнӣ чиҳати ҳалли масоили идоракунӣ;
- 5) дар бораи ҳиссаҷудокунии маблағ барои ташкили иҷрои супоришҳои давлатӣ;
- 6) дар бораи шарикӣ иҷтимоӣ бо иттиҳодияҳои корфармоён;
- 7) дар бораи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ;
- 8) дар бораи дастгирии давлатӣ дар шакли маблағҷудокунии мақсаднок (грантҳои давлатӣ) ба барномаҳои ҷудоғона, иҷрои кор ва хизматрасонӣ, супориши иҷтимоӣ;
- 9) шартнома (қарордодҳо)-и хидматӣ ва ғайра.

Чунин ақидаи Х. Ойев ҳилофи механизми танзими ҳуқуқии хариди давлатии мол, кор ва хизмат мебошад.

Х. Ойев дар хотима қайд мекунад, ки дар замони муосир вазифаҳои асосии шартномаи маъмурӣ аз инҳо иборат мебошад:

- воситаи ваколатдоркунӣ ё худ гузашт намудани ваколат ё танзими

ҳуқуқӣ мебошад;

- шакли амалисозии ташкили фаъолияти маъмурӣ аст;

- нақши таъминотӣ, хизматрасонӣ, сарчашмаи ҳуқуқи маъмурӣ, санади ҳуқуқии идоракунӣ, воқеияти ҳуқуқиро мебозад;

- воситаи ташкили падидаи намояндагӣ дар идоракунии давлатӣ ва худидоракунии маҳаллӣ дар ҳалли масъалаҳои мушаххаси идоракунӣ мебошад;

- шакли ҳуқуқии ҷалби иштироки васеи доираи субъектони ҳокимияти давлатӣ ва дигар субъектони ҳуқуқ дар ҳалли масоили идоракунии давлатӣ баромад мекунад⁶³.

Ба андешаи мо суҳанҳои болозикри Х. Ойев хилофи мафҳуми расмии шартномаи маъмурӣ-ҳуқуқӣ мебошад, ки дар м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16-уми апрели соли 2012, № 828 муқаррар шудааст. Тибқи моддаи мазкур: «шартномаи маъмурӣ – санади ҳуқуқие, ки дар асоси он мақоми иҷроияи марказии ҳокимияти давлатӣ мутобиқи талабот ва шартҳои пешбиниамудаи санадҳои меъриии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон функцияҳои ҳокимияти давлатиро (ба истиснои функцияҳои назоратӣ) ба зиммаи мақоми иҷроияи поёнии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот ва ташкилотҳо воғузур менамояд»⁶⁴. Чунин мафҳуми расмии қонун пурра буда ва ба табиати муносибатҳои ҳуқуқи маъмурӣ мутобиқат дорад. Аз лиҳози мавзӯ, табиот ва функцияҳои шартномаи ҳуқуқи маъмурӣ аз шартномаи ҳуқуқи маданӣ фарқ доранд. Давлат ва мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ субъектони мустакли ҳуқуқи маданӣ буда, қобилияти ҳуқуқдорӣ, амал ва деликтӣ махсус доранд. Дар нисбати онҳо принсипи “ҳама чиз раво аст, агар қонун манъ накарда бошад” татбиқ намешавад.

Дар баробари муқаррар намудани шахсияти давлат ва мақомотҳои он дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, КМ ҚТ ба як иштибоҳи ҷиддӣ роҳ додааст. Дар қ. 1 м. 285 чунин муқаррар шудааст, «Моликияти давлатӣ дар намудҳои

⁶³ Ойев Х. Шартномаи маъмурӣ: мафҳум, хусусият ва вазифаҳо. // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – № 2 (38). – С. 100.

⁶⁴ Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16-уми апрели соли 2012, №828 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2012. – №4. – М. 278.

моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ ва шаҳраку деҳот) вучуд дошта метавонанд». Ҷамоатҳои шаҳраку деҳот ҳамчун мақомоти худидораи маҳаллӣ субъекти ҳукуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки қ. 1 м. 285 ҚМ ҚТ дар таҳрири зерин қабул карда шавад,

«1. Моликияти давлатӣ дар намудҳои моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ) вучуд дошта метавонанд».

Дар баробари чараҳои азнавтасимкунии баъзе объектҳои моликияти давлатии пештар вучуддошта, ташаккулёбии моликияти коммуналӣ оғоз гардид ва айни ҳол ислоҳоти моликияти коммуналии дар ҚТ мавҷуда бо тариқи гузашт кардани объектҳои моддию истеҳсоли ба моликияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ сурат мегирад.

Дар асоси м. 25 Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17 – уми майи соли 2004, № 28, моликияти коммуналӣ аз маблағҳои бучетӣ, объектҳои инфрасохтори маҳаллӣ, муассисаҳои маориф, тандурустӣ, таъминоти иҷтимоӣ, илм ва фарҳанг ва объектҳои дигар, ки аз ҳисоби маблағҳои ВМКБ, вилоят, ш. Душанбе, шаҳр ва ноҳия, аз ҷумла дар асоси саҳмгузорӣ сохта ва харида шудаанд, ё аз сарчашмаҳои дигар ройгон дода шудаанд, дохил мешаванд⁶⁵.

Молу мулк, ки аз ҷониби мақомоти мазкур аз ҳисоби маблағи ба онҳо тааллуқдошта харида мешуд ё бунёд мегардид ва он чизе ки ба таври ройгон аз ҷониби мақомоти ҷумҳуриявӣ ё маҳаллӣ, ё субъектони дигар дода мешуд, ба моликияти коммуналӣ дохил мешуд.

Дар алоқаманди ба масъалаи таъсисёбии моликияти коммуналӣ чунин ақидаҳо ҷой доранд «... моликияти ҷумҳуриҳо бояд ба сифати «мувозинат» моликияти маҳаллӣ (мунисипалӣ) дошта бошад. Дар акси ҳол, ҷумҳуриҳо ба худидоракунӣ фишор меоранд. Худидоракунӣ ба моликият ханӯз худидоракунӣ нест. Лекин моликиятро ягон мақомоти болоӣ намедихад,

⁶⁵ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, таҳти № 28 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2004. – № 5. – Мод. 339.

онро гирифтани лозим аст, ки нуктаи муҳимтарини инқилоби маҳаллӣ ҳисобида мешавад. Дар маҳалҳо Комиссияҳои вакилӣ ва мақомоти моликияти маҳаллиро таъсис додан лозим аст, сипас, барӯйхатгирӣ ва арзёбири анҷом дода, феҳристи объектҳоеро, ки бояд ба ихтиёри мақомоти маҳаллӣ, яъне моликияти ҳудудӣ гузаранд, таҳия намудан даркор аст ва пас аз ин феҳристи мазкурро бо мақомоти интихобии болоӣ ва поёнӣ мувофиқа намудан лозим аст»⁶⁶.

Лекин низоҳои шаҳрвандӣ, ки солҳои 90 – уми асри гузашта дар Тоҷикистон рӯй доданд, ба моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ зиёни зиёд расонданд ва пеш аз ҳама, хоҷагиҳои манзилию коммуналӣ хароб гаштанд, соҳибӣ ва истифодаи моликияти коммуналиро таъмин карда натавонистанд. Тамоми низоми ҳамлу нақли маҳаллӣ, роҳҳои маҳаллӣ, гармидиҳӣ, таъмини об ва газ ва дигар объектҳои маҳаллӣ хароб гаштанд.

Одатан ба моликияти коммуналӣ объектҳои маориф, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ, истироҳатгоҳҳо, осоишгоҳҳо, иншооти таъиноти манзилию коммуналӣ, табобатгоҳҳо, манзилҳои истиқоматӣ, инчунин молу мулк, ки барои таъмин намудани фаъолияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ таъин гардидаанд, дохил мешаванд.

Дурнамои қабулгардида оид ба беҳбудии некуаҳволии мардум ба таври ҳолисона рушди нишондиҳандаҳои миқдорию сифатии қонгегардонии эҳтиёҷоти ҷамъиятиро пешниҳод менамояд, ки зарурати асосноккунии концептуалии самту қоидаҳо, воситаҳои афзун намудани самараи истифодаи иншооти моликияти маҳаллиро ҳангоми ба вучуд овардани неъматҳои коллективӣ қайд мекунад. Дурнамои мазкур бе таҳия ва ҷорикунии воситаҳои навгоншуда, пеш аз ҳама дар соҳаи моликияти маҳаллӣ татбиқ шуда наметавонад. Мушкилоти мазкур дар сурати такроршавии шаклу усулҳои бесамари истифодаи молу мулки воҳидҳои маҳаллӣ аҳаммияти хоса пайдо мекунанд.

Аз ин рӯ, шarti пешакии барои афзун намудани самараи истифодаи иншооти моликияти коммуналӣ зарур, ин тавсеа бахшидан ба таҳлили

⁶⁶ Игнатов В.Г., Рудой В.В. Местное самоуправление. – Ростов-на-Дону, 2003. – С. 13.

назариявии сарчашмаҳои ташаккулёбии он, воситаҳои татбиқ, дурнамои навсозии инфрасохторие, ки шартҳои шарикӣ стратегӣ воҳидҳои маҳаллӣ бо давлат ва тичоратро таъмин менамояд, мебошад.

Тадқиқоти бунёдии ниҳоду ташкилотҳои иқтисодӣ аз тарафи намояндагони самти нави институтсионалӣ дар доираи назарияи иқтисодии ҳуқуқи моликият ба ҳар гуна неъматҳо, аз ҷумла неъматҳои хусусияти коллективидошта анҷом дода шудаанд⁶⁷.

Бинобар ин, олимони исбот мекунанд, ки муносибатҳои дар доираи равияҳои гуногуни илмӣ пайдошуда нисбат ба асосноккунии концептуалии нақш ва мақоми моликияти маҳаллӣ ба сифати асоси иқтисодии истехсоли неъматҳои коллективӣ комилан ба чунин соҳаи муҳим, ба монанди афзун намудани самараи истифодаи объектҳои он бо мақсади таъмини зиёдшавии нишондиҳандаҳои миқдорию сифатии қоньгардонии эҳтиёҷоти коллективии аҳолии мақомоти маҳаллии худидоракунии алоқаманд нестанд⁶⁸.

«Моликияти коммуналӣ моликияти аҳолии ҳудуди ноҳия ва воҳидҳои марзиву маъмурии он ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, функцияҳои ихтиёрдорӣ моликияти мазкур бояд дар ихтиёри онҳое бошад, ки барои амалисозии салоҳияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ваколатдор карда шудаанд (тавассути низоми интиҳобот). Ба чунин мақомот мақомоти намояндагии худидоракунии маҳаллӣ дохил мешаванд»⁶⁹.

Дар ҚТ ташаккулёбӣ ва рушди моликияти коммуналӣ дар давраи мушкили гирудорҳои сиёсӣ, ки барои ин на ҳамеша шароити мусоиди иҷтимоиву иқтисодӣ вучуд дошт, дар заминаи бӯҳрони макроиқтисодӣ ва

⁶⁷ Alchian A. A., Demsetz H. The property rightsparadigm // Journal of Economic History. – 1973. – V. 33. – № 1. – P. 21-22; Coase R. The Problem of Social Cost // Journal of Law and Economics. – 1960. – V. 3. – № 1. – P. 31-32; Норт Д. Пять тезисов об институциональных изменениях // Квартальный бюллетень клуба экономистов. – 2000. – Вып. 4. – С. 42-43; Williamson O.E. Economic organization: firms, markets and policy control. – Beighton: Wheatsheaf, 1986. – P. 32-33.

⁶⁸ Алимурзаев Г. Местное самоуправление и местные финансы: модель «муниципальной общины» // Российский экономический журнал. – 1998. – № 5. – С. 41-48; Боровская М.А. Генезис муниципальной собственности и становление систем муниципального управления. – Ростов-на-Дону, 2002. – 176 с; Игнатов В.Г., Кузнецов С.Г., Колесников В.А., Рудой В.В., Буров А.В. Муниципальная реформа и актуальные проблемы ее проведения. – Ростов-на-Дону, 2004. – 356 с; Игнатова Т.В. Социально-экономические перспективы развития муниципальной собственности // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2005. – № 3. – С. 41-47.

⁶⁹ Васильева Е.В. Становление института муниципальной собственности и развитие системы муниципального управления в современной России // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 2 – С. 37-38.

паст рафтани сатҳи зиндагии аҳолӣ амалӣ шудааст. Чараёни мазкур то ҳол ба як қатор мушкилоти хусусияти объективӣ ва субъективидошта дучор меояд, ки ба рушди босуръати он монеъ мегардад.

Таърихи ислоҳоти иҷтимоӣ, аз ҷумла таърихи ташаккулёбӣ ва рушди моликияти коммуналӣ дар таърихи навини Тоҷикистон мавқеи хосаро ишғол менамояд ва он айни ҳол диққати муҳаққиқони таърихшинос, иқтисодшинос, ҳуқуқшиносон, ҷомеашиносонро ҷалб намудааст, чунки омӯзиши он аҳаммияти бузурги илмиву маърифатӣ ва амалиро дорост.

Таҷрибае ғание, ки дар замони шуравӣ ба даст оварда шудааст, дар давраи баррасишаванда бештар метавонад ҳамчун мисоли мусбати амалисозии бомуваффақияти танзими ҳуқуқии масъалаҳои вобаста ба моликият, аз ҷумла моликияти коммуналӣ, хизмат кунад. Масъалаҳои ба ташаккулёбӣ ва рушди моликияти коммуналӣ алоқаманд мутаассифона то ҳол мавзуи омӯзиши ҷиддии илмӣ интиҳоб нагардидаанд. Дар таърихи омӯзиши моликият дар Тоҷикистон омӯзиши моликият тайи солҳои охир то андозае ғаъол гаштааст.

Маълумоти номукамал аз таърихи ташаккулёбӣ ва рушди моликияти коммуналӣ дар мақолаҳои алоҳидаи рӯзномаҳо низ инъикос ёфтаанд. Дар баъзеи онҳо тавсифи умумии пайдошавӣ ва рушди он ва дар дигар мақолаҳо нуқтаҳои алоҳидаи қонунгузорӣ инъикос карда шудаанд.

Таърихи пайдоиш ва рушди моликияти коммуналиро дар Тоҷикистон ба давраҳои зерин тақсим намудан лозим аст:

– Давраи якум (солҳои 1922–1994) аз эътирофи ин намуди моликият дар Кодекси граждани Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия то қабул гардидани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 – уми ноябри соли 1994;

– Давраи дуюм (солҳои 1994 – 1999) бо ғаъолнокӣ ва нисбатан васеъ будани таъсисёбиву рушди моликият дар заминаи устувори моддию техникӣ фарқ мекунад. Дар ин муддат ду хел тартиби ташаккулёбии моликияти коммуналӣ мавҷуд буд:

а) дар заминаи моликияти тақсимшудаи давлатӣ;

б) дар натиҷаи ислоҳоти низоми мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ;

– Давраи сеюм аз соли 2000 оғоз гардида, то айни ҳол давом меёбад ва хусусияти хоси моликияти коммуналии давраи ниҳойи васеъ будани доираи рушди он ба ҳисоб меравад.

Пайдоиши моликияти коммуналӣ дар Тоҷикистон дар давраи истиқлолият падидаи қонунист. Ташаккулёбӣ ва рушди моликияти коммуналӣ ба моневу мушкилоти зиёд ва ҷиддии хусусияти объективӣ ва субъективидошта дучор омад. Тоҷикистон дар муддати сӣ соли охир роҳеро тай намуд, ки ба роҳи садсола баробар аст.

Дар ин муддат соҳаҳои зиёде таъсис дода ва барқарор карда шуданд: соҳаҳои иқтисодиёт, фарҳанг, маориф, соҳаҳои саноатӣ, соҳаи гидроэнергетика, кӯҳкорӣ, металлургӣ, мошинсозӣ, нассочӣ, як қатор соҳаҳои муҳими саноати сабук ва хӯрокворӣ.

Дар чараёни пайдоиш ва рушди падидаи моликият дар ҚТ нуқтаҳои зеринро махсус қайд намудан лозим аст:

- ташаккулёбии моликияти давлатӣ ва низоми хоси ҳуқуқи ашёӣ;
- хусусигардонии баъзе объектҳои моликияти давлатӣ ва коммуналӣ;
- ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ.

Ғайридавлатигардонии моликият аз шакли давлатӣ ба шакли дигар гузарондани моликиятро дар назар дорад, масалан, хусусӣ намудани моликияти давлатӣ.

Аз як тараф ғайридавлатигардонии моликият барои он лозим буд, ки моликияти давлатӣ бе дигаргуниҳои сохторӣ самарабахшии истеҳсолотро таъмин карда наметавонист. Аз тарафи дигар, маълум гардид, ки истифодаи усули иваз намудани шакли моликият тавассути хусусигардонӣ хеле муваффақ аст. Хусусигардонӣ боиси зиёд шудани шумораи моликон дар байни табақҳои миёнаҳои аҳолии нагардид. Дар натиҷа аксарияти моликияти давлатӣ дар дасти доираи маҳдуди одамон қарор гирифт. Лекин хусусигардонӣ паёмдари мусбат дорад. Масалан, дар кишвар ботадрич

моликони сермахсул пайдо мешуданд, ки он ҳамчун шарти пешакии муҳимтарини рушди иқтисодиёт шуморида мешавад.

Бо унсури якуми гузариши моликияти давлатӣ ба моликияти хусусӣ унсури дуюм – муқаррар намудани озодии ҳама шаклҳои моликият, пеш аз ҳама, моликияти хусусӣ, алоқамандии зич дорад. Тоҷикистон роҳро аз кишвари инҳисороти тақсимнашавандаи моликияти давлатӣ то кишвари дорой шаклҳои гуногуни моликият тай мекунад. Айни ҳол дар кишвари мо барои истифодаи босамари моликияти хусусӣ ва давлатӣ ҳама гуна шартҳои пешакии муҳимтарин мавҷуданд, ки татбиқи оқилонаи онҳо ба таҳкими иқтисодиёти кишвар ва ҷалби сармояи хориҷӣ мусоидат хоҳад кард⁷⁰.

Ҳамин тариқ, пас аз баррасии равандҳои асосии иҷтимоиву иқтисодии асосӣ дар Тоҷикистон, ки дар давраи кӯтоҳи таърихӣ ба амал омада буданд, мо бояд қайд кунем, ки ҷомеаи маданӣ инкишоф меёбад.

Ислоҳоти ниҳодӣ ва сохтори иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба ҷараёни ташаккулёбии моликияти коммуналӣ ҳамчун асоси фаъолияти хоҷагидориву иқтисодии вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо мусоидат намуданд. Ба тағйироти ниҳодӣ дигаргуниҳои сохторӣ ва усулҳои идоракунии моликияти коммуналиро нисбат додан мумкин аст. Ислоҳоти дар ҚТ анҷомдодашуда боиси дигаргуниҳои куллии сохторӣ ҳам дар иқтисодиёти кишвар ва ҳам соҳаҳои гуногуни он гардиданд. Иваз намудани тарҳи иқтисодии давлат ба бухрони дурудароз, муҳолифати ҷораҳои оид ба азнавташкिल्дихии сохтори иқтисодиёти миллӣ андешидашаванда ва дар натиҷа паст шудани сатҳи некуаҳволии аҳоли алоқаманд мебошад.

Паз аз ба даст овардани истиқлолият дар давраи аввали гузариш чунин ақида вучуд дошт, ки аз байн бурдани механизми назорати ба низоми маъмурию нақшавӣ хос, андешидани ҷораҳои қолибӣ оид ба устуворгардонӣ ва либерализатсияи иқтисодиёт, хусусигардонии қисми зиёди корхонаҳои давлатӣ бо пешниҳоди имконияти мустақилона пеш бурдани фаъолияти хоҷагидорӣ кофист, то ин ки механизми худтанзимкунандаи бозорӣ амал кунад. Лекин ниҳодҳои пештараро дар муддати кӯтоҳ таҷзия намуда, давлат

⁷⁰ Самадов Б. Правовой обзор права собственности в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – С. 28.

шароити кафолатдиҳандаи устувори иқтисодиётро дар давраи гузариш фароҳам наовард.

Ба мо лозим меояд эътироф кунем, ки на дар ҚТ ва на дар аксарияти кишварҳои дигари амаликунандаи ислоҳоти иқтисодӣ тахмини ҳавасмандгардонии истехсолкунандагон барои бартараф кардани ҳодисаҳои номатлуби ба нарх алоқаманд ба боварӣ сазовор намешавад. Маълум шуд, ки ба қор андохтани низоми нави хоҷагидорӣ қори осон нест. Аз як низом ба низоми дигар гузаштан мушкилоти зиёдеро ба вуҷуд овард, ки онҳо пештар набуданд ва пешгӯишаванда нестанд.

Масъалаҳои гузариш аз иқтисодиёти мутамаркази нақшавӣ ба иқтисоди бозаргонӣ дар таърихи кишварҳои давраи гузариш масъалаҳои аз ҳама «ҷавонтарин» ҳисобида мешаванд.

Ба сифати самтҳои афзалиятноки ислоҳоти иқтисодии ҚТ муайян карда шудаанд:

- озодкунии (либерализатсия) – и пурраи иқтисодиёт, пеш аз ҳама, фаъолияти берунаи иқтисодӣ ва нарх;

- ташаккул додани заминаи меъёрии ҳуқуқӣ бо мақсади рушди ниҳоди моликияти хусусӣ ва соҳибқорӣ, хусусигардонии моликияти давлатӣ. Аммо ҳамчун асоси сиёсати макроиқтисодӣ тарҳи монетарӣ доништа шуд⁷¹.

Монетаризм – назарияи макроиқтисодиест, ки мутобиқи он миқдори пули дар муомилот қарордошта омили муайянкунандаи рушди иқтисодиёт мебошад. Монетаризми муосир солҳои 1950 дар баробари тадқиқоти эмпирикии соҳаи муомилоти пул пайдо шудааст.

Дар чунин шароит соҳаи манзилию коммуналӣ низ, ки вобаста ба хусусияти иҷтимоӣ доштаниш, таъсирнокии усулҳои пайдошудаи идоракунии ва низомҳои амалкунандаи субъектони хоҷагидори худро нигоҳ дошта тавонист, бо бӯҳрон дучор омад ва ин ҳолат ба онҳо имкон намедихад, ки пурра ба шаклҳои нави бозории идоракунии иқтисодиёт мутобик шаванд. Ҷараёни хусусигардонӣ дар кишвар ба ҳама соҳаҳои иқтисодиёт, аз ҷумла

⁷¹ Довгялло Я.П. Тенденции развития национальной экономики и вопросы ее макроэкономического регулирования (на примере Республики Таджикистан): дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе. – 2008. – С. 25.

соҳаи манзилӣ таъсир расонд. Дар натиҷа молики воқеии манзил пайдо гардид ва озодона онро ихтиёрдорӣ карда метавонист, ки ин боиси дар соҳаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ пайдо шудани шахсони ҳуқуқии хусусӣ гардид, ки бо хизматрасонии манзилию коммуналӣ машғуланд. Ин ҳолат вазъияти соҳаи мазкурро ба таври кулӣ дигаргун сохт ва он ба пайдошавӣ ва рушди ботадричи муносибатҳои бозаргонӣ мусоидат намуд⁷².

Ҳалли масъалаҳои вобаста ба идоракунии босамари моликияти коммуналӣ айни ҳол чун қоида, бақайдгирӣ ва ҷойгиронии объектҳои он дар доираи фазои иқтисодии ҳудудҳо нисбат дода мешавад. Дар ин сурат функцияҳои танзимкунандаи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар низоми муносибатҳои ба моликият вобаста пурра арзёбӣ намешаванд, ки иқтидори ғоиданокии иқтисодиётро коҳиш медиҳад.

Моликияти коммуналӣ дорои як қатор функцияҳои мебошад, ки амалисозии онҳо имкониятҳои иқтисодии мақомоти маҳаллии ҳокимиятро тақвият ва тавсеа мебахшад. Яке аз функцияҳои муҳимтарини фаъолияти онҳо таъмини даромадноқӣ мебошад. Дар назди мақомоти маҳаллии ҳокимият вазифаи ҳамеша зиёд намудани даромад гузошта шудааст. Бо мақсади мазкур онҳо дар муносибатҳои байнибуҷетӣ маблағи иловагӣ ҷустуҷӯ намуда, фаъолияти молиявӣ хоҷагидорӣ худро тавсеа мебахшанд, барои таҳкими даромадноқӣ дар ҳудуди худ мусоидат менамоянд. Лекин ҳангоми идоракунии моликияти коммуналӣ зиёд намудани даромад бояд ба таъмини ҳифзи иҷтимоии аҳоли мувофиқ бошад. Мувофиқи сарҳати 3 – юми Концепсияи ислоҳоти хоҷагии манзилию коммуналӣ дар ҚТ барои солҳои 2010 – 2025, вазифаҳои субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ иборатанд аз:

– қонё намудани эҳтиёҷоти истифодабарандагони хизматрасонии манзилию коммуналӣ дар сатҳи сифати зарурӣ аз рӯи нархҳо ва тарифҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснок кардашуда, баланд бардоштани сифати хизматрасонии коммуналӣ, то дараҷаи стандартҳои байналмилалӣ баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ;

⁷² Шодиева З.Н. Формирование и развитие рынка жилищно-коммунальных услуг в Республике Таджикистан: дис.... канд. экон. наук. – Душанбе, 2006. – С. 31.

– демонополизатсияи соҳа, фароҳам сохтани шароит барои рушди муносибатҳои бозаргонӣ, гузариш ба ташаккули муносибатҳои шартномавӣ, рушди муҳити рақобатнок дар бозори хизматрасониҳои коммуналӣ, ҷалби васеи соҳибмулкони манзил барои ташкил ва пешниҳоди хизматрасониҳои коммуналӣ;

– таъмини меъёриҳои ҳуқуқии фаъолияти хоҷагии манзилию коммуналӣ, ба муносибатҳои амалкунандаи бозаргонӣ мувофиқ намудани онҳо;

– ташкили базаи моддию техникӣ, барқарорсозӣ ва навсозии инфраструктураи муҳандисии коммуналӣ, азнавтаҷҳизонии техникаи корхонаҳои коммуналӣ;

– солимгардонии молиявии корхонаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ, такмил додани ташкили нархҳо дар соҳа, баробар намудани сатҳи тарифҳо ба нархҳои аслии амалкунандаи бозаргонӣ;

– таҷдиди қарзҳои бавучудодаи муассисаву ташкилотҳое, ки аз ҳисоби буҷетҳои ҳамаи сатҳҳо маблағгузорӣ мешаванд ва қарзҳои аҳоли барои хизматрасониҳои манзилию коммуналӣ дар назди корхонаҳои коммуналӣ;

– таъмини усули меъёриҳои маблағгузориҳои буҷетии хизматрасониҳои ташкилотҳои буҷетӣ;

– гузариш ба речаи истеъмоли сарфакоронаи хизматрасониҳои коммуналӣ, аз ҷумла дар соҳаи обтаъминкунӣ ва гармидиҳӣ, танзими андоза ва сифати хизматрасонӣ бо васл намудани таҷҳизоти инфиродии баҳисобгирии таъмини оби гарм ва хунук;

– такмили системаи ҳифзи иҷтимоии аҳоли бо роҳи такмили имтиёзҳои мавҷуда, ба ҳам мувофиқ гардонидани категорияҳо ва шумораи имтиёздорон ва сарчашмаҳои маблағгузориҳои онҳо;

– рушди инфраструктураи муҳандисӣ, барқарорсозӣ, таъмини эътимоднокии ва фаъолияти устувори онҳо бо роҳи сафарбаркунии сарчашмаҳои худӣ ва ҷалби инвеститсияҳои дохилию хориҷӣ барои ин мақсадҳо;

– гузаронидани таҳқиқоти илмию техникӣ дар масъалаи истифодабарӣ ва хизматрасониҳои техникаи иншооти хоҷагии манзилию коммуналӣ, таҳия ва

татбиқи технология ва таҷҳизоти муосир, ки ба азнавтаҷҳизонии техникии корхонаҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ ва кам намудани хароҷоти энергетикӣ ва захираҳои моддӣ равона гардидаанд⁷³.

Дар асоси таҳлилҳо маълум мегардад, ки вазъи ҷамъиятиву сиёсии ҳар як минтақа ҳатман ин ё он ислоҳоти амалишавандаро қайду шарт мекунад. Дар баробари ин, хусусиятҳои рушди ҳудудӣ мисли пештара норавшан боқӣ мемонанд. Аз ин рӯ, ба робитаи мутақобилаи байни табиат, аҳоли ва истехсолот аҳаммияти кофӣ дода намешавад, омилҳои ҳудудӣ ва шароити маҳал барои ташкил намудани иқтисодии ба таври дахлдор ба инобат гирифта намешаванд.

Дар робита ба ин, чунин мешуморем, ки тағйироти ба нақша гирифташуда бояд ба таври зарурӣ бо тадбирҳои ба сиёсати иҷтимоиву иқтисодӣ алоқаманд вобаста карда шаванд, ки дар минтақаҳо амалӣ мегарданд. Айни ҳол дар манотиқи ҚТ асосҳои сиёсат оид ба моликияти хусусӣ босуръат ташаккул меёбанд, ки баъзан ба талаботи қонунҳои қабулгардида ва муқаррароти дар кишвар амалкунанда ҷавобгӯӣ нестанд.

Дар баробари ин, баъзе нишондодҳои дастурӣ вуҷуд доранд, ки барои ташаккулёбии сиёсати давлатӣ умумӣ ҳисобида мешаванд. Бинобар ин, чунин мешуморем, ки сиёсати давлатӣ оид ба таъмини аҳоли бо неру бо назардошти принципҳои зерин таҳия гардад:

- 1) идоракунии рушди таъминоти аҳоли бо неру ба тариқи амалисозии фаъолияти ҷонноки танзимкунанда;
- 2) фароҳам овардани шароит барои шарикии иҷтимоӣ;
- 3) мусоидат намудан барои мутобиқшавии аҳоли ба шароити нави иҷтимоиву иқтисодии ҳаёт;
- 4) амиқии зиёдтарини маълумот оид ба табақаҳо ва гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии аҳоли;

⁷³ Концепсияи ислоҳоти хоҷагии манзилию коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2025, ки бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 1 июли соли 2010, таҳти № 321 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаккизи иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи муроҷиат: 26.09.2019 с.).

5) муайян намудани сарчашмаҳои маблағгузорию чорабиниҳои банақшагирифташуда оид ба татбиқи сиёсати иҷтимоиву иқтисодӣ.

Некуахволии шаҳрвандон ва амалисозии манфиатҳои он яке аз самтҳои муҳими рушди иқтисодиёт ба ҳисоб мераванд. Бинобар ин, таъмини фаъолияти ҳаётиро дар ҳудуде, ки дар он рушди некуахволии шаҳрвандон ташаккул меёбад, ҳамчун мақсади муҳими сиёсати иҷтимоиву иқтисодӣ эътироф кардан лозим аст.

Барои ноил гардидан ба мақсад самтҳои зерини фаъолиятро қайд намудан лозим аст:

– истифодаи босамари афзалиятҳои дар воҳидҳои ҳудудӣ мавҷудбудаи рақобаткунанда;

– таҳким, рушд, такмил ва мутобиқгардонии инфрасохторҳои иҷтимоӣ, бозор, нақлиёт, истеҳсолот, телекоммуникатсия ва объектҳои муҳандисӣ;

– рушди хоҷагии манзилию коммуналӣ ва энергетикӣ;

– тавсеабахшии шабакаи объектҳои робитаи байнихудудӣ;

– афзун гардидани нақши соҳибкорӣ ва масъулияти корчаллонӣ барои нигоҳ доштани суботи иҷтимоӣ дар ҳудуди муайян⁷⁴.

Айни ҳол Ҳукумати ҚТ масъалаҳои пайдошудаи бисёреро ҳал мекунад, аз ҷумла ислоҳоти соҳаи таъминоти неруи барқ ва ислоҳоти хоҷагии манзилию коммуналро анҷом медиҳад. Хусусан хоҷагиҳои манзилию коммуналӣ дар вазъияти имрӯза барои пешниҳод намудани хизматрасонии босифату дастрас оид ба таъмини аҳоли бо маҷмуи хизматрасониҳои коммуналӣ пурра қодир нестанд ва ин ҳолат бештар бо хавасманд набудани корхонаҳои коммуналӣ ба коҳиш додани хароҷот ва беҳтар намудани сифати хизматрасонӣ вобаста мебошад. Бо ин сабаб вазифаи заруртарин фароҳам овардани шароити иқтисодӣ барои ба соҳаи коммуналӣ ислоҳоти низоми нархгузорӣ ва ҷалби сармояи хусусӣ ҳисобида мешавад.

Хоҷагии манзилию коммуналӣ объекти бисёрсатҳаи мутобиқи қонунҳои воқеӣ рушдбандае мебошад, ки томияти ҳудудии он зарурати муносибатҳои

⁷⁴ Каюмов Н.К., Назаров Т.Н., Махмудов И.И., Рахимов Р.К., Умаров Х.У. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2003. – № 4. – С. 32.

маҷмуиро нисбат ба низоми идоракуни пешакӣ муайян мекунад. Инсон иштирокчии тағйирнопазиру доимии низоми муносибатҳои коммуналӣ мебошад, ки ба манзили обод ва муҳити зисти бароҳат эҳтиёҷ дорад. Аз ин рӯ, барои бунёд намудани низоми таъсирбахши идоракунии хоҷагии коммуналӣ хусусиятҳои онро ҳамчун объекти идора ба инобат гирифтани лозим аст, ки ба сифати омехтаи соҳаҳои дорои алоқамандии зичи ягонаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ амал мекунад.

Дар баробари баррасии масъалаҳои рушди механизми ташкилию иқтисодии идоракунии соҳаи манзилию коммуналӣ қайд намудан лозим аст, ки айни замон самарабахшии фаъолияти корхонаҳои коммуналӣ бештар ба вазъи низоми нерутаъминкунанда муайян мешавад ва он бо ҳалалдоршавии нишондиҳандаҳои техникӣ ва технологии заминаи истехсолӣ, сатҳи баланди кӯҳнашавии фондҳои асосӣ ва самараи истифодаи захираҳои сӯзишворию энергетикӣ, баландравии доимии тарифҳо тавсиф ёфта, дар навбати худ ба омиле табдил меёбад, ки ба фароҳам овардани шароити мусоиди амалисозии афзалиятҳои рақобаткунанда аз ҷониби субъектони хоҷагидор монеъ мешавад. Садамаҳои техногенӣ, ки солҳои охир тез–тез, махсусан дар фасли зимистон ба вуқӯъ меоянд, боиси ҳалалдоршавии рушди корхонаҳо, инчунин коҳиш ёфтани нишондиҳандаҳои иқтисодӣ мегарданд.

Инчунин номувофиқатии механизми ташкилию иқтисодии идоракунии таъминоти энергетикӣ мушкилоти ба фаъолияти коммуналӣ вобастаро тезутунд карда, зарурати ҷустуҷӯ намудани роҳҳои нави мукамалгардони чораҳои таъмини онҳоро ба миён меорад⁷⁵.

Ҳуқуқи моликият зерсоҳаи пешбари ҳуқуқи маданӣ ва ҳуқуқи асосии субъективии низоми амалкунандаи муносибатҳои маданияту ҳуқуқӣ шуморида мешавад. Маҳз ҳуқуқи зикргардида ба молик имконияти нисбатан пурра ихтиёрдорӣ кардани молу мулки ба ӯ тааллуқдошта ва ворид шудан ба ҳар гуна робитаи молумулкиро дода, бо ин ҳуқуқу уҳдадорихои дигари

⁷⁵ Глухова А.А. Развитие энергообеспечения региональной социально-экономической системы: на примере жилищно – коммунального хозяйства Самарской области: автореф. дис... канд. экон. наук. – Казань, 2009. – 23 с; Байдаков С. О комплексном территориальном подходе к повышению энергетической эффективности коммунального хозяйства города // Энергосбережение. – 2002. – № 2. – С. 23.

молумулкиро ба вучуд меорад. Ба кадом падидаи муомилоти маданӣ рӯ наорем, ҳамаи онҳо ба ҳуқуқи молумулкӣ асос ёфта, дар ҳаёт бо амалигардонии ваколатҳои таркиби худ татбиқ карда мешаванд. Барои ҳамин ҳам бо ақидаи В.П. Мозолин розӣ шудан лозим аст, ки чунин мегӯяд: «ҳуқуқи моликият ҳуқуқи асосию муҳимтарин буда, бевосита ва бавосита аз рӯйи моҳият ба ҳама ҳуқуқҳои дигари боқимондаи маданӣ таъсир мерасонад»⁷⁶.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар адабиёти илмӣ ва таълимӣ ҳуқуқи моликият маъмулан ҳамчун ҳуқуқ ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани молу мулк муайян карда шудааст. Дар баъзе мавридҳо, ин мафҳум бо дастур оид ба хусусияти иҷтимоиву иқтисодии ҳуқуқи мазкур пурра карда мешавад. Масалан, «ҳуқуқи моликият ифодаи ҳуқуқи аз худ кардан мебошад, ки ба молик ваколати бевосита соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани чизро медиҳад» ё «ҳуқуқи моликият ифодаи ҳуқуқи аз худ кардан аст, ки ба молик ваколати бевосита соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намуданро медиҳад»⁷⁷.

Дар баробари ошкор намудани табиати хоҷагии мунисипалӣ ақидаҳои гуногун вучуд доранд ва доир ба ин умуман ду мавқеъро қайд намудан мумкин аст. Ақида дар хусуси он ки хоҷагии маҳаллӣ ҳамчун маҷмуи муассисаву корхонаҳои коммуналӣ арзёбӣ мегардад, нисбатан маъмул мебошад. Мавқеи дигар ба дарки фазои хоҷагии коммуналӣ вобаста аст. Тарафдорони ақидаи мазкур онро ҳамчун маҷмуи ҳама субъектоне маънидод менамоянд, ки дар ҳудуди воҳиди коммуналӣ хоҷагидорӣ мекунанд⁷⁸.

Далели он ки ба вазъи муҳити иҷтимоӣ таъмини неру таъсири калон мерасонад, баҳснопазир мебошад. Он нақши ниҳоят муҳим дорад, чунки неруи барқ на танҳо сарчашмаи равшанӣ, балки боз воситаи омода намудани ғизо ва гарм кардани биноҳои электрофикацияшуда, хонаҳо, иншооти

⁷⁶ Мозолин В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике. – М., 1992. – С. 43.

⁷⁷ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (части первой) // Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина. – М., 2004. – С. 592; Синайский В.Д. Русское гражданское право. – Киев, 1914. – Вып. 1. – С. 217.

⁷⁸ Аккуратов И.Ю. Общетеоретические и гражданско-правовые проблемы приватизации муниципальной собственности: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2000. – С. 24.

таъиноти иҷтимоӣ ва истеҳсолӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, хоҷагии энергетикӣ хоҷагии низомофари таъминоти ҳаёти рӯзмарраи аҳолии мебошад. Ин ниҳоятдараҷа муҳим аст, чунки дар шароити муосир маҳз дар қонеъгардонии эҳтиёҷоти маишии аҳолии истифодаи неруи барқ яке аз самтҳои афзалиятнок эътироф шудааст.

Дар бисёр ҷойҳо хадмоти ба аҳолии хизматрасон амал мекунад. Ба шабакаи хизматрасонии хадмоти номбурда шабакаи барқи гармидиҳӣ, мақомоти обу қорез, таъминоти газ, пойгоҳи телефон дохил мешаванд.

Дар шабакаи барқ, мақомоти обу қорез ва шабакаи гармидиҳӣ айни ҳол вазъият дигар аст. Ҳанӯз дар давраи шуравӣ дар нимаи дуҷуми асри ХХ чунин тартиб ҷорӣ шуда буд, корхонаҳои номбаршуда то бинои истифодабаранда хизматрасонии худро анҷом медоданд, хизматрасонии дохили бино бошад, ба зиммаи қитъаҳои манзилию истифодабарӣ вогузор гардида буд.

Ҳозир замони дигар аст ва айни ҳол шаклҳои гуногуни моликият пайдо шудаанд, намудҳои гуногуни субъектони хоҷагидорӣ амал менамоянд. Вазифаи асосӣ дар он аст, ки истифодабарандагон розӣ бошанд ва мувофиқан истеҳсолкунандагон фоида ба даст оранд. Аз ин рӯ, муносибатҳои молиявии байни субъектони амалкунанда бояд аз сари нав роҳандозӣ шаванд.

Айни замон хизматрасонии шабакаи барқ, обу қорез ва гармидиҳӣ то бинои истифодабарандаи хизматрасонӣ давом меёбад, лекин хизматрасонии дохили бино ба зиммаи худ истифодабаранда аст. Бо вучуди ин, аз ҳисоби истифодабаранда ҳаққи хизмати обрасонӣ, неруи барқ, оби гарм ва гармӣ барои дохили бино мисли пештара ситонида мешавад. Маълум мегардад, ки истифодабаранда ҳаққи хизматрасонии дохили биноро пардохт мекунад, лекин аз худ хизматрасонӣ маҳрум аст.

Барои иҷрои корҳои дохили бино аҳолии истифодабарандагони дигар бояд аз берун коргар киро кунанд. Аммо меҳнати чунин коргарон дар ягон мақомот ба расмият дароварда нашудааст, ба қайд гирифта нашудааст, онҳо иҷозатнома надоранд ва коргарони тасодуфӣ ҳисобида мешаванд.

Бечунучаро, онҳо бо истифодабарандагон муносибати истехсолии ғайриқонунӣ дошта, барои фаъолияти худ ягон намуди масъулиятро ба дӯш надоранд, яъне чунин гурӯҳи коргарон иқтисодиёти ғайриқонуниро ба миён меоранд.

Дар низоми мақомоти обу корез ва шабакаи гармидиҳӣ ҳаққи хизмати обрасонӣ, гармидиҳӣ ва оби гарм мувофиқан аз рӯйи ченкунаки об не, балки тибқи қутри лӯла ва барои аҳолӣ аз рӯйи шумораи истиқоматкунандагони ҳар як хона, гармӣ бошад, тибқи масоҳати ишғолкардашуда ҳисоб карда мешавад. Бо сабаби мавҷуд набудани ҳисоби дурусти ҳаққи хизмати обрасонӣ зарари зиёд мушоҳида карда мешавад.

Ҳамаи ин ҳолатҳо андешидани чорахоро оид ба стандартонии муносибатҳои молиявии байни субъектони иқтисоди бозаргонӣ тақозо намуда, ба воситаи фишангҳои молиявӣ роҳ надодан ба пайдошавии иқтисодиёти ғайриқонуниро талаб менамоянд. Биноан, чунин меҳисобем, ки чораҳои зеринро андешидан мумкин аст:

1) ҳама субъектони хоҷагидор бояд бо истеъмолкунандагон шартнома банданд ва мувофиқан ҳар ду тараф талаботи дар шартнома дарчгардидаро иҷро намоянд;

2) агар истифодабарандагон барои сари вақт пардохт накардани ҳаққи хизматрасонӣ ҷаримабандӣ карда шаванд, истехсолкунандагон ҳам бояд барои нарасондани об, газ, неруи барқ, оби гарм, гармӣ ва намудҳои дигари хизматрасонӣ ҷаримабандӣ карда шаванд;

3) истехсолкунандагон бояд ба истифодабарандагон тавре хизмат расонанд, ки дар байни онҳо холигӣ ба вуҷуд наояд ва он боиси пайдо шудани иқтисодиёти ғайриқонунӣ нагардад;

4) тарҳи рушди таъминоти неруи ба истифодаи технологияи босамари каммасраф асосёфта таҳия ва ҷорӣ карда шавад, ки татбиқи он барои устуворгардонии тарофаҳои хизматрасони неруӣ мусоидат намуда, ба беҳтар кардани сифати зиндагии аҳолӣ имконият фароҳам меорад.

Хизматрасонӣ оид ба таъмини аҳолӣ бо неруи барқ бевосита ба низоми хоҷагии коммуналӣ дохил намешавад, лекин хизматрасонӣ оид ба таъмини

неруи барқ дар бахши манзилӣ мутобиқи таснифоти давлатӣ ба номгӯи хизматрасонии коммуналӣ дохил мешавад.

Аз тадқиқи масъалаи мазкур бармеояд, ки то ҳол сохтори дигари ҷамъиятӣ пайдо шудааст. Бо назардошти баъзе тахминҳо имрӯз се табақаи асосии иҷтимоиро ҷудо намудан мумкин аст, ки фарқияти онҳо ба вазъи моддии аҳолии алоқаманд мебошад. Табақаи якум гурӯҳи нисбатан дорои аҳолии аст, ки мушкилоти иҷтимоии худро бо роҳи ба даст овардани неъматҳо ва хизматрасонии гаронарзиш (аз ҷумла хизматрасонии манзилию коммуналӣ, нақлиётӣ, тиббӣ, истироҳат ва вақтхушӣ) ҳал мекунад. Табақаи иҷтимоии дигар – гурӯҳи камбизоати аҳолист, ки бо азоб рӯз мегузаронад, то ин ки зинда монаду ҳаёт ба сар барад. Ин гурӯҳи аҳолии бо сабаби боло рафтани арзиши ҳаққи хизматрасонии гармидиҳӣ, манзилӣ, обрасонӣ, таъмини газ, неруи барқ дар ҳолати ногувор қарор гирифта, бинобар ин ба он имтиёзҳо дода мешаванд. Табақаи сеюми иҷтимоӣ одатан табақаи миёнаҳол ном бурда мешавад ва ба он гурӯҳи аҳолии дорои таъминоти моддӣ ва даромади сатҳи миёна дохил мешавад. Қисми зиёди хизматрасонии соҳаи иҷтимоӣ, хоҷагии манзилию коммуналӣ ва неруиро табақаи миёнаҳол ба таври пулакӣ дастрас менамояд. Ин гурӯҳи аҳолии истифодабарандагони нисбатан оммавии хизматрасонии ҷамъиятӣ: нақлиётӣ, гармидиҳӣ, таъмини газ, обрасонӣ, неруи барқ ва намуди дигари хизматрасонӣ мебошанд.

Яке аз мафҳумҳои асосии назарияи иқтисодӣ мафҳуми моликият ҳисобида мешавад. Дар шароити истиқлолияти иқтисодӣ нақши меҳвари ҳама гуна робитаи мутақобилаи иқтисодӣ ба моликият вобаста мебошад. Тамоми иқтисодиёт дар асоси принсипи бисёршаклии моликият ва идоракунии самараноки он бунёд мегардад. Ҳамзамон шаклҳои худии моликият бо таъсири бештари бозори молӣ хеле тағйир меёбанд.

Моликияти коммуналӣ барои иқтисодиёти маҳалҳо афзалияти мутлақ дошта, маҳз тағйироти вобаста ба муносибатҳо ва моликият, ки айни ҳол дар кишварҳои пасошуравӣ амалӣ мешаванд, нуктаи муҳимтарини тамоми ислоҳоти иқтисодӣ ба ҳисоб мераванд. Бар замми ин, сохтори моликият дар

иктисодиёт ниҳоятдараҷа ба вазъи сиёсӣ, сатҳи рушди ҷомеаи шарҳвандӣ ва ғайра вобастагӣ дорад.

Пайдоиш ва инкишофи иқтисоди бозаргонӣ дигаргуниҳои кулӣ ва озодии на танҳо муносибатҳои ба моликият алоқамандро дар маҷмӯъ, балки ислоҳоти амиқи танзими ҳуқуқии муносибатҳои вобаста ба моликияти хусусии шаҳрвандонро тақозо менамояд. Ин ҳолат дар низоми қонунгузори маданӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ, ки самтҳо ва принципҳои асосии рушди ҳуқуқ ба моликияти хусусии шаҳрвандонро дар шароити фаъолияти бозор, сарчашмаҳои пайдоиш, ногаҳон васеъ шудани доираи объектҳо, аз ҷумла ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари моддӣ ба замин дар он тақвият ёфтаанд, таҷассум мебад.

Масалан, соли 2015 Тоҷикистон барои маблағгузори «Лоихаи рушди фонди хизматрасонии коммуналии Тоҷикистон» аз ҳисоби БУ ба маблағи 13,5 млн. доллари ИМА қарзи бебозгашт гирифт.

Лоихаи мазкур ба сармояҳои қаблӣ ва ислоҳот дар бахши хизматрасонии коммуналӣ, ки бо маблағгузори БУ анҷом дода шуда буд, асос меёбад, чунки шаҳрҳои хурди Тоҷикистон бо мушкilotи зиёди сохтори коммуналӣ дучор мегарданд ва беш аз 80 фоизи инфрасохтори номбаршуда ба барқарорсозӣ эҳтиёҷ дорад.

Лоиха барои мукамалсозии инфрасохтори коммуналӣ мусоидат намуда, имконият медиҳад, ки иқтисодии мақомоти маҳаллии ҳокимият ва корхонаҳои хизматрасон бо мақсади баланд бардоштани сатҳи хизматрасонӣ ба аҳолии маҳаллӣ афзун гардонда шавад. Ба шумули намудҳои хизматрасонӣ дохил мешавад: таъмин намудан бо оби тозаи ошомиданӣ, санитария, нобудсозии партовҳои саҳти маишӣ, барқарорсозии воситаҳои равшанидиҳии кӯчаҳо ва тармими роҳҳои маҳаллӣ. Беш аз 100 ҳазор нафар сокинони шаҳрҳои Ҳисор, Конибодом, Данғара, Сарбанд, Восеъ ва Фархор метавонанд аз афзалиятҳои сармоягузорӣ ба инфрасохтори маҳаллӣ

бархурдор бошанд. Лоиха дар давоми чор сол аз ҷониби корхонаи воҳиди давлатии «Ҳоҷагии манзилию коммуналӣ» татбиқ мегардад⁷⁹.

Дар низоми муносибатҳои маъмуриву супоришӣ фаъолияти корхонаҳои манзилию коммуналӣ дар тамоми ҳудуди кишвар аз ҷониби мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ танзим мегардид. Онҳо барои фаъолияти пурсамари соҳа ҳаҷми зарурии захираҳои моддӣ, молиявӣ ва меҳнатиро чун намуда, инчунин қоидаҳои истифодаи онҳоро муқаррар менамуданд.

Моликияти коммуналӣ дар баробари парламентаризм, таҷзияи ҳокимият, худидоракунии ва нишонаҳои дигари сохтори сиёсии демократӣ тадричан ба ҳаёти сиёсиву ҳуқуқии ҷомеаи Тоҷикистон ворид мегардад.

Ташаккулёбии мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мақсади инкишоф ёфтани, яъне таъсис додани низоми бисёршаклии идоракуниро дорад. Низоми мазкур бояд тамоюлҳои рушди ҷомеаро ба инобат гирад, ба таҷрибаи мавҷуда, инчунин таҷрибаи амалисозии чунин ислоҳот дар кишварҳои дигар таъяс кунад.

Дар баробари ин, таҷҳизоти техникий корхонаҳои коммуналӣ ҳамчун мушкилоти ҳалношудаи соҳаи мазкур боқӣ мемонад. Аз 889 адад техникаи махсуси дар тавозуни корхонаҳои соҳа мавҷудбуда 569 адад дар ҳолати корӣ буда, 320 адади он кор намекунад, қисми зиёди техникаи махсус давраи дуум ва сеюми истифодаро адо мекунад ва барои босифат анҷом додани хизматрасонии коммуналӣ ва сари вақт қонеъ гардондани эҳтиёҷоти ҳаррӯзаи истифодабарандагон дар шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурӣ ва нуқтаҳои аҳолинишин мутобиқи ҳисобҳо ва меъёрҳои мавҷуда 800 адад техникаи махсус лозим аст.

Ба тадқиқоти маҷмуии таърихи ташаккулёбии моликияти коммуналӣ диққати махсус додан лозим аст. Ҳангоми рушди иҷтимоӣ робитаҳои мутақобилаи иқтисодии ба моликияти коммуналӣ вобаста тобиши зарурии ҳуқуқӣ пайдо мекарданд, ки он дар ҳар марҳалаи алоҳидаи таърихӣ такмил ёфта, беҳтар мешуд. Қайд намудан лозим аст, ки дар ҚТ барои ташаккулёбии

⁷⁹ Маводи рӯзномаи «Вечерний Душанбе» аз 18-уми март соли 2015 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: // <http://www.vecherka.tj> (санаи мурочиат: 21.03.2015 с.).

заминаи қонунгузори фаъолият ва рушди низоми худидоракунии маҳаллӣ корҳои зиёде анҷом дода шудаанд.

Набудани муносибати маҷмӯӣ нисбат ба ислоҳот дар соҳаи моликияти коммуналӣ ва ташаккулёбии низоми идоракунии он аз мавҷудияти норасоҳои ҷиддии банақшагирӣ ва амалисозии равандҳои мазкур шаҳодат медиҳанд. Ҳамин тавр, таърихи пайдоиши моликияти коммуналиро дар таърихи тамаддунсозии халқи тоҷик таҳлил намуда, пешниҳод менамоем, ки мафҳуми он чунин баён карда шавад: «Моликияти коммуналӣ – ин молумулк, аз он ҷумла маблағҳои пулӣ мебошанд, ки соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдори онҳо аз ҷониби мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ амалӣ карда мешаванд».

Қарори Девони Вазирони ҶТ «Оид ба тақсимоли моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба моликияти ҷумҳуриявӣ, моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, моликияти Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)» аз 24-уми июли соли 1992, № 276 ба Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, № 28 мутобиқ гардонида шавад.

1.2. Мафҳум ва хусусиятҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ

Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар баробари пошхӯрдани ИҶШС ва моликияти давлатии сотсиалистӣ, яъне пайдошавии давлатҳои нав дар фазои пасошуравӣ ба вуҷуд омад. Назарияи «ҳазинаи ягона» ҳамчун асоси фаҳмиши моликияти давлатӣ таъсири пешинаи худро гум кард. Моҳияти ин назария дар он аст, ки бахши давлатии иқтисодиёт ҳамчун фабрикаи ягона фаҳмида мешуд, ки дар дохили он муносибатҳои одии натуралӣ ҷой дорад. Давлат аз сару либоси мактабӣ то истеҳсоли тухми мурғро ба нақша мегирифт, маблағгузорӣ мекард ва дар баъзе мавридҳо захира менамуд, вале талаботи истеъмолӣ, ҳисси зебопарастӣ, шароити ҷуғрофии маҳалро ба инобат намегирифт. Яъне муносибатҳои молию пулӣ ҷой дошт, аммо иқтисоди бозорӣ набуд. Ҳанӯз соли 1918 яке аз пайравони ин назария Н. Осинский қайд намуда буд: «Дар шароити диктатураи сотсиалистӣ на бояд

корхонаҳои алоҳида, ба ғайр аз корхонаҳои давлатӣ вучуд дошта бошанд. Танҳо ба маънои воҳидҳои истехсолию техникӣ, қисми хочагии воҳиди чамъиятӣ»⁸⁰. Ягон хел манфиат, одам – дастгоҳ, фақат кор. Мустақилияти шахсӣ ва молумулкиро дар истехсолот Э. Андрес ва Л. Галкин, ки тарафдори сиёсати нави иқтисодӣ буданд, инкор мекарданд⁸¹. Дар чунин шароит имкониятҳои моликияти давлатӣ хароб гардида, наметавонист ба талаботҳои рузафзуни глобалӣ тобовар гардад ва худро ба мардум наздик намояд.

Айни ҳол яке аз масъалаҳои муҳими ҳалталаби соҳаи ҳуқуқшиносӣ дар ҚТ тадқиқоти маҷмуии масъалаҳои танзими ҳуқуқии моликияти коммуналӣ ва муносибатҳои дигари молумулкӣ ҳамзамон дар заминаи сарчашмаҳои мавҷуда ва дар асоси қонунгузори амалкунанда муайян намудани мазмуни муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба моликияти коммуналӣ дар ҚТ вобаста мебошад. Барои дарки масъалаҳои бисёрсатҳии моликияти давлатӣ назарияи «моликияти тақсимшуда» (*dominium divisum*) - ро таҳлил намудан лозим аст. Ин назария таърихи қадима дошта, ба ҳуқуқи ғуломдорӣ⁸² ва ҳуқуқи феодалӣ⁸³ шинос буд. Баъзе муаллифон оид ба татбиқи он дар низоми моликияти давлатии сотсиалистӣ ибрази назар кардаанд⁸⁴. Дарки дурусти давлат ҳамчун ташкилоти ҳокимияти оммавӣ роҳи ҳалли бисёршаклии моликияти он мебошад. ҚТ давлати воҳид аст, ҳамзамон таркибан аз ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, шаҳракҳо ва деҳаҳо иборат аст. Дуруст тақсим намудани моликияти давлатӣ заминаи таъмини воҳид будан мебошад. Бинобар аз аҳаммиятноки ва арзишноки дар сатҳи умумидавлатӣ онро ба моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ ҷудо менамоянд. Моликияти шаҳракҳо ва деҳаҳо ба ин низом дохил намешавад, гарчанде вобастагии он аз моликияти коммуналӣ ҷой дошта бошад. Тадқиқотҳои сотсиологӣ дар 20 Ҷамоат нишон медиҳанд, ки мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот

⁸⁰ Осинский Н. Строительство социализма. Общие задачи. Организация производства. – М., 1918. – С. 54.

⁸¹ Андрес Э., Галкин Л. Хозрасчетные отношения государственных предприятий в период строительства коммунизма. – М., 1968. – С. 30-34.

⁸² Венедиктов А.В. Государственная социалистическая собственность. – М., Л. - Изд. - во АН СССР, 1948. – С. 70-82.

⁸³ Венедиктов А.В. Асари ишорашуда. – С. 109-114.

⁸⁴ Миколенко Я.Ф. Государственные юридические лица в советском гражданском праве // Советское государство и право. – 1951. – № 7. – С. 45-53; Иоффе О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР. Часть 2. – Л., Изд. - во ЛГУ, 1978. – С. 21-24; Кечекян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. – М., Изд. - во АН СССР, 1958. – С. 94-95.

моликияти худро пурра дарк накардаанд, пурра ё қисман аз ҳисоби бучети ноҳия маблағгузорӣ карда мешаванд⁸⁵. Ба андешаи С.Ш. Болтуев кормандони мақомоти худидоракунии маҳаллӣ моҳияти кори худро дуруст дарк накардаанд, муносибати онҳо бо мақомоти маҳаллии идоракунии давлатӣ тавре ба роҳ монда шудааст, ки гӯё онҳо сохтори таркибии ҳукумати маҳаллӣ мебошанд⁸⁶. Ин ва дигар ҳолатҳо нишон медиҳанд, ки худидоракунии маҳаллӣ дар як шароити таъсисёбӣ қарор дорад.

Азбаски Қонуни ҚТ «Дар бораи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» эътибори худро гум кардааст ва дар қонунҳои ҚТ: «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ»⁸⁷, «Дар бораи хусусигардони фонди манзил»⁸⁸, «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ»⁸⁹, «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ»⁹⁰, «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот»⁹¹, инчунин Кодекси манзили ҚТ⁹², Кодекси замини ҚТ⁹³ ва КМ ҚТ баъзе масоили моликияти коммуналӣ инъикос карда шудаанд, айни ҳол зарурати ворид намудани тағйири иловаҳо ба ҳама қонунҳо пайдо шудааст, аз ҷумла ба Қонун «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», инчунин низоми ҳуқуқии субъектони муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ва низоми ҳуқуқии моликият, қонунгузорӣ оид ба уҳдадорихо, мушкилоти амалӣ ва судии татбиқи қонунгузори маданӣ,

⁸⁵ Кодиров З.К. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан. – Душанбе: «Дониш», 2017. – С. 8-30.

⁸⁶ Болтуев С.Ш. Муниципальное право: учебное пособие. // Под ред. засл. деят. науки, доктора экономических наук А.А. Назарова. – Худжанд: Сомон, 2004. – С. 3-4.

⁸⁷ Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ» аз 16-уми майи соли 1997, №465 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

⁸⁸ Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардони фонди манзил» аз 4-уми ноябри соли 1995, №115// Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

⁸⁹ Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17 майи соли 2004, таҳти № 28 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2004. – № 5. – Мод. 339.

⁹⁰ Қонуни ҚТ «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ» аз 28 феввали соли 2004, № 10 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

⁹¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009, № 549 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

⁹² Кодекси манзили ҚТ аз 12 декабри соли 1997, № 506 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

⁹³ Кодекси замини ҚТ аз 13 декабри соли 1996, № 326 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

таносуби қонунгузории маданӣ бо қонунгузорӣ оид ба замин, оид ба манзил ва оиларо такмил додан лозим аст.

Оид ба масъалаҳои таъсис, рушд ва такмили ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, инчунин муносибати байни субъектони сатҳи гуногун дар марҳалаи аввал омӯхтани таҷрибаи кишварҳои дигар дар ин самт муҳим аст.

Ташаккулёбии моликияти коммуналӣ ва идораи хоҷагии коммуналӣ дар сатҳи маҳаллӣ барои пайдо шудани тасаввурот дар хусуси пайдоиш ва инкишофи ҷузъҳои таркибии гурӯҳи иқтисодии айни ҳол амалкунандаи «ҳуқуқи моликияти коммуналӣ» кумак мерасонад.

Қонунгузории ҚТ ба шаҳрвандон имконият медиҳад, ки мустақилона мазмуни муносибатҳои молумулкии худро тавассути шартномаву созишномаҳои гуногун муайян кунанд. Тағйир ёфтани концепсияи танзими ҳуқуқи муносибатҳои молумулкӣ, таъсисёбии ниҳодҳои нав оид ба муносибатҳои ҳуқуқи шаҳрвандон, ки ба моликият алоқаманд мебошад ва навгониҳои дигар дар қонунгузорӣ дарки нисбатан амиқи назариявии мушкилоти танзими ҳуқуқи муносибатҳои молумулкии шаҳрвандонро дар заминаи қонунгузории такмилдодашуда ва концепсияҳои муосир тақозо менамояд. Тамоюли умумии тавсеаи ҳуқуқу озодиҳои шахсият дар соҳаи муайянсозии ҳуқуқу уҳдадорӣҳои шаҳрвандон оид ба моликияти ба онҳо тааллуқдошта зоҳир гардид.

Лекин санадҳои меъёрии ҳуқуқи номбаргардидаи ҚТ хусусияти умумӣ доранд. Бар замми якхелакунии мафҳумҳо оид ба масъалаҳои вобаста ба моликият мафҳумҳои дар қонунҳои зикргардида истифода-шударо нав кардан мувофиқи мақсад мебошад. Чунин навкунӣ бояд ба тариқи қонунҳои байналмилалӣ умумиэтирофгардида санчида шаванд. Мушкилоти якхелакунии мафҳумҳо, ки дар назари аввал дуҷумдараҷа менамояд, айни ҳол хеле муҳим мебошад.

Бо мақсади амиқ дарк намудани мушкилоти тадқиқшаванда омӯзиши чунин масъалаҳо, ба монанди асосноккунии табиати ҳуқуқи муносибатҳои молумулкӣ ва моликияти шаҳрвандон, аз ҷумла ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, муқаррар намудани заминаи ҳуқуқӣ, муайянсозии хусусиятҳои

хайати субъективӣ зарур мебошад. Барои ҳалли масъалаи мазкур ва масъалаҳои дигар чихати ошкор намудани камбудиву норасоҳои танзими ҳуқуқии мавзуи тадқиқшаванда ва татбиқи дурусти меъёрҳои қонунгузорӣ аз ҷониби мақомоти ҳуқуқтатбиқкунанда дарки танқидии қонунгузори танзимкунандаи масъалаҳои вобаста ба моликият муҳим мебошад.

Мушкилоти танзими ҳуқуқии моликияти коммуналӣ дар Тоҷикистон то ҳол мавриди тадқиқоти пурраи илмӣ қарор дода нашудаанд, асарҳои алоҳидаи ба мушкилоти мазкур ё масъалаҳои моликият бахшидашуда ё нопурраанд ё аз бисёр чихат кӯҳна шудаанд, аз ин рӯ, ба мафҳуми муносири моликият мутобиқ нестанд.

Шакли хусусии моликият мафҳуми ҷомеъ ё умумӣ шуморида мешавад. Биноан, дар қонунгузорӣ он ҳамчун яке аз аввалин шаклҳои моликияти ҳар гуна шахсони ғайримаъмул, коллективӣ ё фардӣ қайд мегардад. Аз ин чихат дар муқобили хусусигардонӣ эъмори моликияти коммуналӣ ё давлатӣ гузошта мешавад.

Танҳо баъзеи онҳо моликони комилҳуқуқи хусусӣ эътироф мегардиданд, моликияти хусусӣ бошад, ҳамчун имтиёзи шахсони воқеии алоҳида баррасӣ карда, аз моликияти субъектони коллективӣ ҷудо карда мешуд.

Якум, таносуби моликияти хусусӣ ва давлатиро муқаррар намудан лозим аст; дуюм, соҳаи субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналиро таҳлил кардан даркор аст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки бо сабаби он ки дар қонунгузорӣ камбудиву норасоҳо дида мешаванд, аксарияти масъалаҳо пурра ҳалли худро наёфтаанд. Бечунучаро, қисми зиёди муқаррароти қонунгузорӣ боиси пайдо шудани мушкилоти нав дар амалияи татбиқи ҳуқуқ мегарданд, заминаи илмии мавҷуда бошад, барои ошкор намудани норасоиву камбудии қонунгузорӣ ва таҳияи пешниҳодҳои ба такмили он равонагардида кофӣ нестанд, бинобар ин, ҳангоми татбиқи қонунгузорӣ зарурати таҳия кардани тавсияҳои аз чихати илмӣ асоснок ба миён меояд.

Аз ин рӯ, мушкилоти мазкурро дар заминаи вазъи воқеии ҳуқуқии ҚТ ба таври амиқ омӯхта, таҳлили муқоисавии меъёрҳои қонунгузори ҚТ ва

давлатҳои хориҷӣ оид ба масъалаҳои дахлдорро анҷом додан лозим аст, ки то ҳол дар назарияи ҳуқуқӣ вучуд надорад. Ҳамаи ин ҳолатҳо ба зарурати такмил додани заминаи назариявии танзими ҳуқуқии моликият ишора мекунанд.

Барои анҷом додани ин кор таҳлили ҳаматарафаи мушкилоти ба танзими ҳуқуқии моликияти коммуналӣ дар Тоҷикистон вобаста анҷом дода шуда, хусусиятҳои марҳалаҳои таърихӣ рушди ниҳоди низоми ҳуқуқии моликият дар ҚТ, пайдошавӣ, мафҳуми ҳуқуқии моликияти коммуналӣ ва нақши он дар низоми ҳуқуқҳои моликият, тадқиқи моҳияти ҳуқуқии моликияти коммуналӣ, таҳлили мушкилоти ҳуқуқӣ, муайян намудани ҳаҷми ҳуқуқии шаҳрвандон оид ба моликияти ба онҳо тааллуқдошта ва таҳлили масъалаҳои ҳангоми амалисозии ҳуқуқҳои шаҳрвандон ҳамчун молик пайдошуда назари танқидӣ ба қонунгузори танзимкунандаи масъалаҳои таҳти тадқиқ қароргирифта, ошкор намудани норасоӣҳои дар танзими ҳуқуқии ин гуна муносибатҳо ҷойдошта ва таҳияи тавсияҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок оид ба татбиқи қонунгузорӣ ва омода намудани пешниҳодҳои такмили он вобаста ба масъалаи тадқиқшаванда муҳим мебошад.

Асосноккунии илмиву назариявии ҳама самтҳои такмилдиҳии таъмини ҳуқуқии фаъолияти ниҳоди ҳуқуқии моликияти коммуналӣ дар асоси таҳлили заминаи меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва ҷамъбаст намудани таҷрибаи татбиқи ҳуқуқ дар соҳаи хоҷагии коммуналӣ ва дар заминаи тадқиқоти анҷомдодашуда айни ҳол хеле муҳим мебошад.

Барои анҷом додани ин кор, пеш аз ҳама, аниқ кардани мафҳуми таъминоти маъмуриву ҳуқуқии моликияти коммуналӣ муҳим мебошад, ки низоми восита ва усулҳои маъмурию ҳуқуқии ба таъсис ва такмилдиҳии меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои ба моликияти коммуналӣ вобаста раवонагардидаро инъикос менамояд.

Бинобар ин, масъалаҳои ба самтҳои муайяни таъминоти ҳуқуқии истифодаи босамари объектҳои моликияти коммуналӣ, асосноккунии тавсияҳо дар хусуси такмил додани қонунгузорӣ оид ба соҳаи мазкур вобаста хеле муҳим мебошанд.

Моликиятро шумораи зиёди санадҳои гуногуни меъёрӣ танзим мекунанд, ки нақши марказиро дар байни онҳо шартномаҳои байналмилалӣ ва санадҳои дохилидавлатӣ мебозанд ва айни замон масъалаи таъминоти маъмуриву ҳуқуқии фаъолияти ниҳоди моликияти коммуналӣ дар Тоҷикистон дар илми ҳуқуқшиносии муосир нисбатан рӯзмарра мебошад.

Зикр намудан бамаврид аст, ки дар ҚТ Конститутсияи кишвар нақши марказиро мебозад ва дар он чунин қайд шудааст, ки ҳуқуқи моликият ҳуқуқи конститусионии шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Дар м. 12 Конститутсияи ҚТ чунин пешбинӣ гардидааст, ки асоси иқтисодиёти кишварро шаклҳои гуногуни моликият ташкил мекунанд ва давлат ҳимояи ҳуқуқӣ ва баробарии шаклҳои гуногуни моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад⁹⁴.

Дар қ. 1 м. 279 ҚМ ҚТ чунин пешбинӣ шудааст, ки «ҳуқуқи моликият ҳуқуқи бо қонунгузорӣ эътирофгардида ва ҳифзшавандаи субъект ҷиҳати ба салоҳдиди худ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани ашёе мебошад, ки ба он мансубанд»⁹⁵. Тақвияти чунин тасвия маънои онро дорад, ки ҳуқуқи моликият на танҳо аз ҷониби давлат эътироф карда мешавад, балки боз давлат барои ҳифзи моликият тамоми чораҳои зарурии ҳуқуқиро меандешад.

Дар амал аксарияти муқаррароти қонун татбиқ намешаванд. Чунин ҳолат бо он алоқаманд аст, ки татбиқи амалии меъёрҳои қонун бе қабул намудани як қатор санадҳои зерқонунӣ, ки амалисозии муқаррароти қонунро муфассал пешбинӣ менамоянд, ғайриимкон мебошад. Дар ин сурат қабул намудани санади ягонаи зерқонунӣ, ки ҳама камбудҳои қонунгузорию танзим менамояд, барои татбиқи пурраи муқаррароти қонунгузорию маданӣ мувофиқи мақсад мебуд. Санади зерқонунии номбаршуда самтҳои рушди дурнамои ҳуқуқи моликиятро дар ҚТ таҳким бахшида метавонист.

Дар аксарияти давлатҳои собиқи шуравӣ (аз ҷумла дар Тоҷикистон ҳам) ҳуқуқи моликият ба се ваколати муҳими ҳуқуқӣ асос меёбад: соҳибӣ,

⁹⁴ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

⁹⁵ Кодекси маданияи ҚТ. Қисми 1. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1. – С. 64.

истифода ва ихтиёрдорӣ. Аз ин рӯ, қонунгузори мадания амалкунандаи ҚТ ба ҳуқуқи соҳибият таҳким баҳшида, имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъминшуда барои ба таври воқеӣ соҳибӣ кардани моликиятро инъикос менамояд, инчунин ҳуқуқи истифодабарии имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардида оиди ба даст овардани хусусиятҳои табиӣ моликият ва аз он ғайри он ба даст оварданро нишон медиҳад. Ба даст овардани ғайри он метавонад дар шакли гирифтани насл, ғайри он, афзоиши насл ва шаклҳои дигар зоҳир ёбад.

Ҳамзамон, ҳуқуқи ихтиёрдорӣ имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардидаи муайянсозии тақдир ҳуқуқии моликиятро дар бар мегирад.

Ҳуқуқи моликият бемуҳлат аст, яъне молик метавонад ба ашё то он даме соҳибӣ кунад, ки зарур аст, лекин дар ин асно бояд ҳуқуқи моликияти шахсон дигар риоя карда шавад. Бо мақсади ҳифзи ҳуқуқи моликони қонунгузор дар қонунгузори мадания муқарраротро дар хусуси он ки маҳдудсозии ҳуқуқи моликияти молик, ба истиснои ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун ғайриимкон аст, тақвият мебахшад.

Дар амалияи қонунгузорӣ ва судии кишварҳои Аврупо дар баробари баррасӣ намудани ҳуқуқи моликият ба ду нуқтаи асосӣ диққат дода мешавад, он ҳам бошад «қудрати худӣ» ва «манфиати шахсӣ». Маънои унсури «қудрати худӣ» чунин аст, ки молик метавонад ба ашё ба ӯ тааллуқдошта тибқи хоҳиш ва салоҳиди худ соҳибӣ кунад. То ҳадде унсури мазкурро бо низоми ҳуқуқии соҳибӣ (ки дар қонунгузори ҚТ тақвият ёфтааст) муқоиса кардан мумкин аст, чунки дар ҳар ду ҳолат унсури асосӣ хоҳиши молик ба ҳисоб меравад ва муносибати минбаъдаро ба ашёи мазкур, инчунин тақдир онро муайян менамояд. Бо ишора ба унсури «манфиати шахсӣ» давлатҳои аврупоӣ чунин мешуморанд, ки молик барои ноил гардидан ба мақсадҳои гузошташуда манфиатдор аст, биноан, унсурҳои номбаршуда мазмуни ҳуқуқи моликияти дар кишварҳои Аврупо татбиқшавандаро ташкил менамоянд⁹⁶.

⁹⁶ Самадов Б. Асари ишорашуда. – С. 27–29; Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора. – М., 1995. – С. 72.; Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. 1993. – № 5. – С. 73.

Инчунин дар КМ ҚТ мазмуни ҳуқуқи моликият тақвият ёфтааст. Масалан, дар қ. 5 м. 279 чунин пешбинӣ гардидааст: «Молик ҳуқуқ дорад мутобиқи салоҳдиди худ нисбати ашё ҳама гуна амалро раво бинад, аз ҷумла онро ба шахсони дигар бегона намояд, худ молик монаду ҳуқуқҳояшро дар мавриди соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани ашё ба онҳо диҳад, ашёро ба гарав гузорад ва бо тарзҳои дигар гаронӣ ё маҳдудият муайян намояд ё онро ба таври дигар ихтиёрдорӣ кунад»⁹⁷.

Дар моддаҳои гуногуни КМ ҚТ чунин қайд шудааст, ки молик ҳуқуқ дорад молу мулки ба ӯ тааллуқдоштаро истифода барад, соҳибӣ ва ихтиёрдорӣ кунад. Бинобар ин, зарурати хориҷ кардани меъёрҳои дар аксари моддаҳои КМ ҚТ такроршаванда пайдо мешавад ва ин амал ба зиёд шудани шаффофияти КМ ҚТ мусоидат менамояд.

Қонунгузориҳои маданияти ҚТ чунин пешбинӣ менамояд, ки моликият дар намуди моликияти хусусӣ, давлатӣ ва моликияти давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандони хориҷӣ буда метавонад.

Ба гурӯҳи алоҳидаи моликият мансуб донишмандони гурӯҳҳои моликияти ташкилотҳои байналмилалӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандони хориҷӣ то кадом андоза зарурат дорад?

Аз лаҳзаи мавриди амал қарор додани КМ ҚТ ягон санади қонунгузорию, ки хусусиятҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории молу мулкро аз ҷониби шахсони ҳуқуқӣ, шахрвандони хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ муқаррар намояд, қабул карда нашудааст, ки ҳилофи асосҳои бунёдии ин кодекс бошад. Меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ мумкин дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар шаванд. Ин меъёрҳо дар натиҷаи танзими шартномавӣ характери меъёрию танзими инфиродӣ гирифта, барои таҳкими озодии шартнома, баробарии тарафҳо ва озодии фаъолияти соҳибкорӣ замина мегузоранд.

⁹⁷ Кодекси маданияти ҚТ. Қисми 1. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1. – С. 64-65.

Қайд намудан лозим аст, ки соли 1995 дар асоси Фармони махсуси қабулнамудаи Вазири адлияи ҚТ (ба идораҳои нотариалӣ равонагардида) ба идораҳои нотариалӣ тасдиқ намудани аҳдҳо оид ба бегонакунии объектҳои ғайриманкул ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ манъ карда шуд.

Ҳамин тариқ, меъёрҳои Фармони қабулнамудаи Вазири адлия ба меъёҳои КМ ҚТ муҳолифат мекунанд.

Тавре маълум аст, аз рӯи эътибори ҳуқуқӣ меъёрҳои КМ ҚТ назар ба фармони Вазири адлия афзалияти бештар доранд ва дар амал бояд меъёрҳои КМ ҚТ татбиқ шаванд, лекин дар таҷриба қор ба таври дигар сурат мегирад ва идораҳои нотариалӣ меъёрҳои фармони зикргардидаро истифода мебаранд. Қабул намудани фармони мазкур дар он давра (аввали солҳои 90) ниҳоятдараҷа зарур буд, чунки хонаҳо ба таври оммавӣ аз ҷониби шахсони воқеии хориҷӣ харида мешуданд ва фармони мазкур маҳз бо мақсади ҳифзи манфиатҳои шахрвандони ҚТ қабул гардид. Айни ҳол, баъди сипарӣ шудани даҳсолаҳо дар Тоҷикистон ҳам дар соҳаи иқтисодӣ ва ҳам дар соҳаи ҳуқуқ дигаргуниҳои зиёде анҷом дода шуданд ва дар шароити иқтисоди бозаргонӣ барои маҳдуд намудани ҳуқуқҳои шахрвандони хориҷӣ зарурат нест. Илова бар ин, дар баробари харидани объектҳои моликият (масалан, заводҳо, корхонаҳои дигар) шахсони ҳуқуқи хориҷӣ ба ҷалби сармоя мусоидат хоҳанд кард, ки онро барои рушди истеҳсолот, таъсиси ҷойҳои нави қорӣ равона сохта, дар натиҷа супоридани андозро ба бучети давлат зиёд намудан мумкин аст.

Дар ин замина пешниҳод шуд, ки Фармони Вазири адлияи ҚТ бекор карда шуда, қ. 1 м. 283 КМ ҚТ дар таҳрири нав баён карда шавад ва ба мафҳуми «моликияти хусусӣ», ба ғайр аз моликияти шахсони хусусии ватанӣ, инчунин моликияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии байналмилалӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқи хориҷӣ ворид карда шаванд.

Таҷрибаи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Фаронсаро ба сифати намуна пазируфтани мумкин аст, ки муқаррароти Эъломияи ҳуқуқи инсонро дар хусуси он ки моликияти хусусӣ ҳамчун моликияти муқаддас ва дахлнопазир

эълон карда шудааст⁹⁸, ба таври васеъ истифода мебарад. Айнан чунин суханонро дар бораи Конституцияи ИМА гуфтан мумкин аст, ки ҳуқуқ ба моликияти хусусиро ба ҳуқуқ ба ҳаёт ва озодӣ баробар карда, ба ҷумлаи се арзиши олий мансуб доништааст⁹⁹.

Дар шароити рушди босуръати фаъолияти соҳибкорӣ тавассути таъсисдиҳии шахси ҳуқуқӣ дар бораи он ки оё субъекти ҳуқуқи хоҷагидорӣ (ба сифати шахси ҳуқуқӣ) соҳиби молу мулк бошад ё доир ба истифодаи моликият ягон маҳдудият ҷорӣ намудан лозим аст, саволҳои зиёде пайдо мешаванд. Ҷавоби саволи мазкур аён аст – шахси ҳуқуқӣ ҳамчун иштирокчии комилҳуқуқи муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ ҳуқуқ дорад соҳиби моликияте бошад, ки он аз муомилоти маданӣ бароварда нашудааст ва бо салоҳидиди худ мутобиқи ҳуҷҷатҳои таъсиснаш ба он соҳибӣ кунад.

Пайдошавӣ ва рушди ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар таҷрибаи ҷаҳонӣ ҳамчун равандҳои дар баробари он амалишаванда ва ба ҳам вобаста маънидод мешаванд.

Ҳамчун равияи назариявии иқтисодӣ институтсионализм дар асрҳои XIX–XX дар ИМА ба вуҷуд омадааст ва Т. Веблен, У. Митчелл, Ҷ. Коммонс ҳамчун намоёндагони он шинохта шудаанд. Ба асосгузори равияи институтсионализм хусусияти дар амал татбиқшавӣ, таҳия намудани тавсияҳо оид ба механизми муҳофизат ба иқтисодиёти бозаргонӣ хос буд.

Айни замон паҳншавии назарияи иқтисодиёти институтсионалии нав ё навинститутсионализм бештар ба назар мерасад. Пайравони муосири навинститутсионализм баръакс, тарафдори принципҳои нисбатан озоди ташаккулёбии сиёсати иқтисодӣ мебошанд.

Навинститутсионализм – равияи нави шуури ҳозираи иқтисодист, ки солҳои 60 – 70 асри XX пайдо шудааст. Мавзӯи тадқиқот дар он сохтори ниҳодии истеҳсолот буда, тавассути ба назарияи иқтисодӣ ворид шудани

⁹⁸ Эълонияи умумии ҳуқуқи инсон аз 10 декабри 1948 (Резолюцияи 217 А (III) Ассамблеяи Генералии СММ). [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.un.org//ru/dokuments/declconv/declarations/declhr.shtml> (санаи мурочиат 3.06.2019 с.).

⁹⁹ Конституция США: История и современность / под ред. А.А. Мишина, Е.Ф. Язькова. – М.: Юридическая литература, 1988. – 320 с.

чунин мафхумҳо, ба монанди харочоти трансаксионӣ, ҳуқуқи моликият, муносибатҳои шартномавӣ имконпазир гаштааст.

Мафҳуми «институт» – фаҳмише мебошад, ки аз соҳаи сотсиология гирифта шудааст ва дар он маҷмуи мақому нақшҳои барои қонбгардонии эҳтиёҷоти муайян пешниҳодгардида «институт» ном бурда мешавад. Институт ҳатто аз намудҳои одитарини муносибатҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, ба монанди низомҳои «ҳаёти қомеа, ки аз маҷмуи муносибатҳо дар давраи муайян ё ҳар вақти рушди ҳар гуна қомеа ба вуҷуд меоянд, пайдо шуда метавонанд, аз нуқтаи назари равонӣ ҳамчун мавқеи маънавии афзалиятнок ё тасаввуроти маъмул оид ба тарзи ҳаёт дар қомеа тавсиф шуда метавонанд»¹⁰⁰.

Айни ҳол дар байни иқтисодшиносон тафсири Д. Норт нисбатан маъмул мебошад: «Институтҳо қоидаву механизмҳои дар бар мегиранд, ки иҷрои онҳоро таъмин мекунанд ва меъёри рафторе мебошанд, ки робитаҳои дар байни одамон такроршавандаро сохторбандӣ мекунанд»¹⁰¹.

Дар асарҳои илмии худ Д. Норт чунин саволи бунёдӣ мегузорад: барои чӣ баъзе кишварҳо дорову баъзеашон камбизоатанд. Ва ба саволи гузоштаи худ чунин ҷавоб мегардонад: «Институтҳои сохторҳои заминавиро таъсис медиҳанд, ки бо ёрии онҳо одамон дар тӯли таърих тартибро қорӣ намуда, бо ин роҳ сатҳи нобоварии худро коҳиш додаанд. Бо истифодаи техника онҳо арзиши амалиёт ва ислохотро муайян мекунанд ва дар ин замина ғоидаоварӣ ва асоснокии ғайолияти иқтисодиро муқаррар менамоянд»¹⁰².

Аз рӯйи ақидаи Д. Норт ба назар гирифтани робитаи зичи сиёсат ва иқтисодиёт дар ҳама гуна шуури ғайолияти иқтисодӣ қатъиян муҳим мебошад. Аксарияти маҳдудиятҳои институтсионалӣ ва ташкилотҳои дахлдор муносибатҳои мутақобиларо танзим менамоянд ва бо ин роҳ механизми ғайолияти низоми сиёсиву иқтисодиро муқаррар месозанд. Ба

¹⁰⁰ Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора. – М., 1995. – С. 72; Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: 1993. – С. 9.

¹⁰¹ Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Перевод на русский язык: А.Н. Нестеренко. – М., 1997 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://gtmarket.ru>. (санаи мурочиат: 07.09.2013 с.).

¹⁰² Норт Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. /Перевод на русский язык: А.Н. Нестеренко. – М., 1997. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://gtmarket.ru>. (санаи мурочиат: 07.09.2013 с.).

риоя намудани ҳуқуқи моликият, ки сохтори заминавии омилҳоро дар иқтисодиёт ба вучуд меорад, на фақат сиёсат маҷбур месозад ва онро тасниф мекунад. Дар ҷаҳони муосир омилҳои асосии афзун намудани самарои иқтисодӣ ҳиссаи маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, ки онро ҳокимияти иҷроия аз сари нав тақсим мекунад, инчунин қоидаҳои доимо тағйирёбандаи танзим мебошанд, ки ҳокимияти номбурда ҷорӣ мекунад.

Таҳлили амиқу ҳаматарафа боиси пайдо шудани зарурати риоя намудани шартҳои зерин мегардад:

– ниҳодҳои сиёсӣ дар сурати дастгирӣ ёфтани аз ҷониби ташкилотҳои барои тағйирнопазир будани онҳо тарафдор, устувориро нигоҳ медоранд;

– барои самарабахш амалӣ намудани ислоҳот тағйир додани низоми институтсионалӣ зарур аст;

– дигаргуншавии меъёрҳои муносибат, ки қонунҳои навро дастгирӣ мекунанд ва тақвият мебахшанд, раванди дурудароз аст ва дар сурати мавҷуд набудани чунин механизми таконбахшанда сохтори давлатӣ пойдор буда наметавонад;

– дар ояндаи наздик рушди иқтисодӣ дар сурати амалисозии низоми яққа ҳукмронӣ низ имконпазир аст, лекин дар ояндаи дарозмуддат таҳия намудани қонуну қоидахоро талаб менамояд;

– маҳдудиятҳои ғайрирасмӣ баъзан (лекин дар давраҳои кӯтоҳ) ҳатто ҳангоми татбиқи қонунҳои номувофиқ ё ноустувори сиёсӣ низ рушди иқтисодиётро таъмин карда метавонанд.

Низомҳои самарабахши сиёсиву иқтисодӣ сохторҳои тағйирпазири институтсионалиро ташкил медиҳанд, ки ба дигаргуниҳои номатлуб ва тағйирот устувор буда, омили тасдиқкунандаи рушди босамар ҳисобида мешаванд. Лекин ташаккулдиҳии чунин низомҳо самарои раванди дарозмуддат буда, одамон таъсис додани низоми пурсамари барои ояндаи кӯтоҳмуддат пешбинигардидаро ҳанӯз ёд нагирифтаанд¹⁰³.

¹⁰³ Мильнер Б.З. Предисловие и научное редактирование русского перевода книги Дугласа Норта «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики». – М.: Фонд экономической книги «Начала». – 1997. – С. 72.

Мутобики ақидаи Б.З. Милнер сохтор ё ташкилот организми мураккабест, ки дар он манфиатҳои инфиродӣ ва гурӯҳӣ, омилу маҳдудиятҳои технологияи қавӣ ва навғониҳо, интизоми қатъӣ ва эҷодиёти озод, талаботи меъёрӣ ва ташаббусҳои ғайрирасмӣ ба ҳам вобаста мебошанд ва мувофиқат мекунанд. Ташкилотҳо дорои симо, фарҳанг, маросим ва нуфузанд. Агар онҳо дурнамои асоснок дошта бошанду захирахоро босамар истифода баранд, дар ин сурат устуворона рушд хоҳанд ёфт. Дар сурати ҷавобгӯ набудан ба мақсадҳои муайян онҳо тартиби кори худро тағйир медиҳанд. Ҳангоми дигар иҷро карда натавонистани вазифаҳои худ онҳо аз байн мераванд. Бе дарки моҳияти ташкилотҳо ва қоидаҳои рушди онҳо идора кардан, оқилона истифода бурдани иқтисодии онҳо, аз худ кардани технологияи муосири фаъолияти онҳо ғайриимкон мебошад. Ба ташкилот чӣ тавр таъсис ёфтани ва рушд кардан, ба кадом принципҳо асос ёфтани барои чӣ ва чӣ гуна тағйир ёфтани, чӣ гуна имкониятҳоро ба даст овардан, бо кадом сабаб иштирокчиёнаш чӣ гуна рафтор кардан, чӣ лозим аст? Ҷавоби ин гуна саволҳоро назарияи ташкилот бояд омода кунад.

Дар бораи мафҳуми «сатҳи алоҳида», сухан ронда, қайд кардан лозим аст, ки дар аввал мафҳуми мазкур қисми иқтисодиёти аз ҷониби ширкатҳои калон назоратшавандаро маънидод мекард. Лекин солҳои 1990 ташкилоти ЮНИСЕФ назарияи навоаронаи Frances Stewart –ро таҳия намуда, ба истифодаи мафҳуми «сатҳ» тавсеа бахшид ва бо ин кор сатҳи таҳлили байни иқтисодиёти кишвар дар умум ва сатҳи шахсони алоҳида, ширкатҳо ва хоҷагиҳои хонаводагиро бо мақсади ҷалб намудани диққат ба раванди қабул кардани қарор, пеш аз ҳама, нисбат ба молияи давлатӣ ифода намуд. Дурнамои сатҳӣ – сатҳ ба таъсири тақсимооти макро – стратегияҳо вобаста буда, он муайян менамояд, ки кадом гурӯҳҳои молумулкӣ ва гендерӣ, соҳаҳои бори асосии ислохотро бар дӯш доранд. Дар заминаи назарияи институтсионалии иқтисодӣ баъзе мутахассисон оид ба гендер ҳам мафҳуми «сатҳ» – ро барои ифода намудани нақши миёнаравии бозор бо мақсади додани маълумот ва тақсим намудани захираҳо истифода мебаранд. Ба ин маънӣ бозорҳо ҳамчун омил дар муносибатҳои иҷтимоӣ ҷойгиршуда ва дар

ин замина ҳамчун «ҳомил»-и омилҳои гендерӣ баррасӣ карда мешаванд. Elson and Evers сохтори «макро – сатҳ – микро» – ро барои таҳлили масъалаҳои гендерии иқтисодии кишвар таҳия намуданд.

Мафҳуми «моликият» пеш аз пайдошавии назарияи иқтисодӣ ба вучуд омадааст. Моликиятро одамон ҳамчун муносибати молумулкии ба меъёрҳои расму оин ва ахлоқ асосёфта қабул менамуданд, чунки мо моликиятро на барои он намедуздем, ки аз ҷавобгарии ҷиноятӣ метарсем, балки ин корро барои он намекунем, ки он аз рӯйи одоб нест. Дар баробари инкишоф ёфтани тамаддун усулҳои муқаррарсозии чунин муносибатҳо тағйир меёфтанд: сар карда аз расму ойин то меъёрҳои ҳуқуқ.

Моликият ашё нест, балки муносибати байни одамон оид ба ашё, яъне ҳуқуқи субъект барои истифодаи объекти моликият мебошад. Субъекти моликият субъекти ҳуқуқи маданӣ ба ҳисоб мераванд.

Объекти моликият замин, захираҳои табиӣ, биноҳо, молу мулк, воситаҳои истеҳсолот ва дигар ашёҳои манқул ва ғайриманқул мебошанд, ки аз рӯйи ҳаҷм, андоза, ранг, табиот ва ғайра хусусиятҳои инфиродии истеҳсолӣ ва ё истеъмолӣ доранд.

Моликияти давлатӣ бо роҳҳои гуногун: милликунонӣ – ба таври маҷбурӣ ройгон гирифтани воситаҳои истеҳсолоти дар моликияти хусусӣ қарордошта бо гузариши минбаъдаи он ба моликияти давлатӣ ё моликияти дигар; реквизиция – аз ҷониби давлат ба таври маҷбурӣ гирифтани молу мулки молик бо пардохтани арзиши он ба молик, инчунин мусодиракунӣ – аз ҷониби давлат маҷбуран қасди гирифтани молу мулки шахс ҳамчун муҷозот барои ҳуқуқвайронкунӣ пайдо мешавад.

Моликияти коммуналӣ чун намуди моликияти давлатӣ тасниф мешавад, ки соҳиби он на ҷамоатҳо, балки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошанд. Объекти моликияти коммуналӣ фонди манзил, хоҷагии манзилию коммуналӣ, корхонаҳои мебошанд, ки аз ҳисоби буҷети маҳаллӣ нигоҳ дошта мешаванд.

Пайдоиши моликияти ҷамоатҳо дар Тоҷикистон ба қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» (аз 1– уми декабри

соли 1994) вобаста мебошад ва он фаъолияти мақомоти худидоракунии маҳаллиро танзим менамуд¹⁰⁴. Пайдошавии он ба тақвият ёфтани муносибатҳои ҳуқуқии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ алоқаманд аст.

Мувофиқи сархати 3 м. 1 Қонуни амалкунанда «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5 - уми августи соли 2009, № 549, «мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» - Ҷамоат (Ҷамоати шаҳрак ва Ҷамоати деҳот) мебошад, ки аз ҷониби интихобкунандагони шаҳрак ва деҳот интихоб шуда, масъалаҳои дорои аҳаммияти маҳаллиро дар доираи ваколатҳои худ ҳал мекунанд¹⁰⁵. Чунин ҳолат далели он аст, ки моликияти ҷамоатҳо бо номаш ба коммунаҳо монандӣ дошта бошанд ҳам, вале моликияти коммуналӣ намебошанд.

Дар сохтори шуравӣ он бо марказонидани ҳокимият ва моликияти давлатӣ тавсиф меёфт. Шуроҳои маҳаллӣ ҳалқаҳои низоми ягонаи идоракунии давлатӣ ба ҳисоб мерафтанд, ки ба мақомоти болоии ҳокимияти давлатӣ тобеъ буданд. Молу муки дар ихтиёрашон буда моликияти давлат ҳисобида мешуд.

Муносибатҳои иҷтимоие, ки бо қонунгузорӣ оид ба истифода, соҳибӣ ва ихтиёрдорӣ кардани моликият танзим карда шудаанд, ҳуқуқи молумулкӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ истисно нест.

Қонунгузори ҚТ имконияти муттаҳид намудани якчанд деҳаро пешбинӣ менамояд. Ваколатҳои моликро дар ин сурат ҷамоат, ки онро сокинони якчанд деҳа ба як ҷамоат муттаҳид кардаанд, амалӣ месозад.

Мафҳуми «моликияти коммуналӣ» – ро бо ду маънои гуногун истифода бурдан мумкин аст: маънои иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ.

Ба маънои ҳуқуқӣ он ҳуқуқи шахсро ба ашёи муайян, ҳуқуқи ашёи ифода менамояд, ки салоҳияти истифода, соҳибӣ ва ихтиёрдории ин ашёро дар бар мегирад.

¹⁰⁴ Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 1-уми декабри соли 1994 // Ахбори Шӯрои Олии ҚТ. – 1994. – № 23-24. – Мод. 450.

¹⁰⁵ Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009, № 549 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

Ба маънои иқтисодӣ ҳамчун ифодагари маҷмуи муносибатҳои ба субъекти мушаххаси фаъолияти хоҷагидорӣ ва маҷмуаи муайяни молумулкӣ вобаста тавсиф меёбад.

Ҳуқуқи моликият вақте татбиқ мегардад, агар он бо мазмуни ҳақиқӣ фаро гирифта шуда бошад. Дар ҚТ оғози амалигардонии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ҳамчун тақсимои моликияти давлатӣ дар байни моликияти ҷумҳуриявӣ ва маъмуриву ҳудудӣ маънидод шудааст.

Моликияти коммуналӣ ба сифати шакли комилҳуқуқ ва мустақили моликият, ки ба моликияти дигарон вобаста нест, пас аз қабул намудани Конститутсияи ҚТ ва КМ ҚТ эътироф гардид.

Пайдоиши моликияти коммуналӣ ба таври ройгон гузашт кардани моликияти давлатӣ ба раванди аз ҳам ҷудокунӣ, харидани молу мулк дар асоси қонунгузорӣ, ба таври ройгон гузашт кардани объектҳои инфрасохтори иҷтимоӣ ва пешниҳод намудани он аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ мебошад.

Моликияти коммуналӣ як шакли моликияти давлатӣ мебошад. Вай моликияти мустақил буда, тобеияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ набояд сабаби беасос маҳдуд ё қатъгардии он гардад. Бидуни ин моликият фаъолияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатиро тасаввур намудан мушкил аст. Манфиатҳои умумидавлатӣ набояд фаҳмиши абстрактии миллӣ бошад. Маҳз маҷмуи манфиатҳои ноҳияҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳо бояд манфиати умумидавлатиро ба вучуд биёранд.

Р. Граверт чунин қайд менамояд, ки «воҳидҳои маҳаллии ҳудудӣ ҳар қадар ба амалисозии принципҳои конституционӣ ҳуқуқии давлатдорӣ иҷтимоӣ ҷалб карда шаванд, ҳамон қадар онҳо маҷбуранд аз хусусиятҳои маҳаллӣ абстраксия шаванд ва мақсадҳои тамоми кишвар, принципҳои сиёсати давлатиро пайгирӣ кунанд, яқинан онҳо қисми ягонаи том мебошанд»¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Граверт Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ // Государство и право. – 1992. – №10. – С. 96-99.

Таърихан пайдоиши моликияти коммуналӣ бо зарурати истифода, соҳибӣ ва ихтиёрдории мустақили фонди манзил аз ҷониби ҷомеаҳои мухтор бо мақсади ҳалли мушкилоти маҳаллӣ ба фоидаи ҷомеаҳои маҳаллӣ ва манфиатҳои шахсӣ алоқаманд мебошад.

Моликият – низоми муносибатҳои ҳуқуқии байни одамон доир ба мансубияти воситаҳои истеҳсолот мебошад. Муносибатҳои ба моликият вобаста шартҳои соҳибӣ ва ихтиёрдорӣ намудани омилҳои истеҳсолотро ифода менамоянд, мақсади истеҳсолотро муайян мекунанд. Муносибатҳои ба моликият вобаста соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани объектҳои моликиятро дар бар мегиранд. Муносибатҳои ба моликият вобаста бо меъёрҳои дахлдори ҳуқуқӣ ба расмият дароварда мешаванд¹⁰⁷.

Мутобиқи қонунгузорӣ моликият дар ҚТ дахлнопазир буда, ҳар шахс ба моликият ҳуқуқ дорад. Дар ҷумҳурӣ ба мавҷудияти ҳама гуна шаклҳои моликият, ки ба фаъолияти пурсамари иқтисодиёт ва боло рафтани сатҳи некуаҳволии мардум мусоидат менамояд, роҳ дода мешавад, дахлнопазирӣ, шароити баробар барои рушди ҳама шаклҳои моликиятро қонун қафолат медиҳад. Муносибатҳои ба моликияти коммуналӣ вобастаро ҚМ ҚТ ва санадҳои қонунгузори дигари ҚТ танзим менамоянд.

Дар Тоҷикистон мутобиқи ҚМ ҚТ шаклҳои моликияти хусусӣ ва давлатӣ эътироф карда мешаванд:

- моликияти хусусӣ ҳамчун моликияти шахсони ҳуқуқии ғайридавлатӣ, иттиҳодияҳои онҳо ва шахсони воқеӣ маънидод мегардад;

- моликияти давлатӣ – низоми муносибатҳои ҳуқуқие, ки дар он ихтиёрдорӣ ва идора кардани объектҳои моликият аз ҷониби намояндагони ҳокимияти давлатӣ амалӣ мегардад.

Дар доираи чунин шаклҳои моликият шаклҳои гуногуни моликиятро дар назар доштан мумкин аст: моликияти хусусии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва моликияти давлатӣ (ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ).

¹⁰⁷ Ковалевская А.П. Организационно-правовые формы управления имуществом коммунальной собственности // Хмельницкий университет управления и права. Университетские научные записки. – 2008. – № 3 (18). – С. 360-361.

Объекти ҳуқуқи моликият ашъи молӣ мебошад. Ашъи молӣ – неъматҳои моддӣ мебошад, ки нишонаҳои молӣ – муомилотпазирӣ, инфиродӣ будан ва қонсгардонии эҳтиёҷоти шахси манфиатдорро дорад.

Моликият ҷиҳати иродавии азониҳудкунии неъматҳои моддиро дошта, дар танзими ҳуқуқи маданӣ асосан ду намуди онро муайян намудан мумкин аст. Якум моликияти фардӣ, дуюм моликияти умумӣ. Масалан, моликияти коммуналӣ фардист, чунки инфиродан ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мансуб аст.

Моликияти умумӣ бошад, бидуни тақсимот ба якчанд шахс дахл дорад.

Аз лиҳози объекташ моликиятро мумкин аст ба моликияти ашъӣ ва зеҳнӣ ҷудо намоем. Мо таносуби онҳоро намекушоем, чунки мавзӯи таҳқиқоти мазкур дигар аст. Ҳамзамон қайд намудан ба маврид аст, ки ҳуқуқи моликият ҳамчун як намуди ҳуқуқ ба ашъи маъноӣ худро дорад.

Ҳуқуқи моликият дар маъноӣ объективӣ зеро ҳамаи ҳуқуқи маданӣ мебошад. Аз маҷмуи меъёрҳои иборат аст, ки муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ ашъи молиро танзим мекунад. Вай ҳуқуқи мутлақӣ ашъӣ буда, ҳукмронии субъекти ҳуқуқи маданӣ дар қонсгардонии эҳтиёҷоти худ аз ҳисоби моли ашъӣ худӣ таъмин мекунад. Молик дар нисбати ашъи худ имконияти ҳуқуқӣ ҳама гуна амалро дорад, ки хилофи манъ ва ё маҳдудиятҳои муқаррарнамудаи қонунгузорӣ намебошад. Бинобар ин, молик имкониятҳои худро набояд барои расонидани зарар ба шахси алоҳида ё иттиҳоди онҳо истифода наояд.

Норавост амали молик, ки метавонад ба дигар шахс зарар расонад. Аз чунин амал бояд худдорӣ намуд, агар имконияти онро содир намудан вучуд дошта бошад, ё чунин амал ба худӣ молик ё эътибори ӯ дар ҷомеа муфид набошад. Дар байни ҷиҳатҳои шахсӣ ва ҷамъиятии моликият молик ҳатман бояд тавозун гузорад. Ҳамзамон худмаҳдудкунӣ хосси ҳуқуқи маданӣ буда, молик озодона метавонад ҳукмронии инҳисорӣ худро маҳдуд наояд, барои дастрасии бозори мол, рақобат ва дастгирии дигарон мусоидат наояд. Дар ҷомеа номи нек пайдо наояд. Дар баробари ин, маҳдудкунии давлатӣ ба назар мерасад. Дар ин маврид давлат субъекти ҳуқуқи маданӣ маҳсуб

намеёбад. Вай ташкилоти манфиати умум буда, ҳокимияти давлатиро амалӣ менамояд. Чунин ҳолат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ раво аст, агар мутобиқи санади қонунгузорӣ имконпазир бошад (қ. 6 м. 3 КМ ҚТ). Дар чунин маврид бояд ҳамон шахсони масъул эҳсос намоянд, ки ҳар як маҳдудкунӣ бояд ҳуқуқӣ ва одилона ва ба хатарҳои эҳтимолӣ мутобиқ бошад. Оид ба чунин ҳолат Н.Р. Латифзода менависад: «Давлат имконияти маҳдуд намудани ҳуқуқи соҳибмулкони хусусиро дорад. Чунин маҳдудиятҳо дар ҳар кадом ҷомеаи ҳуқуқӣ ҷой доранд. Қонун номумкин будани даҳлати худсаронаи ҳар касе ба корҳои хусусиро пешбинӣ менамояд. Ҳангоми гирифтани молу мулки шахс аз ҷониби давлат асосҳои пешбиниамудаи қонун бояд ҷой дошта бошад»¹⁰⁸.

Норавост амали молик, ки ҳуқуқҳои ашёи дигаронро вайрон мекунад.

Агар дар қонун ва ё шартномаи ҳуқуқи маданӣ ҳолати дигар муқаррар нашуда бошад, молик тамоми гаронию ташвишҳои дигари ашёи молиро дорад.

Номгӯи ашёе, ки дар муомилоти маданӣ ҷой дошта наметавонанд ё муомилоти онҳо маҳдуд аст, бояд ошкоро дар қонун муқаррар карда шаванд. Яъне раиси ноҳия, шаҳр ва ё вилоят наметавонанд бо фармоиши худ фурӯши ин ё он маҳсулоти кишоварзиро маҳдуд намоянд. Ё дар нисбати муомилоти чунин маҳсулот бо ҷ ё андози маҳаллӣ муқаррар намоянд.

Ҳуқуқи моликият дар маънои субъективӣ аз имкониятҳои мушаххаси молик оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории ашёи молӣ иборат мебошад.

Дар ҚТ субъектони ҳуқуқи моликият шаҳрвандони ҚТ, давлат, иттиҳодияҳои динӣ ва ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои дигари коллективҳо ва шаҳрвандон, воҳидҳои маъмуриву ҳудудӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, давлатҳои хориҷӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ ҳисобида мешаванд.

Молу мулке, ки дар таркиби моликияти давлатӣ қарор доранд, метавонанд ба корхона ва муассисаҳои давлатӣ дар асоси ҳуқуқи пешбурди хоҷагидорӣ ва ҳуқуқи идоракунии оперативӣ вобаста карда шаванд.

¹⁰⁸ Латифзода Н.Р. Ҳуқуқи ашё дар ҳуқуқи граждани Тоҷикистон: воситаи таълимӣ // зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. Ғаюров Ш.К., номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дот. Қурбонов Қ.Ш. – Душанбе: нашриёти Бухоро, 2017. – С. 68.

Мутобиқи қ. 1 м. 286 КМ ҚТ «замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, фазои ҳавоӣ ва олами набототу ҳайвонот, боигарии табиӣ дигар моликияти истисноии давлат мебошанд»¹⁰⁹.

Гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ боиси пайдо шудани зарурати азнавташқилдиҳии муносибатҳои ҳуқуқии ба моликият вобаста гардид. Он ба воситаи ғайридавлатикунӣ ва хусусигардонӣ амалӣ мегардад.

Ҳуқуқи моликият ҳуқуқи аз ҷониби санадҳои қонунгузорӣ ҳифз ва эътирофшавандаи субъект барои аз рӯйи салоҳдиди худ соҳибӣ кардан, истифода бурдан ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулки ба ӯ тааллуқдошта мебошад.

Шарҳи ваколатҳои моликро овардан мувофиқи мақсад мебошад:

– ҳуқуқи соҳибӣ – таъмини ҳуқуқии ҳукмронӣ ба ашёи молӣ мебошад. Вай ҳукмронии молиро дар нисбати ашёи худи буда, ифодаи дорои воқеӣ мебошад. Оқибатҳои муайяни ҳуқуқиро ба вучуд меорад. Ин ваколати ҳуқуқи субъективӣ бевосита амалӣ мешавад. Вай метавонад бавоситаи шахси дигар (соҳибии бавосита), ки ашёро тибқи шартнома ё қонун соҳибӣ дорад, амалӣ шавад. Дар ин маврид соҳиби бевосита уҳдадор шуда метавонад, ки супоришҳои соҳиби бавоситаро иҷро намояд ё аз ном ва барои қонегардонии манфиатҳои соҳиби бавосита амал намояд (соҳибии вобаста). Соҳибии бевосита тавассути ҳукмронии воқеи ашёӣ ё бадастовардани воситаҳои ҳуқуқии амалӣ намудани ҳукмронии воқеи ашёӣ ё тавассути созишномаи соҳиби қаблӣ бо бадастоваранда, дар ҳоле ки дар лаҳзаи бастании он бадастоваранда имконияти ҳукмронии воқеӣ дорад.

Соҳибии бавосита тибқи созишномаи соҳиби қаблӣ бо бадаст-оваранда ба вучуд меояд, агар тибқи созишнома соҳиби қаблӣ соҳибии вобастаро аз номи бадастоваранда нигоҳ дорад.

Соҳибии бавосита тибқи гузашт намудани ҳуқуқи талаби гирифтани ашё ба бадастоваранда ба вучуд омаданаш мумкин аст, агар соҳиби вобаста ҳамчун шахси сеюм монад.

¹⁰⁹ Кодекси маданияи ҚТ. Қисми 1. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1. – С. 65.

Соҳибӣ бо изхори иродаи аздастдодани соҳибӣ ё бевозгашт аздастдодани ҳукмронии воқеии ашё қатъ мегардад.

Аз рӯйи табиати худ ё объективона мушкилоти ҳукмронии воқеии ашёӣ бартаарафшаванда бошад, соҳибӣ қатъ намегардад;

– ҳуқуқи истифодаи ашёи молӣ – имконияти қонунан аз молу мулк ба даст овардани хосиятҳои табиӣи фоидаҳои он ва ҳамчунин аз он фоида гирифтани;

– ҳуқуқи ихтиёрдорӣ – имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъминшудаи муайян намудани тақдири ҳуқуқии ашёи молӣ.

Шаклҳои нисбатан муҳими танзими маъмуриву ҳуқуқии муносибатҳоро оид ба ташкил намудани идоракунии моликияти коммуналӣ таҳлил менамоем.

Вобаста ба ин, ҳангоми баррасии раванди пайдошавӣ ва рушди моликияти коммуналӣ танзими қонунгузори ҳуқуқи моликияти коммуналиро дар ҚТ таҳлил кардан лозим аст.

Дар ҚМ ҚТ, инчунин қонунҳои ҚТ «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон», «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ», «Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он»¹¹⁰ ва ғайра ба моликияти коммуналӣ диққати асосӣ дода шудааст. Бақайдгирии давлатии ашёҳои моликияти ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он падидаи нисбатан нав аст. Вай имконият медиҳад, ки тамоми ҷараёни таъсис, бегонакунӣ ва тағйирёбии таркибию сохтори ашёҳои моликияти ғайриманқул ба ҳисоб гирифта шаванд, ки дар танзими ҳуқуқи моликияти коммуналӣ аҳамият доранд.

Муайян карда шудааст, ки маҷмуи захиравӣ чун моликият ва ҳуқуқ ба моликияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ воситаи пурсамари ҳалли масъалаҳои ба рушди маҳаллии иқтисодиёт вобаста мебошад.

Масалан, дар Конститутсияи ҚТ аз соли 1994 нақши мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дар боб оид ба ҳокимияти маҳаллӣ тақвият ёфтааст,

¹¹⁰ Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он» аз 20 марти соли 2008, № 375 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи муроҷиат: 26.09.2021 с.).

дар Конституцияи Ҷумҳурии Қирғизистон аз соли 1993 бошад, суҳан дар бораи табиати ғайридавлатии худидоракунии маҳаллӣ меравад. Ҳамзамон, Конституцияи ФР аз соли 1993 мақомоти худидоракунии маҳаллиро аз низоми умумии мақомоти давлатӣ ҷудо мекунад.

22 июни соли 2003 ба Конституцияи ҚТ тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, аз ҷумла ба боб оид ба ҳокимияти маҳаллӣ ва дар асоси он тағйиру иловаҳо Қонуни нави конституционӣ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» қабул карда шуд.

Қабул намудани санадҳои қонунгузорию нав, ба монанди Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» ва Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» моҳиятан вазъро тағйир дода натавонист, чунки худидоракунии маҳаллӣ мустақилияти ташкилиро ба даст наовард. Солҳои охир кӯшиш ба харҷ дода мешавад, то ин ки чунин таҷрибаи духӯра бартараф гардад, лекин аниқ ифода наёфтани табиати ҳуқуқии худидоракунии маҳаллӣ, мавқеи таъбиқи он дар Конституцияи ҚТ ин гуна кӯшишҳоро аз байн мебаранд.

Нуқтаи аввалии ташкилӣ моликияти коммуналӣ муқаррароти дар ҚМ ҚТ зикргардида, объектҳои ба таркиби он мансубдонисташуда мебошад. Санадҳои меъёрӣ низоми ҳуқуқии ҳар як объектҳои моликияти коммуналӣ, салоҳият ва уҳдадорӣҳои вазифавии мақоморо, ки объектҳои дахлдорро идора мекунад, иқтидори чунин мақомро муайян мекунад.

К.Т. Мухторов чунин қайд менамояд: «ташкил намудани идоракунии моликияти коммуналӣ мутобиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зиммаи Ҳукумати кишвар вогузор мегардад ва он дар доираи қонун метавонад бо тартиби маъмурию ихтиёрдорӣ объектҳои фонди давлатии молу мулкоро дар моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ, ки дар он бояд ном ба ном корхонаҳои давлатии ба моликияти коммуналии вилоятҳо ва шаҳрҳои тобеи ҷумҳурӣ гузаранда муайян карда шаванд, вобаста кунад. Таъриқи баъдтар қайд мешавад, дар ин замина ба воҳидҳои маъмурию худудӣ бояд молу мулки инфрасохтори иҷтимоӣ ва корхонаҳои, ки барои қонунгардондани эҳтиёҷоти ҳаётии аҳолии шаҳру ноҳияҳо: савдо, хӯроки умумӣ,

нақлиёт, обрасонӣ ва ғайра, инчунин объектҳои моддии ба эҳтиёҷоти вилоятҳо дар умум вобаста тааллуқ дошта бошанд»¹¹¹.

Бинобар ин, зарурати қабул намудани барномаи нав оид ба хусусигардонӣ ва сохторивазкунии моликияти давлатӣ дар ҚТ ба миён меояд, ки дар он анҷом ёфтани раванди ташаккулёбии моликияти давлатӣ пешбинӣ хоҳад шуд.

Тавре ки И. Аккуратов қайд менамояд: «натиҷаҳои бевоситаи хусусигардонӣ айни ҳол инҳо мебошанд:

- азнавтақсимкунӣ ва тақвияти ҳуқуқ ба моликият дар ҳудуди кишвар;
- пайдошавии субъектони нави фаъолияти иқтисодӣ ва ниҳодҳои, ки ба онҳо хизмат мерасонанд;
- ширкатҳои бештар дар шакли ҷамъияти саҳҳомии шакли кушода амалкунанда, фондҳои сармоягузорӣ ва ғайра;
- пайдо шудани бозори қоғазҳои қиматнок ва тақвияти нақши он дар иқтисодиёти кишвар;
- ба миён омадани табақаи нави иҷтимоии моликони хусусӣ»¹¹².

Тартиби ташкилӣ – ҳуқуқии истифодабарии хоҷагии моликияти давлатӣ бо Қонуни ҚТ «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ»¹¹³ танзим мегардад. Номгӯи муфассали корхонаҳои ҷумҳуриявӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ ва корхонаҳои коммуналӣ аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимият тасдиқ карда мешавад.

Президенти ҚТ мутобиқи Конститутсияи ҚТ мақомоти марказӣ ва маҳаллии иҷроияро таъсис медиҳад. Дар баробари таъсис додани онҳо масъалаи ба онҳо ҷудо намудани молу мулки муқарраргардидаи давлатӣ, ба доираи ҳуқуқии онҳо гузарондани муассисаву корхонаҳои давлатӣ ҳалли худро меёбад.

¹¹¹ Мухторов К.Т. Конституционно–правовые основы организации местного самоуправления в Республике Таджикистан: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2012. – С. 32.

¹¹² Аккуратов И.Ю. Общетеоретические и гражданско–правовые проблемы приватизации муниципальной собственности. – М., 2000. – С. 21; Воронин А.Г., Лапин В.А., Широков А.Н. Основы управления муниципальным хозяйством. – М., 1997. – С. 17.

¹¹³ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ» аз 28 феввали соли 2004, № 10 // Маҳзани мугамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliya.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

Дар асоси қарори Ҳукумати ҚТ бо мақсади ғайридавлатикунӣ ва хусусигардони моликияти давлатӣ дар кишвар мақоми давлатӣ оид ба идораи амволи давлатӣ таъсис дода шуд. Ба вазифаҳои мақоми мазкур пеш аз ҳама намояндагии манфиатҳои давлатӣ ба сифати мақоми ягона, ки молу мулки давлатиро мефурӯшад, назорати истифодаи молу мулки давлатӣ, инчунин афзун намудани самараи фаъолияти корхонаҳои давлатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои молумулкии онҳо дохил мешавад.

Ҳукумати ҚТ ба зиммаи мақоми давлатӣ оид ба идораи амволи давлатӣ доираи васеи ваколатҳо оид ба молу мулки давлатиро вогузор намудааст.

Иҷрои қарорҳои мақоми давлатӣ оид ба идораи амволи давлатӣ дар баробари санадҳои Президенти ҚТ ва Ҳукумати ҚТ барои ҳама мақомоти марказӣ ва маҳаллии иҷроия ҳатмӣ мебошад. Дар воҳидҳои маъмуриву ҳудудӣ идоракунии объектҳои моликияти коммуналиро раисони вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо амалӣ месозанд.

Ҳамзамон, бо рушди худидоракунии маҳаллӣ дар ҚТ ба салоҳияти Ҳукумати ҚТ ва мақомоти маҳаллӣ ҳалли масъалаҳои ба идоракунии мақомоти маҳаллии худидоракунӣ додани объектҳои моликияти давлатӣ дохил мешавад.

Бар замми ин, дар охири солҳои 90-ум дар кишварамон амалисозии ислоҳоти иқтисодӣ оғоз ёфт, ки зарурати таҳия намудани заминаи мустақили меъёрии ҳуқуқиро ба миён овард, ки дар он тағйироти дар муносибатҳои иҷтимоиву иқтисодии пайдошаванда инъикос мегарданд. Асоси чунин санадҳои меъёрии ҳуқуқиро концепсияи ташаккулдиҳии гуногунии шаклҳои моликият ташкил мекунад. Бо ҳалли масъалаҳои ба рушди ҳуқуқҳои гуногуни моликият вобаста намояндагони соҳаҳои гуногуни илми ҳуқуқшиносӣ машғул мебошанд. Лекин, омӯхтани хулосаҳои онҳо бо мақсади табодулотӣ муосир мушкил аст, чунки онҳо натиҷаи раванду концепсияҳои кӯҳнашудаи дорой асосҳои ҷудоғонаанд, ки дар онҳо ақидаҳои ба ҳам зид оид ба нақши давлат дар танзими ҳуқуқии муносибатҳои молумулкӣ баррасӣ мегарданд.

Дар рафти пайдошавии низоми нави хоҷагидорӣ баъзе иқтисодшиносон дар кишварҳои дигари пасошуравӣ бо эътирофи моликияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ онро ба низоми бисёрсатҳаи моликияти давлатӣ дохил мекарданду ҳамзамон онро маҳаллӣ ё коммуналӣ меномиданд. Дар баробари дохил кардани моликияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ба шакли моликияти иҷтимоӣ, баъзе муаллифон аз ҷиҳати назариявӣ моликияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шакли давлатии моликияти давлатии иҷтимоиро бо амиқии нопурра ҷудо мекарданд ё онҳоро нодуруст шабоҳат меоданд ва тавсифоти умумиро ба асос мегирифтанд.

Э.В. Талапина маънои иқтисодии моликиятро чунин шарҳ медиҳад: «муносибати мансубияти неъматҳои моддӣ (азхудкардашуда), ки муқаррарсозии «ҳуқмронии хоҷагидорӣ» – ро нисбат ба онҳо дар бар мегирад ва он ба молик имконияти аз рӯйи хоҳиши худ барканор кардан ё иҷозат додан ба ҳамаи шахсони дигар барои мустақилона истифода намудани моликияти худ ва муайян кардани чунин истифодабариро медиҳад»¹¹⁴.

«Табиати иқтисодии моликият бо имконияти ба даст овардани хусусиятҳои фойданоки ашё, момулк, истифодаи онҳо бо тарзи муайян бо мақсади қонеъ гардондани манфиату хоҳиши ба даст овардани фойда ифода меёбад»¹¹⁵.

«Аз ин нуқтаи назар моликияти маҳаллӣ на ба воҳиди маҳаллӣ, балки ба мақомоти ваколатдори он тааллуқ дорад. Дар баробари ин ҳуқуқ ба моликияти маҳаллӣ на ҳамчун чизи тағйирнопазир, балки ҳамчун як унсур алоҳида – ҳуқуқи соҳибӣ кардан баррасӣ мегардад, ки ҳаҷми ҳуқуқҳои он бо қонунгузорӣ муқаррар нагардидааст. Оқибати маънои «соҳибӣ кардан» – ро «ихтиёрдорӣ кардан» аз байн мебарад»¹¹⁶.

Н.И. Базилев чунин ақидаро баён менамояд: «Моликияти давлатӣ шакли моликияти хусусиро ифода мекунад, ки дар он субъекти моликият давлат

¹¹⁴ Талапина Э.В. Управление государственной собственностью. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – С. 664.

¹¹⁵ Артамонова О.В. Управление собственностью муниципального образования: дис. ... канд. экон. наук. – Екатеринбург, 2007. – С. 17.

¹¹⁶ Артамонов О.В. Асари ишорашуда. – С. 15.

ҳисобида мешавад. Ба моликияти давлатӣ ҳама гуна моликияти маҳаллӣ, инчунин қисми зиёди моликияти саҳҳомӣ мансуб мебошад»¹¹⁷.

В.Д. Камаев., Н.Н. Лобачева низ моликияти коммуналро ҳамчун намуни моликияти давлатӣ маънидод менамоянд¹¹⁸.

Ҳуқуқи моликият – ҳуқуқи субъекти ҳуқуқи маданӣ ба ашёи молӣ мебошад, ки хусусиятҳои инфиродиаши эҳтиёҷоти мушаххасро қонеъ мегардонад. Агар дар ҳуқуқи уҳдадорӣ кредитор эҳтиёҷоти худро аз ҳисоби қарздор қонеъ гардонад, дар ҳуқуқи моликият молик бо соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ ашёи молии худ, бевосита эҳтиёҷоти худро қонеъ мегардонад. Решаи калимаи «моликият» вожаи арабии «мол» аст. Маънои дорой, сарват ва боигариро дошта, Саъдӣ оид ба таъиноти мол менависад: «Мол аз баҳри ороиши умр аст, на умр аз баҳри гирд кардани мол»¹¹⁹.

Се унсурҳои мазмуни субъективии ҳуқуқи моликиятро ҷудо намудан муҳим аст, он ҳам бошад, ҳуқуқ ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ қардан. Молик аз рӯйи салоҳидиди худ молу мулкро соҳибӣ, истифода ё ихтиёрдорӣ мекунад ва ҳуқуқ дорад нисбат ба молу мулки худ ҳамагуна амалҳоро иҷро намояд, ки ба қонунгузорӣ муҳолифат намекунад: онро фӯрӯшад, ҳадия ё иваз кунад.

Ба мазмуни ҳуқуқи моликият ҷойи истиқомати молик ва маҳалли ҷойгиршавии молу мулк таъсир намерасонад. Субъектҳои ҳуқуқи моликият халқи Тоҷикистон, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, ҶТ, ВМКБ, воҳидҳои ҳудудӣ ва субъектҳои дигари ҳуқуқи омма мебошанд. Ҳамаи субъектҳои ҳуқуқи моликият дар назди қонун баробаранд.

Аз номи халқ ҳуқуқҳои моликро дар вилояту шаҳру дигар маҳалҳо мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти худидоракунии маҳаллӣ дар доираи муқаррарнамудаи Конститутсияи ҶТ амалӣ месозанд. Ҳар як шаҳрванд ҳуқуқ дорад самаранокии истифодаи моликияти коммуналро

¹¹⁷ Базылев Н.И., Гурко С.П., Базылева М.Н. Экономическая теория // Под ред. П.И.Базылева С.П.Гурко, Н.И. Базылевой. – 3-е изд. – М.: Книжный Дом; Экоперспектива. – 2004. – С. 51.

¹¹⁸ Камаев В.Д., Лобачева Н.Н. Экономическая теория: учебник // Под ред. В.Д.Камаева, Г.Н.Лобачевой. – М., Юрайт – Издат, 2006. – С. 54.

¹¹⁹ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Асрҳои X – аввали асри XX. Дар ду ҷилд. Қариб 45 000 калима // зеро назари М.Ш. Шуқуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Масумӣ. – Ҷилди 1. А-О. – М., «Сов. Энциклопедия», 1969. – С. 699.

талаб намояд. Субъектони зикршуда оид ба истифодаи самараноки ин моликият дар назди аҳолии маҳалли муайян ҳисоботдиҳанда мебошанд.

Ба моликияти давлатӣ молу мулк, аз ҷумла воситаҳои пулии ба давлат тааллуқдошта мансуб мебошанд. Аз номи давлат ва ба манфиати он ҳуқуқи моликиятро мақомоти дахлдори ҳокимияти давлатӣ амалӣ месозанд.

Ба моликияти коммуналӣ молу мулк, аз ҷумла воситаҳои пулии ба воҳидҳои ҳудудӣ тааллуқдошта мансубанд. Ба молу мулки ба моликияти коммуналӣ мансуб буда, бевосита мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ молики мекунанд.

Мазмун ва мафҳуми ҳуқуқи моликият дар м. 279 КМ ҚТ муқаррар карда шудаанд ва аз он хусусиятҳои дахлдор бармеоянд, ки хоси ҳуқуқи моликиятанд.

Дар натиҷаи таҳлили гузаронидашуда чунин хулоса намудан мумкин аст. Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ба ду маъно бояд фаҳмида шавад: ба маънои объективӣ ва субъективӣ. Вай аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ, объектҳои танзимӣ ва муҳимтар аз он дорои субъектони хоса мебошад. Аз ин рӯй ҳуқуқи моликияти коммуналиро ба ду маъно фаҳмидан мумкин аст. Ба маънои объективӣ, вақте ки муқарраротҳои он вучуд доранд ва ба ҳама субъектони ҳуқуқ ва иштирокчиёни муносибатҳои ҳуқуқӣ равона шудаанд. Дар ҳамин маъно, ҳуқуқи моликияти коммуналӣ аз маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ иборат буда, муносибатҳои ашъӣ ва дигари молумулкии ба фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ марбутбударо танзим менамояд.

Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, яъне мақомоти намояндагии маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар доираи салоҳияти худ субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ мебошанд. Бинобар ин, дар маънои субъективӣ ҳуқуқи моликияти коммуналӣ чунин чораи имконпазири рафторро меноманд, ки ба соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдории молумулки коммуналӣ равона гардидааст.

Таҳлилҳои гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки ҳуқуқи моликияти коммуналӣ хусусиятҳои зерин дорад:

1) вай маҳсули татбиқи назарияи «моликияти тақсимшуда» (dominium divisum) буда, бо тағйироти институтсионалӣ, тақсимоти дақиқи вазифаҳо ва ҳамоҳангсозии сифатноки фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ алоқаманд мебошад;

2) чунин ҳуқуқи мадания мебошад, ки субъектони он тибқи тақсимоти маъмурию ҳудудии ҚТ муайян карда мешаванд, вале Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд;

3) соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк, ки ба моликияти коммуналӣ мансуб мебошад, тибқи таъиноти мақсадноки он ва бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ оид ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ сурат мегирад.

Моликияти коммуналӣ ифодакунандаи пайравии дорой ва салоҳият дар идоракунӣ мебошад. Салоҳият бе дорой амалӣ шуда наметавонад. Рушди худидораи маҳаллӣ низ аз ин фаҳмиш вобастагӣ дорад. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бояд дороии худро дошта бошад. Амалӣ намудани ваколатҳои молики чумхуриявӣ набояд ҳуқуқи моликияти коммуналиро вайрон намояд.

БОБИ 2. ТАТБИҚИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ

2. 1. Субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ

Мафҳуми субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ танҳо мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатиро дар назар дорад. Сухан дар бораи шахси ҳуқуқии оммавӣ меравад, ки имконияти қонунан муқарраршудаи соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории моликияти коммуналиро дорад. Масъалаи шахси ҳуқуқӣ будани мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар назарияи ҳуқуқи маданӣ ҷиҳатҳои норавшан дорад. Масалан, тибқи қ. 1 м. 48 КМ ҚТ мафҳуми шахси ҳуқуқӣ муайян карда шудааст. Аз он бармеояд, ки чунин шахс, пеш аз ҳама, ташкилот, яъне муассиса, корхона, ҳизб ва ё иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва тижоратӣ (кооперативҳои тижоратӣ, ширкат ва ҷамъиятҳои хоҷагӣ) мебошанд. Субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ифодаку-нандаи манфиати умум буда, бо аломатҳои хосси худ шахси ҳуқуқии ҳуқуқи омма мебошад.

Моддаи 133 КМ ҚТ ба иштироки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ бахшида шудааст¹²⁰. Дар қисми якуми ин меъёри кодекс омадааст, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ баробари дигар субъектон иштирок менамояд. Дар қисми дуюми ин модда омадааст, ки мақомоти мазкур доираи муайяни салоҳият дорад, ки онро қонун ва санадҳои зерқонунӣ муайян мекунанд. Вай аз номи худ баромад намуда, соҳиби ҳуқуқ ва уҳдадорҳои субъективии ҳуқуқи маданӣ мегардад. Дар суд баромад мекунад. Дар ҳолатҳои муқаррарнамудаи қонун мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ метавонад бо супориши махсус аз номи воҳиди марзию ҳудудӣ амал намояд. Воҳидҳои зикршуда дар ҳолатҳои муайяннамудаи қонун метавонанд аз номи давлат амал намоянд. Мувофиқи қисми 4 ҳамин модда меъёри кодекси мазкур дар хусуси иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ низ дахл дорад.

¹²⁰ Кодекси мадания Чумхурии Тоҷикистон. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

Моддаи зикршуда муқаррар менамояд, ки баҳсҳои ҳуқуқи маданӣ бо иштироки воҳидҳои марзию ҳудудӣ, аз ҷумла бо иштироки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби суд ҳал карда мешаванд.

Аз таҳлили ин модда бармеояд, ки дар нисбати воҳидҳои марзию ҳудудӣ кодекс баъзе аломатҳои хосси шахси ҳуқуқиро муқаррар кардааст, вале онҳоро мушаххасан шахси ҳуқуқӣ эътироф накардааст. Мутаасифона оид ба ин масъала дар тафсири КМ ҚТ чизе гуфта нашудааст¹²¹. Ба назари мо воҳидҳои марзию ҳудудӣ ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, шаҳракҳо ва деҳаҳо субъектони махсуси ҳуқуқи маданӣ буда, қобилияти ҳуқуқдорӣ онҳо маҳдуд буда, онҳо наметавонанд ба ҳама гуна ғайриқонунии машғул шаванд, ба ғайр аз иҷрои вазифаҳои, ки қонун мушаххасан дар нисбати онҳо муайян кардааст. Ин маънои онро дорад, ки принсипи «ҳама чи раво аст, агар қонун манъ накарда бошад» дар нисбати онҳо татбиқнашаванда аст. Субъекти махсус бошанд ҳам, дорой молумулки алоҳида, суроғаи ҳуқуқӣ, суратҳисоби бонкӣ ва ном буда, дар муносибатҳои молумулкӣ аз номи худ баромад намуда, дорой қобилияти ҳуқуқи мурофиавӣ низ мебошанд. Мувофиқи м. 133 КМ ҚТ давлат ё воҳидҳои марзию ҳудудӣ аз рӯйи уҳдадорӣ худ бо молумулки дар асоси ҳуқуқи моликият ба онҳо тааллуқдошта, ба ғайр аз молумулке, ки ба шахси ҳуқуқӣ таъсисдодаи онҳо бо ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ ё идораи оперативӣ вобаста карда шудааст, ҷавобгар мебошанд. Шахси ҳуқуқӣ, ки аз ҷониби давлат ё воҳидҳои марзию ҳудудӣ таъсис дода шудаанд, аз рӯйи уҳдадорӣ муассисони худ ҷавобгар намебошанд. Муассисон низ, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбининамудаи қонун, аз рӯйи уҳдадорӣ чунин шахсон ҷавобгар нестанд. Давлат аз рӯйи уҳдадорӣ воҳидҳои марзию ҳудудӣ ҷавобгар набуда, воҳидҳои мазкур аз рӯйи уҳдадорӣ якдигар, инчунин аз рӯйи уҳдадорӣ давлат ҷавобгарӣ надоранд.

Принсипи «ҷавобгарии тақсимшуда» танҳо дар мавриди аз ҷониби давлат додани замонат ё кафолат ба манфиати воҳиди марзию ҳудудӣ ё

¹²¹ Махмудов М.А., Тағойназаров Ш.Т., Бобочонов И.Х., Бадалов Ш.К. Тафсири Кодекси гражданин Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – С. 373-374.

воҳиди мазкур ба манфиати давлат додани замонат ё кафолат татбиқ намегардад (қ. 6 м. 134 КМ ҚТ)¹²². Ҳолатҳои овардашуда далели он аст, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ шахси ҳуқуқии оммавӣ мебошанд.

Маънои субъективии ҳуқуқи моликият – ҳуқуқи шахси мушаххас ба объектҳои муайян буда, ҳадди рафтори ҷоизи моликро ифода мекунад, ки тавассути қонун ошкор карда мешавад. Моликият давлатӣ ва хусусӣ буда метавонад. Субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ ҚТ (моликияти ҷумҳуриявӣ) ё мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ (моликияти коммуналӣ) мебошанд.

Худидоракунии маҳаллӣ дар ҚТ танҳо дар як шакл, яъне на тавассути интихобот ё раёпурсии умумихалқӣ, балки дар шакли таъин гардидан мутобиқи қарори Ҳукумати ҚТ амалӣ мегардад. Лекин иштироки шахсии шаҳрвандон дар қорҳои мақомоти маҳаллии худидоракунии хеле назаррас аст.

Шахси ҳуқуқие, ки ҳамчун ташкилоти ғайритиҷоратӣ ба қайди давлатӣ гирифта мешавад, метавонад дар фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот иштирок намояд.

Маънои мустақими ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, ин ҳуқуқи сарфакорона ва босамар ба манфиати худ соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ қардани молу мулки ба молик бевосита ё ба воситаи мақомоти марбута тааллуқдошта чун субъекти ҳуқуқи моликияти дорои ҳама ваколатҳои молик мебошад.

Бинобар ин, аз рӯйи ин ақида моликияти коммуналиро на ҳамчун шакли моликияти давлатӣ, балки чун шакли мустақили моликият баррасӣ намудан лозим аст.

Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ – ҳуқуқи молумулкии худудӣ ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани молу мулки ба он тааллуқдошта мебошад, ки бевосита ё тавассути мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ амалӣ мегардад. Субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ танҳо мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошанд.

¹²² Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

Таҷрибаи кишварҳои дигарро омӯхта, ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки на худи аҳоли, на Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ, на раисони вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо қодир нестанд, ки молу мулкро ба вучуд оранд ё ба аҳоли хизматрасонии ҷамъиятиро пешниҳод намоянд, ин корро корхонаҳои воҳиди коммуналӣ анҷом медиҳанд. Тибқи м. 122 КМ ҚТ барои ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии маҳалли муайян мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ метавонад, ки чунин корхонаҳо таъсис диҳад.

Мутобиқи Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ»¹²³ ва «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот»¹²⁴ ба субъектони кишвар иҷозат дода шуд, ки доираи объектҳои моликияти худро аз ҳисоби шаклҳои гуногуни молу мулки дар моликияти субъектони дахлдорбуда ё аз ҷониби мақомоти худидоракунии маҳаллӣ бо асосҳои пешбиниамудаи қонунгузорӣ харида шудаанд, васеъ кунанд.

Масалан, вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистон ба таркиби моликияти худ чунин объектҳоро ба монанди корхонаҳои воҳид, аз ҷумла дар соҳаи савдо, нақлиёт, хӯроки умумӣ, таъмиру сохтмон, манзилию истифодабарӣ, хизмати маишӣ, хизматрасонии маросимӣ, нигоҳдории қабристон, нобудкунӣ ва коркарди партовҳо, иншооти инфрасохтори муҳандисӣ ва ғайра дохил мекунанд.

Инчунин вилоятҳо ва шаҳрҳо ба таркиби моликияти худ молу мулкero дохил мекунанд, ки дар натиҷаи фаъолияти соҳибкории корхонаву ташкилотҳои тобеи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ харида шудааст. Ба ҳама маълум аст, ки ин доираи иншоот аксар вақт бо мафҳумҳои гуногун ифода меёбанд, аз ҷумла «моликияти коммуналӣ», «хоҷагии маҳаллӣ» ё «дастоварди давлатӣ ё маҳаллӣ» ном бурда мешаванд.

Чунин ҷудокунӣ, пеш аз ҳама, барои он лозим мебошад, ки моликияти коммуналӣ ба ғайр аз мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии дахлдор молики дигар надорад. Ин дар ҳолест, ки ба ақидаи муҳаққиқони соҳаи

¹²³ Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, № 28 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2004. – № 5. – Мод. 339.

¹²⁴ Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009, № 549 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliya.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

мазкур гурӯҳбандии салоҳият оид ба соҳибӣ кардани чунин моликияти субъектони мухталифи аз номи чомеаҳои маҳаллӣ баромадкунанда барои муайян кардани лаҳзаи пайдошавӣ ва қатъи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, мисол ҳангоми хусусигардонии молу мулки муниципалӣ, лозим аст¹²⁵.

Тибқи қонунгузори Тоҷикистон моликияти ҷумҳуриявӣ аз ҳазинаи давлатӣ ва молу мулке, ки ба шахсони ҳуқуқии ҷумҳуриявӣ вобаста карда шудаанд, иборат аст. Ҳазинаи ҚТ – воситаҳои бучети ҷумҳуриявӣ, иншооти моликияти истисноии ҚТ ва молу мулки дигари ба шахсони ҳуқуқии ҷумҳуриявӣ вобастанашуда мебошад¹²⁶.

Ҳуқуқи моликият яке аз ниҳодҳои пешбари ҳуқуқи маданият. Дар давраи классикӣ ҳуқуқи моликият чун ҳокимияти мутлақ ва бемахдуди шахс ба ашё ифода мегардид. Ин ҳуқуқ ҳама салоҳияти имконпазирро оид ба ашё дар бар мегирифт.

Ҳуқуқи моликиятро ҳам аз нуқтаи назари объективӣ ва ҳам субъективӣ баррасӣ намудан мумкин аст. Аз ҷиҳати объективӣ сухан дар хусуси ниҳоди ҳуқуқӣ, яъне маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ меравад. Дар ҳолати дигар ҳуқуқи моликият имконияти рафтори муқарраргардидаест, ки қонун ба шахси ваколатдор иҷозат додааст.

Мафҳуми ҳуқуқи моликият дар илми ҳуқуқшиносии муосир мафҳуми муҳимтарин аст. Дар шароити ҳозира ниҳоди моликият маънои истисноӣ дорад, чунки он заминаи ислоҳоти иқтисодӣ ва сиёсӣ, сарчашмаи демократия, шартҳои муҳими сохтори давлати ҳуқуқбунёдро ташкил медиҳад. Муносибатҳои мутақобилаи иқтисодӣ оид ба моликият асоси ҳама гуна ҷамъият ҳисобида мешаванд, танзими ҳуқуқӣ бошад, ҳамчун низоми меъёрҳои танзимкунанда, ҳифзкунанда ва тақвият-бахшандаи ин гуна муносибатҳо пайдо мешавад ва нигоҳдорӣ мегардад. Аҳаммияти танзими ҳуқуқӣ дар он зоҳир мегардад, ки қисми зиёди муносибатҳои молумулкӣ

¹²⁵ Игнатов В.Г., Рудой В.В. Местное самоуправление. Изд.2-е. – Ростов-на-Дону. – 2003. – С. 173; Бондарь Н.С. Права человека и местное самоуправление в Российской Федерации: дис. ... д-ра юрид. наук. – Ростов-на-Дону. – 1997. – С. 10; Автономов А.С. Правовые и финансовые основы самоуправления Российской Федерации: учебное пособие. – М.: МЗ ПРЕСС, 2002. – С. 48; Цирин А.М. Правовые основы муниципальной собственности в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – С. 50-51.

¹²⁶ Фафурзода А.Д., Рустамзода Ч.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҚТ, 2022. – 360 с.

комилан ба ҳуқуқи моликият асос меёбанд. Субъектони ҳуқуқи моликияти хусусӣ шахсони воқеӣ ва шахсони ҳуқуқии ғайридавлатӣ мебошанд, ки тибқи шартномаҳои гуногуни ҳуқуқи маданӣ метавонанд дар ободии хоҷагии коммуналӣ иштирок намоянд.

Дар низоми ниҳодҳои маҳаллии молиявӣ ниҳоди шакли моликияти коммуналӣ нақши муҳим дорад¹²⁷. Шакли моликияти коммуналӣ барои захираҳои молиявӣ ва молу мулки мақомоти маҳаллии ҳокимият шарт зарурии мавҷудияти мустақили молияи маҳаллӣ мебошад.

Низоми ниҳодҳои маҳаллии молиявӣ бо муҳити беруна робитаи зич дорад, чунки он қисми таркибии низоми фарогири ниҳодҳои молиявии давлат ҳисобида мешавад.

Аз ин рӯ, ташаккулёбии ниҳодҳои маҳаллии молиявӣ дар баробари тағйирёбии моҳияту механизми фаъолияти ниҳодҳои дигар сурат мегирад. Пайдоиши низоми бучетҳои маҳаллии мустақил бевосита бо тағйирёбии функцияҳои бучети давлатии ҚТ алоқаманд аст. Мувофиқи м. 2 Қонуни ҚТ «Дар бораи Бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020» аз 26 – уми ноябри соли 2019, № 1650, ҳаҷми умумии хароҷоти Бучети давлатии ҚТ барои соли 2020 ба маблағи 26403473 ҳазор сомонӣ муқаррар шуда, аз ҷумла барои маблағгузориҳои хоҷагии манзилию коммуналӣ, ҳифзи муҳити зист ва хоҷагии чангал – 1230696 ҳазор сомонӣ ҷудо карда шудааст. Афзоиши андозу хирочҳои маҳаллӣ сохтори низоми андози кишварро дигаргун месозад.

Моликият дар Тоҷикистон, тавре пештар қайд карда шуд, мутобиқи Конститутсияи ҚТ дар шаклҳои зерин зоҳир меёбад: давлатӣ ва хусусӣ. Ҳуқуқи моликияти истисноӣ дар Тоҷикистон мақоми махсусро ишғол менамояд, зеро аз давлат тақозо менамояд, ки сарватҳои табиӣ, бахусус замин самаранок истифода карда шавад.

Қонунгузорӣ чор гурӯҳи асосии субъектони ҳуқуқи моликиятро муқаррар мекунад – давлат, воҳидҳои марзию ҳудудӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ. Инчунин шахрвандони давлатҳои дигар, ҳуди давлатҳои дигар ва

¹²⁷ Гафурзода А.Д., Рустамзода Ч.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҚТ 2022. – 360 с.

шахсони ҳуқуқии онҳо, ташкилотҳои байналмилалӣ, корхонаҳои муштарак ва шахсони бешаҳрвандӣ субъекти ҳуқуқи моликият буда метавонанд. Дар навбати худ, шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва ЧТ метавонанд дар хориҷи кишвар ҳамчун субъекти ҳуқуқи моликият амал кунанд.

Ҳама шаклҳои моликият баробарҳуқуқанд, давлат барои рушд ва ҳифзи ҳама шаклҳои моликият шароити яхела фароҳам меорад.

Ниҳоди ҳуқуқие, ки мансубияти фардии неъматҳои моддӣ ва неъматҳои дигари моддиро тақвият мебахшад, ҳуқуқи моликияти хусусӣ ҳисобида мешавад. Дар ин сурат ба сифати субъекти ҳуқуқи моликият бечунучаро шаҳрванди алоҳида (шахсони воқеӣ) ё маҷмуи одии шаҳрвандон (иттиҳодияҳои гуногун) амал мекунанд.

Мафҳуми иқтисодии моликияти шахси ҳуқуқиро муносибатҳои мутақобила аз рӯи мансубияти неъматҳои моддӣ ва неъматҳои дигар ба ташкилоти муайяни иҷтимоӣ фаро мегирад, яъне шакли коллективии моликият мебошад. Субъекти муносибатҳои иқтисодии ҳуқуқи коллективии моликият дар ин сурат ҳамеша коллективи кормандон ва маъмурият эътироф мегардад. Ба сифати субъекти ҳуқуқи моликияти коллективӣ гурӯҳи иҷорагирон, коллективҳои меҳнатии корхонаҳои давлатӣ, ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ, корхонаҳои коллективӣ, ки шахсони ҳуқуқӣ мебошанд, эътироф мегарданд.

Моликияти давлатӣ дар фаҳмиши иқтисодӣ маънои мансубияти молу мулк, неъматҳои моддӣ ва неъматҳои дигар ба халқ дар шахси мақомоти интихобии намоёндагии ҳокимияти давлатиро дорад.

Ба андешаи профессор Ш.К. Гаюров моликияти давлатӣ дар маънои иқтисодиаш ҳамон неъматҳоеро ифода менамояд, ки ба халқ дахл дошта, аз ҷониби мақомотҳои интихобнамудаи мардум соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ карда мешаванд¹²⁸. Ҳамзамон ҳолатҳое ба назар мерасанд, ки фаҳмиши иқтисодии моликият ба фаҳмиши ҳуқуқи маданияи он мутобиқат надорад. Агар дар фаҳмиши иқтисодӣ азониҳудкунии мол чизи муҳим бошад,

¹²⁸ Гаюров Ш.К. Проблемы гражданско – правового регулирования акционирования государственных предприятий в Республике Таджикистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Душанбе, 1996. – С. 8.

дар ин муносибатҳо чихати ҳуқуқиаш ба иродаи субъекти ҳуқуқи маданӣ вобастагӣ дорад. Меъёрҳои ҳуқуқи моликият танҳо ба воситаи иродаи субъекти мушаххас ба объекти молӣ таъсир расонида метавонад. Доираи субъектони ҳуқуқи маданӣ муайян буда, истифодаи мафҳумҳои «мардум», «халқи тоҷик», «хоҷагии деҳқонӣ», «корхона», «коллектив» ҳоси он намебошад. Дар аввалҳои солҳои 90 – уми асри гузашта истифода шудани шаклҳои иқтисодии хоҷагидорӣ мушкилоти зиёдро дар татбиқи механизми танзими ҳуқуқи маданӣ ба вучуд овард ва таъсири он имрӯз низ вучуд дорад. Масалан, дар танзими ҳуқуқи маданияи моликияти якҷояи аъзоёни хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) ин чизро дидан мумкин аст.

Чунин ҳолатро дар номи «моликияти коммуналӣ» дидан мумкин аст, зеро аз лиҳози иқтисодӣ коммуналӣ будан хосси моликияти коллективӣ мебошад. Моле, ки ба коммуна иртибот дорад. Вале аз лиҳози ҳуқуқи маданӣ сухан дар бораи моликияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ меравад.

Айни замон моликияти давлатӣ дар Тоҷикистон дар ду шакл муайян мегардад: давлатӣ (ҷумҳуриявӣ) ва моликияти воҳидҳои марзию ҳудудӣ (моликияти коммуналӣ ва моликияти Ҷамоатҳо).

Мутобиқи Конститутсияи ҚТ худидоракунии маҳаллӣ аз ҷониби ҷамоатҳои ҳудудӣ ҳам бевосита ва ҳам тавассути мақомоти худидоракунии маҳаллӣ – Ҷамоати шаҳрак ва деҳот амалӣ мегардад.

Амалисозии ваколатҳои субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ба замин тибқи КМ ҚТ ба зиммаи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ гузошта шудааст. Онҳо объектҳои таъиноти гуногунро барои пешбурди хоҷагии коммуналӣ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ менамоянд.

Шаҳрак ва деҳот воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ мебошанд, ки дар ҳудуди он худидоракунӣ бевосита ва ё ба воситаи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот амалӣ мешавад. Чунин худидоракунӣ фаъолияти сокинони шаҳрак ва деҳот мебошад, ки бевосита ё ба воситаи мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот таҳти мустақилияти худ барои ҳал намудани масъалаҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии аҳаммияти маҳаллидошта, бо назардошти

манфиатҳои устуворию ҷомеа, қонсгардонию манфиатҳои маҳалли муайян ва бо назардошти хусусиятҳои маҳал, амалӣ карда мешавад.

Шаҳрак ва деҳот бевосита субъекти ҳуқуқи моликият нестанд. Чунин қобилиятро танҳо мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот Ҷамоат дорад. Ҷамоат шахси ҳуқуқи ғайритиҷоратӣ буда, ягонагии ташкилӣ, ном, нишон, молу мулки алоҳида ва дигар аломатҳои хос дорад. Раиси он аз ҷониби вакилони Ҷамоат интихоб карда мешавад.

Маҷлиси Ҷамоат шакли асосии фаъолият буда, дар он масъалаҳои ваколати ин субъекти ҳуқуқи маданӣ баррасӣ мешаванд.

Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ метавонад татбиқи ваколатҳои алоҳидаи худро ба мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар асоси шартномаи маъмурию вогузор намояд.

Субъекти ҳуқуқи моликият - давлат дар шахсияти мақомоти ваколатдори марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошанд.

Мутобиқи Конституцияи ҚТ ва Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» ба сифати субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ Маҷлисиҳои вакилони халқи ВМКБ, вилоятҳо, шаҳру ноҳияҳо ва мақомоти иҷроияи онҳо баромад мекунад¹²⁹.

Мутобиқи м. 8 Қонуни конституционии ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» Маҷлиси вакилони халқи ВМКБ, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия дорой ваколатҳои зерин мебошанд:

– бучети маҳаллиро қабул мекунад, ҳангоми зарурат ба он тағйиру иловаҳо ворид менамояд, иҷроии онро назорат намуда, ҳисоботро тасдиқ мекунад;

– роҳҳои инкишофи иқтисодию иҷтимоии маҳалро муайян намуда, барномаҳои рушди иқтисодию иҷтимоии минтақаи дахлдорро тасдиқ ва иҷроии онҳоро назорат мекунад;

– андоз ва пардохти маҳаллиро мувофиқи қонун муқаррар мекунад;

¹²⁹ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с; Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, № 28 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2004. – № 5. – Мод. 339.

– дар доираи қонун тарзи идора ва ихтиёрдории моликияти коммуналии ҳудуди маъмурию ҳудудии дахлдорро муайян менамояд ва истифодаи самараноки онро назорат мекунад;

– дар доираи ваколати худ муносибатҳои вобаста ба истифодаи об, замин ва дигар сарватҳои табииро тибқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ танзим менамояд.

Фаъолияти Маҷлисиҳои маҳаллӣ ҳамчун субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар шаклҳои гуногуни ташкилӣ амалӣ мегардад. Ваколатҳои асосӣ оид ба ихтиёрдорӣ намудани иншооти моликияти коммуналӣ дар ҷаласаҳои Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқи дахлдор амалӣ мегарданд, ки ба онҳо мансубанд:

– қабул намудани қарор оид ба бегонакунии моликияти коммуналӣ мутобиқи қонун;

– тасдиқ кардани барномаҳои маҳаллии хусусигардонӣ;

– муқаррар намудани рӯйхати иншооти моликияти коммуналие, ки хусусӣ гардонда намешаванд;

– ҳалли масъалаҳои вобаста ба харидани молу мулки бо тартиби муқаррарнамудаи қонун хусусигардондашуда ва ғайра.

Мақомоти намоёндагии маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар низоми бучетӣ, ки унсури таркибии моликияти коммуналианд, ваколатҳои зеринро амалӣ менамоянд:

– бучети маҳаллиро мустақилона тасдиқ намуда, иҷрои онро назорат мекунад ва ҳангоми зарурат ба он тағйироту иловаҳо ворид менамоянд;

– ба мақомоти болоӣ дар хусуси ворид намудани нишонихандаҳои бучети тасдиқнамудаи Маҷлиси вакилони дахлдор ба бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълумот пешниҳод менамоянд;

– маблағҳои бучетро мувофиқи гуруҳбандии бучетӣ тақсим намуда, барои истифодабарии самарабахши маблағҳои мазкур ҷавобгар мебошанд;

– мувофиқи талаботи қонунгузорӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти намоёндагии маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ваколатҳои дигарро амалӣ менамоянд.

Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар низоми бучетӣ ваколатҳои зеринро амалӣ менамоянд:

– қоидаҳои умумии ташкили муносибатҳои молиявӣю бучетии маҳаллиро муқаррар менамоянд;

– захираҳои молиявӣ мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатиро идора мекунанд;

– маблағҳои бучетиро мутобиқи гурӯҳбандии бучетӣ тақсим намуда, барои истифодаи босамари онҳо масъул мебошанд;

– ҳар сол лоиҳаи бучети маҳаллиро барои соли молиявӣ навбатӣ ба Маҷлиси вакилони халқи дахлдор пешниҳод менамоянд;

– меъёрҳои таъминоти бучетии маҳаллиро дар асоси меъёрҳои ҳадди ақали стандартҳои иҷтимоии давлатии таъминоти бучетии аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқгардида таҳия ва тасдиқ намуда, бо назардошти онҳо лоиҳаи бучети маҳаллиро таҳия менамоянд;

– оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба қарори Маҷлиси вакилони халқи дахлдор дар бораи бучетҳои маҳаллӣ тақлифҳо пешниҳод менамоянд;

– иҷрои бучетҳои маҳаллӣ, аз ҷумла ҷамъоварии даромадҳоро назорат менамоянд;

– қарзи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатиро идора мекунанд;

– ваколатҳои дигарро, ки санадҳои мақомоти намоёндагии маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мӯйян кардааст, амалӣ менамоянд¹³⁰.

Моликиятро ба сифати иқтисодӣ–ҳуқуқӣ омӯхта, нуктаҳои зеринро муқаррар намудан лозим аст:

¹³⁰ Ғафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶТ, 2022. – С. 198-199.

– объекте, ки нисбат ба он муносибатҳои ҳуқуқӣ ва молумулкии субъектон ба амал меоянд, объекти моддӣ ҳисобида мешавад;

– муносибатҳои байни тарафҳо оид ба муносибатҳои ҳуқуқии молумулкӣ, яъне субъектони моликияти дорои манфиатҳои гуногун чӣ тавр ба миён меоянд ва ғайра.

Моликият инъикоскунандаи муносибатҳои ҷамъиятие мебошад, ки дар байни субъектони ҳуқуқи маданӣ оид ба истехсол, истифода ва ихтиёрдории ашёҳои муайяни молӣ пайдо мешаванд. Ашёи моли чунин объекти ҳуқуқи маданӣ мебошад, ки нишонаҳои инфиродӣ ва гардишпазирӣ дошта, талаботи муайяни иштирокчии бозори молиро қонеъ гардонида метавонад.

Чунин қабул шудааст, ки мазмуни моликият ба воситаи салоҳияти таркиби он шарҳ дода шавад. Ҳам дар қонунгузорӣ ва ҳам дар адабиёт одатан се ваколоти молик муқаррар мегардад: соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ қардан.

Мушкилоти хоҷагии манзилию коммуналӣ, аз ҷумла дар шаҳри Душанбе (ба ибораи маъмул «фонди манзил») мисли аксарияти шаҳрҳо, аниқтараш дар ҳама шаҳрҳои ҷаҳон, аз ҷиҳати сохтори худ дорои хусусияти возеҳ ифодаёфта мебошанд, чунки ба манфиати ҳар як истифодабаранда (молики манзили истиқоматӣ) ва дар маҷмуъ ҳар як сокин алоқаманданд.

Вазъ дар бахши манзил чӣ гуна аст, соҳиби фонди манзил кист? Ин саволҳоро то ҳол аксарияти сокинони шаҳр медиҳанд ва ҳанӯз қисми муайяни онҳо чун қоида, сохтори кӯҳнаи хоҷагии манзилию коммуналиро тасаввур мекунанд, ки дар он идоракунии фонди манзил аз ҷониби давлат амалӣ мешуд.

Зикр намудан лозим аст, ки то мавриди амал қарор дода шудани Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии фонди манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4-уми ноябри соли 1995, № 114¹³¹, биноҳо (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ) дар биноҳои бисёрхонагии ҳудуди ш. Душанбе асосан дар моликияти давлатӣ ва коммуналӣ қарор доштанд. Танҳо қисми ками биноҳои истиқоматӣ ба

¹³¹ Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии фонди манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 4. 11 соли 1995, № 114// Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2021 с.).

кооперативу идораҳои манзилию сохтмонӣ тааллуқ дошанд. Дар баробари пайдо шудани имконияти ба таври ройгон хусусӣ гардондани манзил дар биноҳои бисёрхонагӣ ду молик пайдо гардид – шаҳрванде, ки манзилро хусусӣ гардондааст ва мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ (ҳамчун молики манзили маҳаллӣ).

Вақте сухан дар бораи истифода ва хизматрасонии техникий хона меравад, зикр намудан лозим аст, ки яке аз афзалиятҳои муҳимтарини кондоминиум мустақилият дар интихоби пудратчӣ барои истифода, хизматрасонии техникӣ ва таъмири биноҳо мебошад. Муттаҳидшавӣ ба ширкат имконияти аз вобастагии хоҷагии манзилию коммуналӣ озод шуданро медиҳад. Аъзои ширкат метавонанд мустақилона қарор қабул кунанд, ки барои беҳтар ва арзонтар таъмир намудани ҷойҳои истифодаи умум, бартараф кардани камбудихо ва тармими сантехникию барқӣ кадом пудратчӣ беҳтар аст, барои анҷом додани чунин корҳо чӣ қадар ранг, оҳак ва масолеҳи дигар лозим аст, шабакаи гармидиҳиро кай ба кор андохтан лозим аст ва кай онро қатъ намудан даркор аст ва ғайра.

Инчунин ширкат метавонад барои рӯбучини бино ва бартараф кардани шикастурехти он коргарони алоҳидаро киро кунад, барои иҷрои корҳои ҷиддӣ бошад, пудратчии мувофиқро ҷӯяд. Дар ин асно бо як пудратчии асосӣ шартнома бастан мумкин аст, ки он ҳолати хонаро назорат карда, ҳама корҳоро оид ба хизматрасонии техникӣ анҷом медиҳад. Чунин пудратчӣ вазифаҳои идоракунамандаро низ иҷро карда метавонад. Усули беҳтарини пайдо кардани пудратчии хуб (сифати баландтарин бо нархи паст) ташкил ва гузарондани озмун барои истифода ва хизматрасонии бино мебошад.

Дар ҳар сурат аъзои кондоминиум метавонанд хароҷоти бо иҷрои корҳо вобастаро назорат кунанд, ки ин кор дар шароити ҳозира, вақте хизматрасонии хонаҳоро хоҷагии манзилию коммуналӣ анҷом медиҳанд, ғайриимкон аст.

Ҳангоми истифодаи молу мулк ва ҳудуд аъзои кондоминиум метавонанд якҷоя қарор диҳанд, ки истифодаи таҳхонаву зери бом, биноҳои ғайриистиқоматӣ ва ҳудуди назди биноҳоро чӣ тавр босамар ба роҳ монанд.

Масалан, онҳо метавонанд дар дохили бинои истиқоматӣ ҳар гуна корхонаи хурдро кушоянд, ки ба сокинон ва аҳоли хизмат мерасонад, агар шароити санитарӣ имкон диҳад, он метавонад қаҳвахона, мағоза ё нуқтаи қаннодӣ бошад.

Инчунин онҳо метавонанд биноҳои ғайриистіқоматиро ба иҷора диҳанд ё фурӯшанд. Агар ҳудуди назди бино калон бошад, метавонанд иншооти истифодаи умумӣ ё гаражҳо сохта, ба иҷора диҳанд.

Даромади аз истифодаи тичоратии молу мулк ва ҳудуди умумӣ ба дастамада бояд ба ҳазинаи умумӣ ворид шуда, ҳамин тариқ харочоти истифодабарии биноро коҳиш диҳад, ба ободонии он, ҳудуди назди бино ва мақсадҳои дигар сарф карда шавад.

Дар кондоминиум инчунин риоя шудани қоидаҳои истифодаи биноҳои истиқоматӣ ва ғайриистіқоматӣ, ҷойҳои истифодаи умумӣ, нигоҳдории хонаҳо ва ҳудуди назди биноҳо аз ҷониби аъзои он таъмин карда мешавад. Айни замон чунин қабул шудааст, ки сарҳади мулк дари даромад ба хонаи шахс ҳисобида мешавад, ҳамаи он чизе, ки берун аз дар аст, моликияти давлатӣ буда, онро эҳтиёт кардан шарт нест.

Дарки он ки ҳама чизи бино ба сокинони он тааллуқ дорад, аз рӯи таҷрибаи давлатҳои хориҷӣ, натиҷаи хеле хуб медиҳад. Кондоминиум инчунин ҳифзи ҳуқуқи манфиатҳои моликони молу мулки ғайриманқулно таъмин менамояд. Илова бар ин, ширкат ҳуқуқҳои кафолатдодаи оинномавии онҳоро ҳифз мекунад.

Аз ҳама муҳимаш он аст, ки сохторҳои манзилию истифодабарӣ ҳуқуқдоранд пардохти хизматрасонию танҳо дар он сурат талаб кунанд, агар онро маҷлиси умумии моликони манзил тасдиқ кунад, қарори дахлдор бояд бо протоколи маҷлис ба расмият дароварда шавад.

Ташкилотҳои идоракунанда метавонанд хизматрасонии худро оид ба нигоҳдории биноҳои бисёрхонагӣ танҳо дар асоси шартномаи тарафҳо пешниҳод кунанд.

Ҳуқуқи уҳдадорихои тарафҳо дар шартнома оид ба идоракуни аз ҷониби маҷлиси умумии моликони манзил тасдиқ карда мешаванд. Ба шартнома оид

ба идоракунӣ аз як тараф ташкилоти идоракунанда, аз тарафи дигар ҳар як молики хона шахсан имзо мегузоранд.

Тавре З.А. Ахметьянова қайд мекунад, ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ молу мулки коммуналӣ «зинаҳои комилан мустақил дар шакли шахсони ҳуқуқӣ, ки дар муомилоти маданӣ на аз номи молики молу мулк, балки аз номи шахсан худашон амал мекунанд ва ба молу мулки ба онҳо вобастакардашуда ҳуқуқи нисбатан мустақили моддӣ доранд, пайваст мешаванд»¹³².

Дар низоми қонунгузории маданӣ ҳуқуқи моликият мақоми хоса дорад.

Мутобиқи қ. 1 м. 279 КМ ҚТ ҳуқуқи моликият ҳуқуқи аз ҷониби қонунгузорӣ эътирофгардида ва ҳифзшавандаи субъект оид ба тибқи салоҳдиди худ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намудани молу мулкаш мебошад.

Молик ҳуқуқ дорад молу мулки худро соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ намояд.

Ҳуқуқи соҳибӣ имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардидаи ба таври воқеӣ соҳибӣ кардан ба молу мулкро ифода мекунад.

Дар ин ҳолат суҳан дар бораи соҳибии афзалиятнок нисбат ба ашё меравад. Ба ашё соҳибӣ кардан қонунӣ ва ғайриқонунӣ буда метавонад.

Ҳуқуқи истифодаи моликият характери ашёӣ ва молӣ дорад, зеро молик ё истифодабарандаи дигар аз он баҳрае ё арзише мегирад. Истифодабарӣ ҳисобдорӣ дорад. Масалан, истифодабарии аз меъёр зиёд боиси зудкӯҳнашавӣ шуда метавонад. Дар саноат, нақлиёт ва дигар соҳаҳои истеҳсолӣ барои азнавқунии фондҳои асосӣ фонди амортизатсионӣ таъсис додан лозим аст.

Тибқи меъёрҳои КА ҚТ аз 23-юми декабри соли 2021, № 1844¹³³, фоизи муайяни фоидаи корхонаи истеҳсолӣ бояд ба ҳамин фонди захиравӣ равона гардад. Мувофиқи қ. 2 м. 198 ҳамин кодекс андозсупоранда ҳуқуқ дорад, ки

¹³² Ахметьянова З.А. Ограничение прав публичного собственника // Закон. – 2003. – № 11. – С. 72.

¹³³ Кодекси андозаи ҚТ аз 23-юми декабри соли 2021, таҳти № 1844 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj>. (санаи мурочиат: 21.03.2022 с.).

дар давраи ҳисоботӣ аз даромади андозбандишаванда мутобиқи меъёрҳои қ. 5 ҳамин модда ҳиссаи истеҳлоки воситаҳои асосӣ ва дороиҳои ғайримоддиро тарҳ намояд. Таъсиси чунин фондҳо барои хоҷагии коммуналӣ низ зарур аст.

Ҳуқуқи ихтиёрдорӣ имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардидаи муайянсозии тақдирӣ моликиятро дар бар мегирад. Молик ҳуқуқ дорад аз рӯйи салоҳдиди худ нисбат ба молу мулк ба ӯ тааллуқдошта ҳар гуна амалҳоро, ки ҳилофи қонун ва санадҳои ҳуқуқии дигар нестанд ва ҳуқуқи манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи шахсони дигарро ҳалалдор намекунад, иҷро кунад.

Молу мулк метавонанд дар ихтиёри шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин ихтиёри давлат қарор гиранд. Хусусиятҳои ба даст овардан ва қатъ гаштани ҳуқуқи моликият, ихтиёрдорӣ, соҳибият ва истифодаи молу мулк вобаста ба он ки ин гуна молу мулк дар ихтиёри шахси воқеӣ, ҳуқуқӣ ё давлат мебошад, метавонанд танҳо бо қонун муқаррар карда шаванд.

Дар ҚТ субъектони ҳуқуқи моликият шаҳрвандони ҚТ, давлат, иттиҳодияҳои динӣ ва ҷамъиятӣ, иттиҳодияҳои дигари иҷтимоӣ тиҷоратӣ ва шаҳрвандон, воҳидҳои марзию ҳудудӣ, ташкилотҳои байналмилалӣ, давлатҳои хориҷӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ ҳисобида мешаванд.

Қонун намудҳои молу мулкero, ки танҳо дар ихтиёри давлат буда метавонанд, муайян мекунад (қ. 2 м. 282 КМ ҚТ).

Зикр намудан зарур аст, ки масъалаи мансубияти соҳавии ҳуқуқ ба моликияти коммуналӣ дар байни олимони солҳои зиёд боиси баҳсҳо мегардад. Меъёрҳои, ки ҳуқуқ ба моликияти коммуналиро тақвият мебахшанд, дар Конституцияи ҚТ, санадҳои гуногуни меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла дар қонунҳои оид ба ҳифзи табиат ва истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, Кодекси замини ҚТ ва як қатор қонунҳои дигар қайд шудаанд. Ин ҳолат барои аз ҷониби муҳаққиқони алоҳида тасдиқ намудани он ки меъёрҳои оид ба ҳуқуқи моликият дар Тоҷикистон маълумоти маҷмуи ҳуқуқиро ташкил мекунад, ҳамчун асос хизмат намуд.

Тавре маълум аст, меъёрҳои муҳими ҳуқуқи маданӣ дар Конститутсия, меъёрҳои дигар дар Кодекси маданӣ, дар санадҳои қонунгузори ҳуқуқи маъмури ва дар қонунгузори соҳаи экологӣ, молиявӣ ва ғайра тақвият меёбанд. Ҳақиқатан ҳам дар санадҳои қонунгузори маданӣ меъёро мавҷуданд, ки мавзӯи танзими мадания ҳуқуқӣ будани муносибатҳои молумулкиро ишора мекунанд¹³⁴.

Аз рӯи ақидаи А.М. Сиринов дар баробари шакли моликияти давлатӣ буданаш, моликияти коммуналӣ қомилан аз моликияти хусусӣ фарқ мекунад. Моликияти коммуналӣ эҳтиёҷоти аҳолиро ба хизматрасонии махсуси оммавӣ, ки онро қонун қарор медиҳад, қонеъ мегардонад; моликияти хусусӣ бошад манфиатҳои як нафар ё гурӯҳи одамонро дар сурати таъсис додани иттиҳодияи ҷамъиятӣ, ширкати моликони манзил, кооперативи истеъмоли ва ғайра қонеъ мегардонад¹³⁵.

Дар бештари кишварҳои дунё ҷудокунии моликияти давлатӣ ва коммуналӣ чун ду намуди моликияти оммавӣ бо сабаби гуногунии мавқеъҳои нисбат ба ҳалли масъалаи мазкур мушкилиҳои зиёдеро эҷод мекунад.

Пеш аз ҳама, чунин мавқеъ, ки тибқи он молу мулк дар ҳама гуна шакли моликият мавҷудбуда метавонад зершаклҳои оммавӣ ва хусусии шакли дахлдори моликиятро ташкил диҳад, ба таври махсус паҳн гаштааст. Дар тартиботи ҳуқуқи кишварҳои хориҷӣ ҷудокунии шаклҳои моликият вобаста ба он анҷом дода мешавад, ки дар ин ё он фонди моликият то кадом андоза унсурҳои оммавӣ ва хусусӣ вуҷуд доранд. Вазифаи қонунгузор дар

¹³⁴ Тошов Т.Д. Формирование и развитие системы управления жилищно-коммунальным хозяйством Республики Таджикистан: дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2007. – 180 с; Махкамов Р. Проблемы реформирования экономики Республики Таджикистан и становления частного сектора в переходном периоде к рынку: на уровне макроанализа: дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 1998. – 135 с; Тихомиров Ю.А. Публичное право: учебник. – М., 1995. – С. 339-345; Гаджиев Г.А. Основные экономические права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1996. – С. 4-5,12,29,41-42; Егоров Н.Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. – Л., 1988. – С. 41-47; Ржевский В.А. Проблема собственности в конституционном праве // Личность и власть. – Ростов-на-Дону. – 1995. – С. 111-113; Топорнин Б.Н. Конституционно-правовые проблемы формирования новой экономической системы // Конституционный строй России. Изд. 2-е. – М., 1995. – С. 45-50; Якушев В.С. О самостоятельности института права государственной социалистической собственности и его государственно-правовой природе // Сб. ученых трудов Свердловского юрид. института. – Вып. 13. – М., 1970. – С. 85-110; Брагинский М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях. – М., 1981. – С. 30-31,71-74,172-174.

¹³⁵ Сиринов А.М. Правовые основы муниципальной собственности в Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2006. – С. 74.

муқаррар намудани маҳдудиятҳои гардишпазирии моликияти давлатӣ, нигоҳ доштани он аз нестшавӣ мебошад.

Дар байни муаллифони муосир ақида дар бораи он ки моликияти коммуналӣ шакли ғайримарказонидашудаи моликияти давлатӣ аст, хеле васеъ паҳн шудааст. Тавре А.М. Сирин зикр менамояд: «дар ҷаҳони муосир одамон на барои он молики молу мулк мешаванд, ки худ субъектони ҳокимияти оммавӣ мебошанд. Ҳуқуқи ягон шахс барои ба даст овардан ё ташаккул додани моликият, шахсан ё якҷоя бо шахсони дигар соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардан ба он комилан ба он вобаста нест, ки ин шахс ҳуқуқи интихоб кардан ва интихоб шудан, доштан ва бо худ гирифта гаштани силоҳро дорад»¹³⁶.

Ғайр аз ин, шахсони хусусӣ бо ташаббуси худ метавонанд фонди моликиятро таъсис диҳанд ва онро барои ноил гардидан ба фоидаи умумӣ (оммавӣ) истифода баранд, метавонанд умуман аз ҳуқуқи моликият ба он ба манфиати маълумоти оммавӣ даст кашанд, инчунин метавонанд танҳо баъзе ҳуқуқҳоро гузашт кунанд, масалан барои боздиди умум метавонанд боғи шахсии худ ё қитъаи ҷангалро бунёд кунанд»¹³⁷.

Асарҳои илмии олимони оид ба субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ омӯхта, бо фикрҳои онҳо розӣ шавем ҳам, ба ҳар ҳол, зарурати аниқ кардани мақсади истифодаи моликияти коммуналӣ бо назардошти аҳаммияти иқтисодии он ба миён меояд¹³⁸.

Пеш аз ҳама, моликияти коммуналӣ бо дарки классикии он моликияти хусусӣ нест. Ба таркиби моликияти коммуналӣ фонди манзили мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, молу мулки дигари ин мақомот, иншооте, ки хизматрасонии аҳолиро анҷом медиҳанд, ташкилоту корхонаҳои дар ҳудуди он воқеъгардида дохил мешаванд. Ба он инчунин шабакаву иншооти хоҷагии

¹³⁶ Ҳамон ҷой. – С. 75.

¹³⁷ Сирин А.М. Асари ишорашуда. – С. 74; Васильев В.И. Проблемы реализации и перспективы развития конституционной модели российского местного самоуправления // Материалы «круглого стола» // Государство и право. – 2004. – № 3. – С. 36; Чеботарев Г.Н. Вертикаль публичной власти в регионе, какой ей быть? // Проблемы разграничения предметов ведения и полномочий между федеральными органами и органами исполнительной власти субъектов Российской Федерации и органами местного самоуправления. – Тюмень. – 2002. – С. 5.

¹³⁸ Колюшин Е.И. О праве муниципальной собственности // Журнал российского права. – 1997. – № 9. – С. 80; Пешин Н.Л. Проблемы реализации принципа самостоятельности местного самоуправления // Конституционное и муниципальное право. – 2005. – № 4. – С. 38-39.

обу корез, маркази гармидихӣ, шабакаи барқ, инфрасохтори муҳандисӣ, корхонаву ташкилотҳои тобеи мақомоти маҳаллӣ ва ғайра мансубанд. Тиҷоратикунии пурраи фаъолияти корхонаҳои коммуналӣ натавонанд бар хилофи манфиатҳои рушди муътадили ҳудудҳо мебошад, балки он боиси норозигии табақаи осебпазирӣ чомеа шуда метавонад. Ҳамзамон оид ба ин масъалаи баҳснок ақидаи Ҳ.М. Саидов иброз шудааст. Вай дар масъалаҳои асосии таъмини шаҳрвандон бо оби нӯшокӣ дар танзими ҳуқуқи хусусӣ тадқиқот анҷом дода, муаллифи модели ҳуқуқи маданияи ин бахши хоҷагии коммуналӣ мебошад. Ба ақидаи ӯ нархгузори дар ин хоҷагӣ асоси иқтисодӣ надорад ва бар зарари ин соҳа мебошад. Чунин ҳолат ба татбиқи сифатноки ҳуқуқи шаҳрвандон ба оби нӯшокӣ таъсири бад дорад. Давлат хатари молиявии нархномаҳои асоси иқтисодӣ надоштаро ба зимаи худ мегирад, вале бучети он хароҷотҳои корхонаҳои обу корезиро ҷуброн намекунад¹³⁹. Бо таъмини хизматрасониҳои гуногуни коммуналӣ корхонаҳо хароҷоти кардаи худро ҷуброн карда наметавонанд. Бинобар ин, роҳи ҳалли ин масъала давра ба давра гузариш ба бозори хизматрасониҳои коммуналӣ мебошад.

Бар замми ин, моликияти коммуналӣ наметавонад танҳо барои ба даст овардани фоида равона гардад. Лекин истифодаи моликияти коммуналӣ амалҳои имконпазири мақомоти маҳаллии ҳокимиятро бо мақсади ба даст овардани самарайи иқтисодӣ истисно намекунад, зеро корхонаҳои коммуналӣ дар шакли корхонаи воҳид таъсис дода шудаанд. Корхонаи воҳиди коммуналӣ шахси ҳуқуқии тиҷоратӣ мебошад. Бинобар ин ҳадафи асосии он бояд гирифтани фоида бошад.

Хусусиятҳои мақоми моликияти коммуналӣ дар низоми ҳуқуқҳои молумулкӣ ба тариқи мувофиқати махсуси усулҳои ҳуқуқии хусусӣ ва ҳуқуқии оммавии танзими муносибатҳои ҷамъиятии тадқиқшаванда муайян карда мешаванд.

Аз рӯйи ақидаи А.М. Сирин моликияти коммуналӣ ҳамеша дар ду падидаи ба ҳам алоқаманд зохир меёбад, аз як тараф ҳамчун маҷмуи

¹³⁹ Саидов Ҳ.М. Основные вопросы питьевого водоснабжения граждан в частноправовом регулировании: монография. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – С. 158.

хочагидорию молумулкӣ (моддӣ), аз тарафи дигар чун маҷмуи иқтисодӣ (арзишӣ). Ҳамчун маҷмуи хочагидорию молумулкӣ моликияти коммуналӣ ба сифати асоси пешниҳод кардани молу хизматрасонӣ ба воҳиди ҳудудӣ амал мекунад. Арзиши моликияти коммуналӣ дар чунин муносибатҳои мутақобила бо воҳиди он хизматрасонию молҳо андоза карда мешавад, ки ҳангоми истифодаи он аслан истехсол мешаванд. Моликияти коммуналӣ ҳангоми чунин муносибатҳо чун ҳалқаи низомофар амал мекунад¹⁴⁰.

Ғайр аз ин, ба назар гирифтани муҳим аст, ки чӣ тавр истифода ва нигоҳдорӣ шудани моликияти коммуналӣ бештар ба фаъолияти муқаррарии ҳамаи дигар субъектони хочагидор, ки дар ҳудуди дахлдор воқеъ гардидаанд, вобаста мебошад. Табиист, ки дар замони муосир вазъи объектҳои моликияти коммуналӣ ҳамеша бевосита дар инфрасохтори тиҷорати замонавӣ, низоми бозорҳои маҳаллӣ инъикос меёбад, ки он ба фоизи даромади таъсир расонда, ҳолибияти сармоявии воҳиди ҳудудиро муайян месозад.

Хизмати ҳуқуқшиносони ватаниро қайд намудан лозим аст, ки дар тақвиятбахшии моликияти коммуналӣ ба сифати шакли мустақили моликият дар доираи меъёрҳои Конститутсияи ҚТ саҳми арзанда гузоштанд ва он бо хусусиятҳои таърихии ғайримарказонии моликияти давлатӣ тавсиф меёбад. Ба вуҷуд омадани моликияти коммуналӣ қадами аввал дар таҳкими заминаҳои моддӣ – техникӣ мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ буда, барои рушди мақомотҳои худидоракунии Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот мусоидат мекунад. Бо чунин амал давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд барои ҳар чӣ бештари ҷалби аҳолии маҳал дар қорҳои ҷамъиятию давлатӣ, иҷрои ҳадафҳои стратегии миллӣ ва рушди маҳал асос мегузорад.

Танзими ҳуқуқи маданияти муносибатҳои ба моликияти коммуналӣ вобаста дар ҚМ ҚТ чунин хусусиятҳо дорад, ба монанди муқаррарсозии таъиноти мақсадноки объектҳои моликияти коммуналӣ, салоҳияти субъектоне, ки объектҳои махсусро соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ мекунанд, маҳдудсозии гардишпазирии онҳо ва имконияти нисбат ба онҳо татбиқ кардани муҷозот.

¹⁴⁰ Цирин А.М. Асари ишорашуда. – С. 76.

2.2. Объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ

Объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ молу мулки гуногуни манкул ва ғайриманкул, даромади бучетҳои маҳаллӣ, замин, захираҳои табиӣ, корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва ғайра ҳисобида мешаванд. Дар қонунгузори ҚТ чунин омадааст, ки шахрвандон барои қонунгардондани эҳтиёҷоти худ метавонанд мутобиқи қонун ҳам аз ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва ҳам коммуналӣ истифода баранд. Лекин зикр намудан лозим аст, ки доираи объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ назар ба доираи объектҳои моликияти давлатӣ маҳдуд аст. Инчунин ба таркиби моликияти коммуналӣ молу мулке, ки ба объекти моликияти истисноии давлат мансуб аст (масалан, низоми ягонаи энергетикӣ ва ғайра), дохил шуда наметавонанд. Далели онро, ки ба роҳ мондани муносибатҳои мусоиди иқтисодӣ бе таъмини кафолати ҳуқуқи субъектҳои хоҷагидор ба объектҳои моликият ғайриимкон мебошад, ба таври махсус қайд намудан лозим аст.

Барои ҳалли масъалаи муайянсозии таркиби объекти моликияти коммуналӣ ташаккулёбии заминаи меъёрии моликияти коммуналиро дар кишвар баррасӣ намудан лозим аст.

Ин ҳам бошад, Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ», КМ ҚТ, Кодекси манзили ҚТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии кишвар мебошанд, ки кафолатҳои иқтисодӣ, ҳуқуқӣ ва молиявии худидоракунии маҳаллиро муайян намуда, воқеан раванди барасмиятдарории ҳуқуқии муносибатҳои ба моликияти коммуналӣ вобастаро дар ҚТ анҷом доданд.

Тибқи қ. 1 м. 10 Кодекси манзили ҚТ аз 18-уми март соли 2022, № 1852¹⁴¹ фонди манзил иборат аст аз:

- 1) фонди манзили давлатӣ;
- 2) фонди манзили хусусӣ.

¹⁴¹ Кодекси манзили ҚТ аз 18-уми март соли 2022, № 1852 // Махзани мутамаккизи иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adliia. Tj](http://www.Adliia.Tj) (санаи мурочиат: 25.09.2022 с.).

Фонди манзили давлатӣ аз фонди манзили ҷумҳуриявӣ, коммуналӣ ва фонди манзили мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот иборат аст.

Фонди манзили хусусӣ аз манзилҳои истиқоматие, ки дар моликияти шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқии ғайридавлатӣ ё иттиҳодияҳои онҳо қарор доранд, иборат аст.

Фонди манзил вобаста ба мақсадҳои истифодабарӣ ба намудҳои зерин ҷудо мешавад:

- фонди манзили истифодаи иҷтимоӣ;
- фонди манзили махсусгардонидашуда;
- фонди манзили шахсӣ (инфироӣ);
- фонди манзили истифодаи тиҷоратӣ.

Ба фонди манзил, инчунин биноҳои истиқомати иттиҳодияҳои давлатӣ, хоҷагиҳои коллективӣ ва иттиҳодияҳои дигари давлатию кооперативӣ, корхонаву ташкилотҳо тааллуқдошта дохил мешаванд.

Нисбат ба биноҳои зикргардида қоидаҳои барои фонди манзили ҷамъиятӣ муқарраршуда татбиқ мегарданд.

Фонди манзили давлатӣ дар тобеияти мақомоти маҳаллии ҳокимият, вазоратҳо ва мақомоти давлатӣ қарор дошта, меъёрҳои танзимкунандаи ҳуқуқи моликияти шаҳрвандонро ба биноҳои истиқоматӣ, ҳуқуқи уҳдадорҳои манзилии шаҳрвандон, идоракунии фонди манзил, истифодаи биноҳои истиқомати фонди давлатӣ, асосҳо ва тартиби пешниҳод намудани манзил аз рӯи шартномаи кироии иҷтимоӣ дар бар мегирад.

Чи тавре ки аз қ. 2 м. 10 Кодекси манзил бармеояд, ба фонди манзили давлатӣ фонди манзили ҷумҳуриявӣ, коммуналӣ ва фонди манзили мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дохил мешавад. Сухан дар бораи манзили истиқомати мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот меравад, ки объекти моликияти давлатӣ нест. Чи тавр чунин объект аз он давлат мегардад? Чунин муносибати қонунгузор ҳуқуқи моликияти Ҷамоати шаҳрак ва деҳотро вайрон мекунад. Фонди манзили он характери иттиҳодиявӣ дошта, заминаи молии ғайриҷамъиятии аҳолии шаҳрак ва деҳот мебошад.

Ҷамоати шаҳрак ва деҳот субъекти мустақили ҳуқуқи моликият мебошад. Мувофиқи қ. 2 м. 5 Кодекси манзил Ҷамоати шаҳрак ва деҳот иштирокдори мустақили муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории фонди манзили истиқомати худ эътироф гардидааст. Мувофиқи қ. 1 м. 11 ҳамин кодекс баҳисобгирии давлатии фонди манзил аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва Ҷамоати шаҳрак ва деҳот бо риояи тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати ҚТ амалӣ карда мешавад. Бинобар ин пешниҳод мекунем, ки қ. 2 м. 10 Кодекси манзили ҚТ дар таҳрири зерин баён карда шавад: «2. Фонди манзили давлатӣ аз фонди манзили ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ иборат аст».

Рушди назарияи моликияти коммуналӣ ба асарҳои илмии Г.В. Барабашев¹⁴² алоқаманд мебошад. Ба ғайр аз ин, дар охири асри XX В.П. Мозолин дар бораи хусусияти бисёрзинавӣ доштани моликияти давлатӣ ақида пешниҳод намуд, ки сатҳҳои онро моликияти вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо ташкил мекунанд.

Дар баробари ин, кӯшиш карда шуд, ки аз истехсолкунандагони бевосита бегона кардани моликияти давлатӣ, инчунин истифодабарандагони неъматҳои, ки бо истифодаи ин гуна моликият ба вучуд оварда мешаванд, паси сар карда шаванд, самараи истифодаи он афзун гардонда шавад. Ақидаҳои мазкур дар қонунгузорӣ таҷассум ёфтаанд¹⁴³.

Аз рӯйи ақидаи Б. Самадов дар таҷрибаи Суди аврупоӣ оид ба ҳуқуқи инсон таҳти мафҳуми аломати арзиши иқтисодӣ, пеш аз ҳама, дар асоси нишондиҳандаҳои дар бозор мавҷудбуда ифодаи он дар шакли пулӣ дар назар аст. Нишонаи навбатӣ бояд нишонаи воқеият бошад, яъне молу мулк бояд ба таври воқеӣ вучуд дошта бошад.

Зикр кардан лозим аст, ки ҳангоми истифодаи ҳар гуна объекти моликият ҳуҷҷати ҳуқуқмуайянкунанда, ки молики онро тасдиқ менамояд, мавқеи ҳалкунанда дорад. Масалан, нисбат ба объекти ғайриманкул ҳуҷҷати

¹⁴² Барабашев Г.В. Муниципальные органы современного капиталистического государства (США, Великобритания). – М., 1971. – С. 21-24.

¹⁴³ Мозолин В.П. Право собственности в условиях совершенствования социализма // Матер. науч. конф. от 7-9 июня 1988г. г. Звенигород // Под ред. Мозолина В. П. и др. – М., 1989. – С. 4-12.

асосии ҳуқуқмуайянкунанда шаҳодатномаи ҳуқуқи моликият, шартномаи хариду фурӯш ё ҳуччати дигарест, ки тибқи қоидаҳои кишвари дар он объекти молу мулки ғайриманқул ҷойгиршуда ба расмӣ дароварда шудааст¹⁴⁴.

Дар м. 279 КМ ҚТ муқаррар шудааст, ки ба молик кадом объектҳо тааллуқ дошта метавонанд. Аз ҷумла ба моликияти шаҳрвандон хонаҳои истиқоматӣ, бӯстонсаро, боғҳо, дарахтзор дар қитъаи замин, воситаҳои нақлиёт, чорвои хонагӣ, саҳмияҳо ва коғазҳои қиматноки дигар, ашёи рӯзгор, ашёи шахсӣ, воситаҳои пулӣ, воситаҳои истеҳсолӣ барои пешбурди хоҷагии шахсии ёрирасон ва обҷакорӣ, фаъолияти фардӣ ва намуди дигари фаъолияти хоҷагидорӣ, хоҷагии деҳқонӣ ва меҳнатӣ, даромади ба дастовардашуда, маҳсулоти истеҳсолкардашуда, инчунин молу мулки дигари табиноти истеҳсолӣ ва истеъмоли дохил шуда метавонанд.

Дар моликияти шаҳрвандон корхонаҳои хурди соҳаи хизматрасонии маишӣ, истеҳсоли молҳои серистеъмол, хӯроки умум, савдо ва соҳаҳои дигари фаъолияти хоҷагидорӣ мавҷуд буда метавонанд. Шартҳо ва тартиби гузарондани воситаҳои истеҳсолот ё корхонаҳо ба моликияти шаҳрвандон аз ҷониби Ҳукумати ҚТ муқаррар карда мешаванд.

Қонунгузори ҚТ дигар намудҳои молу мулкро муқаррар карда метавонад, ки онҳо ба моликияти шаҳрвандон дохил намешаванд. Моликияти шаҳрвандон аз ҳисоби даромади меҳнати онҳо аз иштирок дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ, пешбурди хоҷагии шахсӣ, маблағу воситаҳои, ки ба муассисаҳои қарзӣ гузошта шудаанд, саҳмия ва коғазҳои қиматноки дигар, ба мерос гирифтани молу мулк ва асосҳои дигари иҷозатдодаи қонун ба миён меояд ва зиёд мешавад.

Тавре аз м. 279 КМ ҚТ бармеояд, қонунгузор кӯшиш менамояд ҳама объектҳои асосии ҳуқуқи моликиятро, ки ба таври васеъ паҳн шудаанд ба молик тааллуқ дошта метавонанд, номбар кунад. Қиҳати сусти моддаи мазкур дар он аст, ки тамоми объектҳои ҳуқуқи моликияти ба молик тааллуқдоштаро номбар кардан, бар замми ин, аз қиҳати қонунӣ тақвият

¹⁴⁴ Самадов Б. Правовой обзор права собственности в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – С. 27.

бахшидан имконнопазир аст. Дар м. 279 ба таври одӣ объектҳои молу мулки манқул ва ғайриманқул, ки ба молик тааллуқ дошта метавонанд, номбар карда шудаанд.

Мутобиқи ақидаи Б. Самадов дар баробари шарҳ додани ҳуқуқи моликият дар Тоҷикистон пешниҳод мегардад, ки моддаи мазкур аз сари нав баррасӣ ва дар таҳрири зерин баён карда шавад: «Дар моликияти шахрвандон, шахсони ҳуқуқӣ, шахрвандони хориҷӣ, шахсони ҳуқуқии хориҷӣ ва ташкилотҳои байналмилалӣ ҳама гуна объектҳои муомилоти граждани (молу мулки манқул ва ғайриманқул) буда метавонанд, агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад. Чунин ақида ҷонибдорӣ пайдо карда наметавонад, зеро худ ба худ мухолифат дорад. Муаллиф дар аввал доираи объектҳои ҳуқуқиро васеъ менамояд. Баъдан онро инкор намуда, як ҷумлаи дар қонунгузорию граждани тез – тез истифодашударо истифода мекунад: «агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад». Чунин усулҳои меъёрҷодкунӣ аллакай куҳна шудааст ва ба фаҳмиши ҳозираи «кодекс» мутобиқат намекунад. Нақши кодексро дар низоми ҳуқуқӣ коста мегардонад ва низоми ҳуқуқиро вайрон мекунад.

Диққати махсусро ба он равона кардан лозим аст, ки зеро мафҳуми ҳуқуқи моликият талаби муайян ниҳон буда метавонад. Таҳлили қарорҳои суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон аз он шаҳодат медиҳад, ки ҳуқуқи талаб кардан ҳамчун яке аз намудҳои ҳуқуқи моликият метавонад дар шакли сахмия, вомбарг, чек, иҷозатнома ва объектҳои дигар ифода ёбад.

Масалан, дар парвандаи «Тре Тракторер Актиболаг бар зидди Шветсия», ки аз ҷониби суди Аврупо оид ба ҳуқуқи инсон баррасӣ карда шуд, суҳан дар бораи поймол гардидани ҳуқуқи моликияти аризадиханда дар натиҷаи амалҳои мақомоти давлатӣ мерафт, ки иҷозатномаи ӯро барои фурӯхтани машрубот бекор кардаанд. Суд эътироф намуд, ки иҷозатнома моликият аст, чунки он барои аризадиханда арзиши иқтисодӣ дошт, соҳибӣ кардан ба чунин иҷозатнома барои фаъолияти тижоратии тарабхонаи аризадиханда муҳим буд. Ҳамин тариқ, иҷозатнома ҳамчун моликият

эътироф гардид, чунки он бо ҳуқуқи моликияти шахси хусусӣ фаро гирифта мешавад.

Қайд намудан лозим аст, ки ба сифати объекти ҳуқуқи моликият танҳо ашъи инфиродан муайян буда метавонад. Истифодаи мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» (масалан, ҳуқуқи муаллиф барои китоб ё барномаи компютерӣ) иштибоҳ мебошад. Моликият ҳамчун объекти ҳуқуқи маданӣ муносибати давлат, воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ ва шахсони хусусиро ба ашъи молӣ ифода мекунад. «Моликияти зеҳнӣ» бошад ашъи молӣ нест, зеро мазмуни иттилооти ҳифзшавандаро дорад, ба монанди формулаи ихтироот, ҷихатҳои эҷодии рекламаи тижоратӣ, ноу – ҳау ва ғайра. Бинобар ин, дар аввалҳои солҳои 90 – уми асри гузашта дуруст пешниҳод намуда буд А.А. Иванов, ки мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» аз қонунгузори маданияи собиқ Иттиҳоди Шуравӣ хориҷ карда шавад¹⁴⁵. Албатта чунин пешниҳодҳо ва ё пешниҳодҳои дигар ба монанди фалон қонун таҳия ва қабул карда шавад, асоси илмӣ надоранд. Аввал як чизи нав эҷод намудан лозим, ки дар таносуб ба чизи вучуддошта сатҳи баланди инноватсионӣ дошта бошад, баъдан пешниҳод дар бораи ивазкунӣ қардан мумкин аст. Лоихаи қонунро таҳия намудан кори мушқил аст, зеро ҳар як кори лоихавӣ иқтисодиёти худро дорад.

Тадқиқоти А.М. Сирин, ки мутобиқи таъиноти вазифавии объектҳои моликияти воҳидҳои муниципалӣ шартан онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо намуд, хеле ҷолиб мебошад¹⁴⁶. Биноан, тадқиқоти зикрқардидаро омӯхта, ба хулосаи зерин омадан мумкин аст:

1) объектҳои моликияти коммуналие, ки барои иҷрои вазифаҳои молик заруранд ва бевосита аз ҷониби худӣ ӯ идора қарда мешаванд. Ба ин гурӯҳ маблағи фондҳои буҷети маҳаллӣ, буҷет, инчунин моликияти дигари коммуналиро, ки барои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ вобаста қарда шудаанд, дохил қардан лозим аст, яъне хазинаи давлатӣ;

¹⁴⁵ Иванов А. А. Право собственности и товарно – денежные отношения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ленинград, 1991. – С. 10.

¹⁴⁶ Сирин А.М. Асари ишорашуда. – С. 54.

2) низоми иҷтимоию иқтисодӣ (хоҷагӣ)-и коммуналӣ, яъне корхонаҳои воҳиди коммуналӣ, ки ба онҳо моликият дар асоси пешбурди хоҷагидорӣ тааллуқ дорад ва он аз муқаррароти моддаҳои КМ ҚТ ва Қонуни ҚТ «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ» бармеояд.

3) муассисаҳои тандурустӣ, фарҳанг, маориф, ободонӣ, нақлиёт, ки ба онҳо моликият дар асоси ҳуқуқи идоракунии оперативӣ вобаста карда шудааст.

Таҳти мафҳуми худидоракунии маҳаллӣ аз ҷониби аҳоли дар доираи воҳиди худидорашаванда аз рӯйи салоҳиди худ мутобиқи қонун ҳал карда шудани масъалаҳои дохилӣ дар назар аст, ки фаъолияти сохторҳои худидорашавандаро танзим менамояд.

Вазифаи асосии мақомоти худидоракунии маҳаллӣ таъмини хизматрасонии маҷмӯӣ ба аҳоли ва ноил гардидан ба суботи иҷтимоиву сиёсӣ дар минтақа бо кумаки фаъолияти мувофиқашудаи мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва мақомоти ҳокимияти давлатӣ мебошад.

Худидоракунии маҳаллӣ тавассути роҳҳои зерин амалӣ мегардад:

- 1) бевосита аз ҷониби аҳоли;
- 2) аз тарафи мақомоти дахлдори идоракунанда (маъмурияти маҳаллӣ) ва мақомоти интиҳобкунандаи намояндагии халқӣ;
- 3) аз ҷониби мақомоти худидоракунии ҳудудии ҷамъиятии аҳоли.

Худидоракунии маҳаллӣ ҳуқуқи субъективии аҳолии маҳаллӣ ҳисобида мешавад.

Мақомоти худидоракунии маҳаллӣ функцияҳои қонунгузориро иҷро намеkunанд. Онҳо фаъолияти зерқонуниро амалӣ месозанд, дар доираи ваколатҳои худ бошад, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро татбиқ мекунанд.

Шакли ҳуқуқи моликият – маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ (ниҳоди ҳуқуқӣ), ки мансубияти неъматҳои моддиро ба субъектони алоҳидаи низоми ҳуқуқии молу мулки дахлдор муқаррар мекунанд. Шаклҳои ҳуқуқи моликият аз ҳамдигар на бо мазмуни ваколатҳо, балки бо хусусияти объектҳо ва низоми ҳуқуқиашон фарқ мекунанд.

Фаъолияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва тартиби ташаккулёбии онҳо мутобиқи қонун муайян карда мешаванд. Дар Тоҷикистон қонун вазъи мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва хоҷагии маҳаллиро танзим кардааст. Қонун дар бораи мақомоти худидоракунии маҳаллӣ бо санадҳои махсус дар бораи ҳуқуқҳои буҷетии мақомоти маҳаллии намояндагӣ, андозу хирочи маҳаллӣ, моликияти коммуналӣ тақвият меёбад.

Дар Туркменистон ба низоми худидоракунии маҳаллӣ мақомоти аз ҳама поёнии намояндагии ҳокимият – генгешӣ, ки дар ҳудуди шаҳрҳо, шаҳракҳо ва обҳо ҷойгир шудаанд ва мақомоти худидоракунии ҷамъиятии ҳудудӣ дохил мешаванд. Ҳудуди як ё якчанд об, ки субъекти фаъолияти хоҷагидориро ташкил мекунад, генгешликро таъсис медиҳанд ва дар он мақомоти намояндагии ҳокимияти халқ – генгешӣ таъсис дода мешавад.

Дар Украина худидоракунии маҳаллӣ ҳуқуқи ҷамъиятии ҳудудӣ – сокинони деҳа ё иттиҳодияи ихтиёрии ҷамъиятии деҳот ҳисобида мешавад, ки аз сокинони якчанд деҳа, шаҳрак ва шаҳр иборат буда, барои мустақилона ҳал кардани масъалаҳои сатҳи маҳаллӣ дар доираи Конститутсия ва қонунҳои Украина таъсис дода мешавад.

Дар Украина ва Беларус ба низоми худидоракунии маҳаллӣ, дар шаҳрҳо ҳам шуроҳои ноҳиявӣ ва ҳам вилоятӣ дохил карда шудаанд.

Дар Тоҷикистон Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ доираи васеи масъалаҳо ҳал мекунад. Онҳо барномаҳои рушди фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳудудҳо ваҳифзи иҷтимоии аҳолиро тасдиқнамуда, дар амалисозии чунин барномаҳои ҷумҳуриявӣ бо шартӣ ҷуброн намудани хароҷоти иловагӣ иштирок мекунад. Заминаи молиявии худидоракунии маҳаллиро захираҳои молиявӣ ташкил медиҳанд, ки воситаҳои ғайрибуҷетӣ, буҷетӣ ва маблағҳои дигари худидоракунии маҳаллиро муттаҳид месозанд. Мақомоти маҳаллии намояндагӣ буҷети маҳаллӣ ва ҳисоботро оид ба иҷрои он тасдиқ менамоянд, гузоришро дар хусуси истифодаи даромади ғайрибуҷетӣ гӯш мекунад. Мутобиқи қонунгузорӣ мақомоти маҳаллии идоракунӣ намудҳои хироч ва андозҳои маҳаллӣ, тартиби ситонидани онҳоро муқаррар мекунад, масъалаҳои соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ

кардани моликияти коммуналиро ҳал мекунанд, ба ташаккулёбии фаъолияти сохибкорӣ дар ҳудуди маҳал мусоидат менамоянд ва барои ҳифзи ҳама шаклҳои моликият чораҳо меандешанд¹⁴⁷.

Заминаи иқтисодии худидоракунии маҳаллиро захираҳои табиӣ (замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, ҷангал, олами наботот ва ҳайвонот), моликияти коммуналӣ ва моликияти дигар ташкил медиҳанд, ки ба худидоракунии маҳаллӣ ҳамчун сарчашмаи ба даст овардани даромад ва қонеъ гардондани эҳтиёҷоти аҳолии ҳудуди дахлдор хизмат мекунанд.

Ба моликияти коммуналӣ молу мулки маблағи бучети маҳаллӣ, фондҳои маҳаллии ғайрибучетӣ, фонди манзили маҳаллӣ, объектҳои инфрасохтори муҳандисӣ ва объектҳои дигаре, ки хизматрасонии коммуналиро ба аҳоли анҷом медиҳанд, дохил мешаванд.

Ба моликияти коммуналӣ метавонанд объектҳои табиӣ (марғзор, ҳавзҳо ва ғайра), муассисаҳои фарҳангӣ, маориф, тандурустӣ, инчунин молу мулки барои қонеъгардонии эҳтиёҷоти коммуналию маишӣ ва иҷтимоию фарҳангии аҳолии ҳудуди дахлдор зарур дохил шаванд.

Мақомоти иҷроияи маҳаллӣ ва намояндагии ҳокимият оид ба масъалаҳои салоҳияти худ дар асоси қонунгузории амалкунанда қарорҳоеро қабул мекунанд, ки дар ҳудуди дахлдор иҷрои онҳо ҳатмист. Иҷрои қарорҳои мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва маъмурияти маҳаллӣ барои ҳамаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии дар ҳудуди дахлдор ҷойгиршуда ҳатмӣ мебошад.

Дар Конститутсияи Тоҷикистон пешбинӣ шудааст, ки аз болои қарорҳои мақомоти иҷроияву амрдиҳандаи маҳаллӣ ва мақомоти намояндагии ҳокимияти маҳаллӣ, ки ба Конститутсия ва қонунҳои ҚТ муҳолифат мекунанд, ҳуқуқу озодиҳо ва манфиатҳои қонунии шахрвандонро поймол ё маҳдуд менамоянд, инчунин дар ҳолатҳои дигари пешбиниамудаи қонун, ба суд шикоят овардан мумкин аст ва бо қарори суд онҳо бекор карда шуда метавонанд¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Гафурзода А.Д., Рустамзода Ҷ.Ю. Ҳуқуқи молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶТ 2022. – С. 198-199.

¹⁴⁸ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

Ба таҳлили анҷомдодаи Г.О. Одинаева оид ба ҳуқуқи моликият рӯ меорем, ки дар он тамоми низоми қонунгузории ҚТ оид ба моликият баррасӣ гадидааст. Ҳуқуқи моликият, чун қоида, ҳуқуқи ашъие мебошад, яъне дар он ашъи манкул ва ғайриманкул ба сифати объект баромад мекунанд. Дар ҚМ ҚТ таҳти мафҳуми молу мулк ҳам ашъи моддӣ ва ҳам ҳуқуқҳои ғайримоддӣ дар назар дошта шудаанд.

Дар қонунгузории маданӣ нисбат ба соҳаи объектҳои, ки моликони онҳо шаҳрвандон буда метавонанд, муқаррароти зерин вобаста карда шудаанд.

Якум ин ки, ҳар гуна молу мулк моликияти шаҳрвандон буда метавонад, ба истиснои намудҳои алоҳидаи молу мулке, ки мутобиқи санадҳои қонунгузорӣ ба шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқӣ тааллуқ дошта наметавонанд.

Дуюм ин ки, арзиш ва шумораи молу мулке, ки моликияти шаҳрвандон буда метавонанд, маҳдуд карда намешаванд, ба истиснои намудҳои алоҳидаи молу мулке, ки мутобиқи санадҳои қонунгузорӣ ба шаҳрвандон ё шахсони ҳуқуқӣ тааллуқ дошта наметавонанд¹⁴⁹.

Тибқи қонунгузорӣ ҳама қитъаҳои замини ҳудуди нуктаҳои аҳолинишин, ба ғайр аз қитъаҳои замини ба моликияти давлатӣ тааллуқдошта, инчунин қитъаҳои замини берун аз ҳудуди онҳо, ки дар онҳо объектҳои моликияти коммуналӣ ҷойгир шудаанд, ба моликияти коммуналӣ дохил мешаванд.

Тавре пештар қайд намудем, моликияти коммуналиро Маҷлисиҳои вакилони халқ соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ мекунанд.

Объектҳои моликияти коммуналӣ метавонанд ба ихтиёри Маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқ дода шаванд.

Таркиби объектҳои моликияти коммуналӣ гуногуншакл аст. Нишонаҳои аслие, ки аз рӯйи онҳо молу мулк метавонанд ба моликияти коммуналӣ мансуб дониста шаванд, дар санадҳои гуногуни меъёрӣ муқаррар карда шудаанд.

Тибқи м. 4 Қонуни конституционии ҚТ «Дар барои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» асосҳои иқтисодӣ ва молиявии фаъолияти мақомоти

¹⁴⁹ Одинаева Г.О. Основные положения права собственности в законодательстве Республики Таджикистан // Хаёт ва қонун. – Душанбе, 2016. – № 1. – С. 142-153.

маҳаллии ҳокимияти давлатиро буҷети ВМКБ, вилоят, шаҳри Душанбе, шаҳр ва ноҳия, моликияти коммуналии онҳо, манбаъҳои дигаре, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ манъ накардаанд, ташкил медиҳанд.

Мутобиқи м. 24 қонуни зикргардида манбаъҳои иқтисодии фаъолияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатиро замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, ҷангал, олами набототу ҳайвонот ва боигариҳои дигари табиӣ, ки дар воҳидҳои маъмурию ҳудудии дахлдор воқеъ гаштаанд, ҳамчунин моликияти коммуналӣ ва дигар шаклҳои моликият низ ташкил медиҳанд, ки сарчашмаи даромади мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва қонеъ гардондани талаботи иҷтимоию иқтисодии аҳолии воҳидҳои маъмурию ҳудудии дахлдор мебошанд.

Ба объектҳои моликияти коммуналӣ молу мулк мансубанд, ки фаъолияти мақомоти дахлдорро таъмин менамоянд.

Ба мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ тибқи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ метавонанд захираҳои табиӣ, молу мулки манқул ва ғайриманқул, даромади буҷетҳои маҳаллӣ, маблағҳои дигар, корхонаҳо, ташкилоту муассисаҳо дохил шаванд.

Дар сурати ба ягон коллективи ҳудудӣ муттаҳид намудани одамон онҳо бояд амалисозии манфиатҳои умумиро таъмин намоянд.

Барои ба вучуд овардани неъматҳои моддие, ки ба ҷомеаи ҳудудӣ ва хизматрасонӣ ба онҳо заруранд, объектҳои моликияти коммуналӣ амал мекунанд. Бо мақсади истифодаи онҳо корхонаву ташкилот ва муассисаҳои коммуналӣ таъсис дода мешаванд.

Дар сурати ба як нафар тааллуқ доштани ҳуқуқи моликият, хоҳ он давлат бошад, хоҳ шахси воқеӣ ё ҳуқуқӣ, моликият яктост ва он объекти ҳуқуқӣ мебошад. Агар ҳуқуқи моликият ба ду ё зиёда аз он шахсон тааллуқ дошта бошад, дар ин ҳолат моликияти умумӣ пайдо мешавад.

Молу мулк метавонанд бо муайян намудани ҳиссаи ҳар кадом молики ҳуқуқи моликият (моликияти ҳиссаӣ) дар моликияти умумӣ ё бе муайян кардани онҳо (моликияти умумӣ) қарор гиранд.

Хуқуқҳо ва неъматҳои шахсии ғайримолумулкӣ ва молу мулкӣ ба сифати объектҳои ҳуқуқи маданӣ шинохта мешаванд.

Дар ҳолатҳое, ки молу мулк дар моликияти ду ва зиёда шахсон қарор дорад, онҳо дар баробари соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ қардани ин молу мулк бояд манфиатҳои иштирокчиёни дигари моликияти умумӣ, яъне ҳаммоликониро ба назар гиранд.

Объектҳои моликияти коммуналӣ дар баробари объектҳои шаклҳои дигари моликият бо қонун ҳифз карда мешаванд. Бе қарори мақоми ваколатдор онҳо наметавонанд бо тарзи дигар бегона карда ё гирифта шаванд.

Дар байни объектҳое, ки ба моликияти коммуналӣ мансубанд, объектҳоеро махсус қайд намудан лозим аст, ки объекти моликияти коммуналӣ мебошанд. Ба чунин объектҳо мансубанд:

- объектҳои табиӣ, захираҳои табиӣ аҳаммияти маҳаллидошта;
- қабристонҳо;
- ҷойҳои гӯронидани партовҳо;
- роҳҳо, кӯчаҳо, гузаргоҳҳо, гулгаштҳо, боғҳо, боғҳои ботаникию зоологӣ;
- мамнуъгоҳҳо, дендрарий, ландшафти табиӣ, парваришгоҳҳо, осори таърихӣ;
- нуқтаву ҳудудҳои таърихӣ солимгардонии маҳаллӣ;
- ёдгориҳои меъмориву таърихӣ;
- низоми энергетикӣ таъиноти маҳаллӣ;
- манзили истиқоматии хизмати таркиби фонди манзили ҷомеаи ҳудудӣ.

Қонунгузори ҚТ рӯйхати объектҳоеро, ки моликияти истисноии давлатанд, аз ҷумла объектҳои низоми ягонаи энергетикӣ кишвар, аслиҳаи низомӣ ва ғайраро муайян намудааст. Ин объектҳо дастоварди ҳамаи халқи ҚТ буда, ба ҷомеаи алоҳидаи ҳудудӣ тааллуқ дошта наметавонанд.

Мутобиқи м. 12 Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» даромадҳои бучетҳои маҳаллӣ аз даромадҳои андозӣ ва

ғайриандозӣ, инчунин аз воридоти маблағ аз ҳисоби андозу пардохтҳои танзимшавандаи умумидавлатӣ ва пардохтҳои дигар иборат мебошанд.

Ба даромади андозии буҷетҳои маҳаллӣ:

- пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷети маҳаллӣ ва андозҳои маҳаллӣ мансубанд, ки рӯйхати онҳоро қонунгузори ҚТ муайян мекунад;

- даромади аз андозу хирочҳои умумидавлатии танзимшаванда ба дастомада, ки ба буҷетҳои маҳаллӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Қонуни ҚТ «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои соли молиявии навбатӣ муайян мегарданд, пардохта мешаванд;

- боци давлатӣ, ба истиснои боци давлатие, ки мутобиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи Буҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» барои соли молиявии навбатӣ ба буҷети ҷумҳуриявӣ пардохта мешавад.

Ба даромади ғайрибуҷетии буҷети маҳаллӣ мансубанд:

- даромади буҷети ҷумҳуриявӣ, ки ба буҷети маҳаллӣ дар шакли кумаки молиявии беподош (дотатсия), мусоидати молиявӣ (субвенсия), кумаки молиявӣ (субсидия), инчунин ҳисоббаробаркунӣ ворид мешаванд;

- иҷорапулӣ барои истифодаи молу мулки маҳаллӣ;

- даромади аз хизматрасонии муздноки анҷомдодаи мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои буҷетии аз ҳисоби буҷет маблағгузоришаванда ба дастомада;

- воридшавии маблағҳо аз сарчашмаҳои дигаре, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ манъ накардаанд, аз ҷумла маблағи ҷарима, пеня ва фоизи барои риоя накардани уҳдадорихои шартномавӣ ситонидашуда, маблағи ҷуброни зарари дар натиҷаи риоя накардани интизоми молиявӣ ба буҷети маҳаллӣ расондашуда;

- даромади аз сарчашмаҳои махсус бадастовардашуда;

- маблағи қарзи бебозгашт ва маблағҳои дигари хайриявии шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва ташкилотҳои хориҷӣ воридгардида¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Қонуни ҚТ «Дар бораи молияи давлатии ҚТ» аз 28 июни соли 2011, № 723 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2011, – №6. – Мод. 436.

Инчунин ба даромади бучети маҳаллӣ андози аз молу мулк ситонидашуда ворид мегарданд¹⁵¹.

Қисми даромади бучети маҳаллӣ дар асоси хароҷоти банақшагирифташуда, ки барои аз ҷониби мақомоти худидоракунии маҳаллӣ амалӣ намудани ваколатҳои бо қонун ба зиммашон вогузоргардида ва таъмини аҳоли бо хизматрасонии на камтар аз сатҳи эҳтиёҷоти камтарини иҷтимоӣ ҳисоб карда мешавад.

Моликияти коммуналӣ маҷмуи серсоҳаи молумулкиест, ки дорои низоми муносибатҳои хоҷагидорӣ буда, аз унсурҳои инфрасохтори ғайриистеҳсолӣ ва истеҳсолӣ иборат мебошад. Объектҳои моликияти коммуналии самти истеҳсолӣ хизматрасонӣ ба аҳоли, оmodасозии неъматҳои моддиро анҷом дода, дар шакли чамъияту корхонаҳои коммуналии хоҷагидорӣ амал намуда, аз ҷаъолияти худ ғоида ба даст меоранд, субъектони соҳибкорӣ мебошанд ва тавозуни мустақил доранд.

Тартиби гузарондани объектҳо аз моликияти давлатӣ ба моликияти коммуналӣ бояд мутобиқи Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани объектҳои моликияти давлатӣ ба моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва моликияти Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)», ки бо Қарори Шӯрои Вазирони ҶТ аз 15-уми ноябри соли 1993, № 573¹⁵² тасдиқ шудааст, танзим карда шавад. Тибқи санади зикргардида объектҳои, ки аз моликияти давлатӣ ба моликияти коммуналӣ гузаронда мешаванд, инҳо хоҳанд буд:

- маҷмуи томи молумулкии муассисаҳо, корхонаҳо, ташкилотҳо, воҳидҳои сохтории онҳо;
- молу мулки ғайриманқул (сохтмон, биноҳо, иншооти сохтмонаш нотамом);

¹⁵¹ Ҳуқуқи андоз: Китоби дарсӣ. Нашри сеюм / Мухаррири масъул доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ш.М. Исмоилов. – Душанбе: Полиграф-групп, 2022. – С. 126

¹⁵² Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани объектҳои моликияти давлатӣ ба моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва моликияти Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)», ки бо Қарори Шӯрои Вазирони ҶТ аз 15-уми ноябри соли 1993, таҳти № 573 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

– молу мулки дигари ба таври фардӣ муайяншудаи муассисаҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳои моликияти давлатӣ;

– сахмияҳо, сахм, ҳиссаҳои, ки дар молу мулки ҷамъиятҳои хоҷагидорӣ ба давлат тааллуқ доранд.

Хусусиятҳои ба моликияти коммуналӣ гузарондани фонди манзил бояд аз ҷониби Ҳукумати ҚТ муқаррар карда шаванд.

Айни ҳол тибқи қ. 2 м. 340 КМ ҚТ молу мулке, ки корхонаи махсуси давлатӣ ё муассиса мувофиқи шартнома ё дигар асосҳо ба даст овардааст, бо тартиби муайянкардаи Кодекси маданӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба даст овардани моликият ба ҳуқуқи оперативии идоракунии корхона дохил мешавад.

Инчунин, мутобиқи м. 69 Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он» аз 20-уми март соли 2008, № 375¹⁵³ молу мулки моликияти коммуналӣ, ки дар лаҳзаи қабули қонуни мазкур барои бақайдгирии (баҳисобгирии) давлатӣ нисбати қитъаҳои замин истифода бурда мешаванд, инчунин амволи коммуналии шахсони ҳуқуқӣ, ки дар лаҳзаи қабули қонуни мазкур бақайдгирии (баҳисобгирии) давлатиро нисбати иморатҳо анҷом медиҳанд, аз моликияти коммуналӣ ба моликияти ҷумҳуриявӣ бо тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати ҚТ ба таври ройгон супорида мешаванд. Молу мулки мазкур ба ташкилотҳои ҷумҳуриявӣ ва минтақавии бақайдгирии давлатӣ вобаста карда мешаванд.

Дар баробари ин, дар м. 10 Қонуни ҚТ «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 2-юми январи соли 2018, № 1494¹⁵⁴ ба мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ, мақомоти ҳокимияти давлатии ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо, инчунин ба намояндагиҳои дипломатии давлатҳои хориҷӣ, намояндагиҳои созмонҳои байналмилалӣ дар ҚТ пешниҳод намудани бино, иншоот, манзили дар моликияти ш. Душанбе қарордошта муқаррар шудааст.

¹⁵³ Қонуни ҚТ «Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он» аз 20 – уми март соли 2008, таҳти № 375.// Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

¹⁵⁴ Қонуни ҚТ «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 2 – юми январи соли 2018, таҳти № 1494 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

Бино, иншоот, манзили дар моликияти ш. Душанбе қарордошта аз ҷониби раиси ш. Душанбе ба мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ, мақомоти ҳокимияти давлатии ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо, ноҳияҳо бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузори ҚТ ба иҷора дода мешаванд.

Бо чунин тартиб бино, иншоот, манзили дар моликияти ш. Душанбе қарордошта ба намояндагиҳои дипломатии давлатҳои хориҷӣ, намояндагиҳои созмонҳои байналмилалӣ дар ҚТ пешниҳод карда мешаванд, агар шартномаҳои байналмилалии ҚТ тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошанд.

Ҳангоми ҳалли масъалаҳои ба иҷора додани бино, иншоот ва манзили зикргардида манфиатҳои намояндагиҳои дипломатии давлатҳои хориҷӣ, намояндагиҳои созмонҳои байналмилалиро дар ҚТ дар муносибат бо мақомоти ҳокимияти давлатии ш. Душанбе мақомоти ваколатдорнамудаи Ҳукумати ҚТ намояндагӣ мекунад.

Дар ҚТ моликият дар шакли давлатӣ ва хусусӣ амал мекунад ва мавҷудияти моликияти созмонҳои байналмилалӣ, давлатҳои хориҷӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ иҷозат дода мешавад, агар қонун тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад. Ҳама намуди молу мулк, ки ба моликияти давлатӣ мансуб нест, лекин шакли асосии моликият ҳисобида мешавад, ба объектҳои моликияти хусусӣ мансуб мебошад. Моликияти хусусӣ ҳамчун моликияти шахсони ҳуқуқии ғайридавлатӣ ва иттиҳодияҳои онҳо ё шахрвандон вучуд дошта метавонад¹⁵⁵.

Намуди махсуси моликияти хусусӣ ба сифати моликияти иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла иттиҳодияҳои динӣ вучуд дошта метавонад.

Таъиноти моликияти хусусӣ, ки шахсони ҳуқуқӣ ва шахрвандон ҳамчун субъектони он амал мекунанд, таъмин ва ҳифзи, пеш аз ҳама, манфиатҳои моликони онҳо мебошад. Моликияти хусусиро қонун ҳифз менамояд. Дар қ. 3 м. 284 КМ ҚТ муқаррарот оид ба мавҷуд набудани маҳдудиятҳои шумораӣ ва арзишӣ дар қонун нисбат ба молу мулке, ки дар моликияти шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ қарор доранд, муқаррар шудаанд. Ҳолатҳои

¹⁵⁵ Одинаева Г.О. Основные положения права собственности в законодательстве Республики Таджикистан // Хаёт ва қонун. – Душанбе, 2016. – № 1. – С. 142-153.

истисноӣ танҳо он ҳолатҳое буда метавонанд, агар маҳдудиятро қонун қорӣ кунад.

Иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ ва динӣ, инчунин фондҳои хайриявӣ мақоми махсус доранд. Ҳамчун молики молу мулки ба онҳо тааллуқдошта вобаста ба истифодаи молу мулки зикргардида онҳо бояд ба ду талабот ҷавобгӯӣ бошанд. Яқум ин ки, молу мулк танҳо барои ноил гардидан ба мақсадҳои оинномавии пешбиниамудаи ҳуҷҷатҳои таъсисии ташкилотҳо (иттиҳодияҳо) ва фондҳои онҳо истифода мешаванд. Дуюм, дар сурати барҳам додани ташкилотҳо (иттиҳодияҳо) ва фондҳои онҳо молу мулки пас аз қонегардонии талаботи кредиторон боқимонда ба шахсони дар оинномаи онҳо зикргардида тақсим карда мешаванд.

Моликияти давлатӣ ба сифати моликияти коммуналӣ ва ҷумҳуриявӣ вучуд дошта метавонад. Дар қ. 1 м. 285 ҚМ ҚТ ду намуди моликияти давлатӣ муайян карда шудааст: ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ.

Моликияти ҷумҳуриявӣ аз хазинаи ҷумҳуриявӣ ва молу мулке иборат аст, ки мутобиқи қонунгузорӣ ба шахсони ҳуқуқии давлатӣ вобаста карда шудаанд.

Молу мулки дар моликияти давлатӣ қарордошта метавонанд ба шахсони ҳуқуқии давлатӣ дар асоси ҳуқуқи пешбурди хоҷагидорӣ ё идораи оперативӣ вобаста карда шаванд.

Зикр намудан лозим аст, ки тибқи пешниҳоди Комиссияи Аврупоии СММ хизматрасонии ташкилотҳои коммуналии Тоҷикистон ба меъёрҳои сифатнокӣ ва амнияти санитарӣ эпидемиологӣ пурра ҷавобгӯӣ нестанд. Комиссияи иқтисодии Аврупоии СММ чунин мешуморад, ки мушкилоти асосии экологии Тоҷикистон ба дастрасии оби тоза ва идоракунии партовҳо вобаста мебошад. Аз натиҷаҳои тадқиқот чунин бармеояд, ки айни ҳол дар Тоҷикистон танҳо ба сеяки аҳоли оби тозаи хлорнокшуда, ки бо хатти интиқоли об расонда мешавад, дастрас аст. Аз рӯи ақидаи коршиносон ҳолати бактериологии оби ҚТ боиси нигаронӣ аст.

Маърузачиёни СММ чунин зикр менамоянд, ки новобаста ба захираҳои бузурги об дар Тоҷикистон, мушкилоти нигоҳдорӣ ва идоракунии чунин

захираҳо, инчунин инфрасохтори кӯҳнаву фарсудаи хочагии об дастрасии оби тозаро ба аҳолии мушкил мегардонанд.

Дар баробари ин, роҳбарияти КВД «Хочагии манзилию коммуналӣ» чунин меҳисобад, ки барои пурра таъмин намудани аҳолии кишвар бо оби тозаи ошомиданӣ 9 миллиарду 600 миллион сомонӣ лозим аст.

Айни ҳол дар Тоҷикистон якчанд лоиҳаи сармоягузорӣ дар соҳаи хочагии манзилию коммуналӣ амалӣ мегардад, ки онҳоро Ҳукумати кишвар дастгирӣ менамояд. Масалан, дар доираи Барнома оид ба инфрасохтори маҳаллии коммуналӣ корҳои барқарорсозии низоми обтаъминкунии шаҳрҳо ва марказҳои ноҳиявии Бохтар, Рашт, Ваҳдат, Кӯлоб, Истаравшан, Данғара ва Конибодом анҷом дода шуданд. Арзиши умумии ин корҳо 16,5 миллион долларро ташкил дод, ки ба он аз ҷумла техникаи махсус (41 адад), инчунин 790 зарфи махсуси ҷамъоварӣ ва баровардани партовҳои саҳти маишӣ ва таҷҳизоти дигари зарурии соҳаи хочагии манзилию коммуналӣ харида шуданд.

Айни ҳол, барои маблағгузорию иловагии корҳо дар соҳаи хочагии манзилию коммуналӣ ва барқарорсозии инфрасохтори коммуналӣ хоҳиши худро Бонки Умумичаҳонӣ изҳор намуд. Дар натиҷа, пештар (солҳои 2014-2015) ин муассисаи молиявӣ барои барқарорсозии як қатор объектҳои ноҳияи Восеъ ва Фарҳор 9,85 миллион доллар ҷудо намуда буд.

Лоиҳаи дигар дар соҳаи хочагии манзилию коммуналӣ – «Барқарорсозии низоми обтаъминкунӣ дар шаҳрҳои ҷанубии Тоҷикистон» мебошад, ки он аз ҷониби Бонки Аврупоии таҷдид ва рушд маблағгузорӣ шуда, барои амалисозии он 6,82 миллион доллар ҷудо карда шуд. Ғайр аз ин, ба шаҳрҳои Кӯлоб, Данғара ва Бохтар 500 ҳазор евро дар шакли грант ҳамчун лоиҳаи озмоишӣ ҷудо карда шуд. Дар доираи лоиҳаи мазкур техникаи махсус (19 адад), инчунин ҷенкунакҳои об харида шуданд¹⁵⁶.

Бо ҷамъбаст намудани таҳлили масъалаҳои объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ чунин хулоса намудан мумкин аст. Сухан дар бораи молумулке

¹⁵⁶ Инвестиционные проекты ГУП «ЖКХ» в Таджикистане // Институт стратегического анализа и прогноза (ИСАП), 20.01.2014 г.

меравад, ки аҳаммияти маҳаллӣ дорад. Ба сифати чунин объектҳо, пеш аз ҳама, корхонаҳои коммуналӣ, объектҳои техникую хизматрасонии шаҳру ноҳияҳо, нақлиёти коммуналӣ, фонди манзили коммуналӣ ва дигар объектҳо шуда метавонанд. Агар ҳамчун корхона онҳо объекти моликияти коммуналӣ бошанд, пас ҳамчун КВД онҳо субъекти мустақили ҳуқуқи маданиянд. Бинобар ин, объекти моликияти коммуналӣ бояд дар ду маъно фаҳмида шавад: ба маънои васеъ ва маҳдуд. Дар маънои васеъ ҳама гуна молу мулк, ки тибқи санади давлатии ҳуқуқ ба моликият ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ иртибот дорад, моликияти коммуналӣ мебошад. Дар маънои маҳдудаш объекти чунин моликият танҳо ҳазинаи коммуналӣ шуда метавонад. Ҳазинаи коммуналӣ – молу мулк ки дар байни корхонаҳои коммуналӣ тақсим нашудаанд (роҳҳо, кӯчаҳо, гузаргоҳҳо, гулгаштҳо, боғҳо, боғҳои ботаникую зоологӣ ва ғайра) ва бучети ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо мебошанд. Молу мулки Ҷамоати шаҳрак ва деҳот ба онҳо дохил намешаванд.

2.3. Мазмуни ҳуқуқи моликияти коммуналӣ

Мазмуни ҳуқуқи моликият аз соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ иборат мебошад. Соҳибӣ кардан имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардидаи ба таври воқеӣ соҳибӣ кардан ба молумулкро ифода мекунад.

Истифодабарӣ имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмин гардидаи ба даст овардани хусусиятҳои фойданоки молумулк дар чараёни истифодабарии шахсӣ ё хоҷагии молумулк мебошад.

Ихтиёрдорӣ имконияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ таъмингардидаи муайянсозии тақдирӣ ҳуқуқии моликиятро дар бар мегирад.

Ҳуқуқи моликияти давлатӣ ҳуқуқи давлат буда, ҳамчун субъекти муносибатҳои хусусии ҳуқуқӣ оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ молумулк ба воситаи мақомоти худ ё шахсони ба таври махсус ҳамчун молик ваколатдорнамудаи давлат мебошад.

Субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ давлат буда, он ба сифати намояндаи манфиатҳои умумии халқ амал мекунад.

Ҳуқуқи моликияти давлатиро аз номи халқи тоҷик мақомоти ҳокимияти давлатӣ амалӣ менамоянд. Аз ҷумлаи онҳо дар навбати аввал сарвари давлат – Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро номбар кардан мумкин аст, ки дар муносибатҳои гуногуни ҳуқуқӣ аз номи давлат амал менамояд, аз ҷумла ҳуқуқи моликияти давлатиро амалӣ мегардонад.

Дар баробари Президенти ҚТ ҳуқуқи моликияти давлатиро инчунин Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ амалӣ месозад. Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ бучети давлатии Тоҷикистонро тасдиқ менамояд ва иҷрои онро назорат мекунад, инчунин як қатор ваколатҳои дигарро амалӣ месозад. Ваколатҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ дар м. 57 Конститутсияи ҚТ тақвият ёфтаанд¹⁵⁷.

Доираи объектҳои ҳуқуқи моликияти давлатӣ маҳдуд нест. Давлат метавонад молики ҳар гуна ашё, аз ҷумла ашёи аз муомилоти маданӣ баровардашуда ва муомилоташ маҳдудгардида бошад. Лекин ба инобат гирифтани лозим аст, ки ашёи аз муомилот баровардашуда объекти муносибатҳои ҳуқуқии маданӣ нест. Бинобар ин, амалисозии ҳуқуқи давлат барои истифодаи чунин ашё, ихтиёрдорӣ кардани он ва ғайра самти амалиёти хусусӣ (маданӣ) нест. Дар баробари иҷрои чунин амалҳо давлат ҳамчун субъекти муносибатҳо баромад мекунад, дар чунин ҳолатҳо ҳукмронии он ба ашё ҳамчун изҳори ҳокимияти оммавӣ зоҳир меёбад. Биноан, чунин муносибатҳо соҳаи ҳуқуқи оммавӣ бо ҳама оқибатҳои эътироф мегарданд, ки аз онҳо бармеоянд (усули таъсиррасонӣ ба иштирокчиён, принципҳо, тарзи ҳимоя ва ғайра). Ҳуқуқи моликияти давлатиро аз ҳуқуқи моликияти коммуналӣ фарқ карда тавоништан лозим аст.

Мазмуни ҳуқуқи моликияти коммуналӣ, инчунин барои танзим ва тартиби амалисозии он механизми истифодаи мақсадноки моликияти коммуналӣро ба манфиати ҷомеаи ҳудудӣ таҳия намудан лозим аст, объектҳои истисноии ҳуқуқи моликияти коммуналӣро муайян, маҳдудиятҳо нисбат ба чунин объектҳоро муқаррар, инчунин тартиби истифодаи

¹⁵⁷ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

объектҳои моликияти коммуналиро барои пешниҳод намудани хизматрасониҳои ҷамъиятӣ муайян, хусусиятҳои идоракунии ин гуна объектҳо, масъулияти соҳибони моликияти коммуналӣ ва шахсони ҳуқуқии таъсисдодаи онҳоро муқаррар намудан лозим аст.

Аз ҷумла чунин пешниҳод мегардад, ки ду гурӯҳи объектҳои ҳуқуқи моликияти умумии ҷомеаҳои ҳудудии дорои низоми ҳуқуқии гуногун ҷудо карда шаванд: объектҳои моликияти умумии якҷоя ва объектҳои моликияти умумии хусусӣ.

Ба гурӯҳи якум объектҳои мансубанд, ки эҳтиёҷоти умумии ҷомеаҳои ҳудудиро қонеъ мегардонанд ва онҳоро мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ бе муайянкунии ҳиссаи ҷомеаи ҳудудӣ идора мекунанд.

Ба гурӯҳи дуюм – объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ва хусусӣ, инчунин маблағи бучети маҳаллӣ дохил мешаванд, ки бо қарори ду ва зиёда ҷомеаи ҳудудӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллии дахлдор, субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ дар асоси шартнома барои татбиқ кардани лоиҳаҳои умумӣ ё маблағгузориҳои умумӣ (нигоҳдориҳои) корхона, муассиса ва ташкилотҳои коммуналӣ бо муайян кардани ҳиссаи ҷомеаҳои ҳудудӣ ва субъектҳои дигари фаъолияти умумӣ муттаҳид мегарданд.

Инчунин диққати асосиро ба тартиби вогузор намудани вазифаҳои идоракунии объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ва хусусиятҳои бегонакунии ҳуқуқи чунин моликият, ба таври ройгон гузашт кардани моликияти давлатӣ ва хусусигардониҳои объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ равона намудан лозим аст.

Мафҳуми умумии ҳуқуқи моликият ба сифати ҳуқуқи субъективӣ пурра ба ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва коммуналӣ замима мегардад. Мазмуни онро салоҳияти молик оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк ташкил медиҳад, ки молик ба манфиати худ ва аз рӯйи салоҳдиди худ амалӣ месозад. Ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва коммуналӣ унсурҳои муносибатҳои ҳуқуқии мутлақ мебошад. Чунки ин ҳуқуқ ҳамеша ба ин ё он умумияти иҷтимоии одамон, хоҳ он халқ бошад, агар суҳан дар бораи моликияти давлатӣ равад, хоҳ одамоне бошанд, ки дар ҳудуди муайяни ба ҳудуди ҶТ

тааллуқдошта зиндагӣ мекунад, агар сухан дар бораи субъектони моликияти кишвар ё моликияти коммуналӣ равад, тааллуқ дорад. Ҳар як узви ҷомеа нисбат ба ин шакли моликият бо хусусиятҳои гуногуни ҳуқуқӣ амал менамояд. Аз як тараф он ба ҳаёти умумиятҳои иҷтимоӣ дохил мешавад, ки ба онҳо ҳуқуқи моликият тааллуқ дорад - ҳуқуқи моликияти халқи ҷумҳурӣ – субъекти ҚТ.

Дар баробари ин, аъзои ҷамъият нисбат ба шаклҳои номбаршудаи моликият ба сифати шахсони вазифадор амал мекунад, новобаста ба он ки чунин моликият ба онҳо тааллуқ дорад ё не. Вазифаҳои онҳо чунин аст, ки онҳо набояд ба томияти моликияти давлатӣ ва коммуналӣ, сарфи назар аз он ки он ба кӣ тааллуқ дорад, суиқасд кунанд. Чунин хусусиятҳоро дар вақти муайянкунии мазмуни субъекти муносибатҳои ҳуқуқии моликияти давлатӣ ва коммуналӣ ба назар гирифта даркор аст.

Мазмуни ҳуқуқи субъективии моликият дар ҳуқуқи маданӣ бо ёрии сегонаи ваколатҳо: соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ шарҳ дода шудааст. Дар ин бора ҳам дар Конститутсияи ҚТ (м. 12) ва ҳам КМ ҚТ (м. 279 - 287) сухан меравад.

Ворид намудани ин сегонаро ба илми ҳуқуқшиносӣ ба М.М. Сперанский нисбат медиҳанд, гарчанде ки ба сифати тавсифи салоҳияти молик он дар асрҳои миёна истифода мешуд. Дар муомилоти маданӣ ҳуқуқ муайян месозад, ки «молик бо молу мулки худ чӣ кор карда метавонад» (идоракунӣ ба молик нисбат дода мешавад, дигар ба ҳеч кас) дар соҳаи истифодабарӣ «кадом корро ӯ набояд иҷро кунад» (идоракунӣ дар атрофи молик қарор мегирад, на ягон кас ба ҷойи ӯ), дар соҳаи идоракунӣ бошад, «одамон бо моликияти бегона бояд чӣ кор кунанд» (идоракунӣ дар байни аксарият тақсим мегардад - ҳар кас дар доираи ваколати худ ва ҳеч кас дар алоҳидагӣ)¹⁵⁸.

Ба таври қонунӣ муайян кардани ҳуқуқи моликият бояд инчунин ҳуқуқи моликияти хусусӣ (дар доираи он ҳуқуқи моликияти шахсони ҳуқуқӣ ва ҳуқуқи моликияти шахсони воқеӣ, ҳуқуқи моликият ба молу мулки манқул ва

¹⁵⁸ Суханов Е.Л. Лекции о праве собственности. – М.: Юрид. лит, 1991. – С. 20-21.

ғайриманқул), инчунин ҳуқуқи моликияти оммавиरो низ (давлат) фаро гирад¹⁵⁹.

Дар низоми маъмуриву худудӣ ҳангоми шарҳ додани таркиби моликияти давлатӣ, ки субъекти он танҳо давлат эътироф мешавад, хусусияти ҳокимии он хеле зиёд зикр мегардад. Чунин сифат ҳоло ҳам ба моликияти давлатӣ хос аст ва асосан бо усулҳои амалигардонии он ифода меёбад. Он ба моликияти коммуналӣ низ хос мебошад. Ҳамзамон, дар муносибатҳои бо қонунгузориҳои маданӣ танзимшаванда ҳам ҚТ ва субъектҳои он, ки ба онҳо ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва коммуналӣ тааллуқ доранд, дар баробари иштирокчиёни дигари чунин муносибатҳо амал менамоянд. Аз ин рӯ, асоси ҳокимият, ки ба моликияти давлатӣ ва коммуналӣ хос аст, набояд бо ягон тарз ба муносибатҳои мутақобила ҳангоми амалисозии шаклҳои зикргардидаи моликият дар муносибатҳои маданӣ таъсир расонанд, сарфи назар аз он ки сухан дар бораи молу мулки ба муассисаю корхонаҳо вобаста гардида меравад ё дар бораи молу мулки хазинавӣ. Хулосаи мазур бо он тақвият меёбад, ки дар ҚТ шаклҳои моликияти иҷозатдодаи қонун ба таври баробар бо м. 12 Конституцияи ҚТ ва м. 279 ҚМ ҚТ эътироф мегарданд ва ҳифз карда мешаванд.

Дар баробари ба таври умумӣ тавсиф намудани ҳуқуқи моликият, зикр кардан ба маврид аст, ки молик бо молу мулки худ ба майли худ амалҳоеро иҷро мекунад, ки ба қонун муҳолифат намекунад ва ҳуқуқу манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи шахсони дигарро халалдор намесозанд.

ҚТ давлати соҳибистиклолест, ки дар доираи ҳуқуқҳои муайяннамудаи худ амал мекунад ва фаъолияти худро ба ҳуқуқҳои муқарраркардааш тобеъ мегардонад. Аз ин рӯ, ваколатҳои молик оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк нисбат ба моликияти коммуналӣ ва давлатӣ низ доираи муайян дорад.

Мансубияти соҳавии ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва коммуналӣ ва меъёрҳоеро, ки ба ҳуқуқи моликият мансубанд, дар санадҳои меъёрии

¹⁵⁹ Анненков К. Система русского гражданского права. Т. II: Права вещные. – СПб., 1895. – С. 15.

ҳуқуқии мансубияти соҳавии гуногун – Конститутсияи ҚТ, КМ ҚТ ва санадҳои зиёди дигар дидан мумкин аст.

Ин барои тасдиқ намудани он ки меъёрҳо оид ба ҳуқуқи моликият ташкилаҳои маҷмуии ҳуқуқӣ мебошанд, ҳамчун асос хизмат мекунад.

Аслан, ин меъёрҳо шаклҳои моликиятро танзим менамоянд, ки дар ҚТ эътироф карда шудаанд, принсипҳои асосии ҳифз ва танзими муносибатҳои молумулкӣ, салоҳияти ҚТ ва субъектони он оид ба низоми ҳуқуқии объектҳои асосии ҳуқуқи моликият (дар навбати аввал моликияти давлатӣ) муқаррар карда шудаанд.

Муносибатҳои молумулкӣ дар ҳама гуна ҷомеа муҳим мебошанд. Вазифаи ҳуқуқи давлатӣ (конститутсионӣ) дар он аст, ки муносибатҳои ҳамчун асоси сохтори ҷамъиятӣ ва давлатӣ эътирофгардидаро танзим кунаду тақвият бахшад.

Дар санадҳои қонунгузори маданӣ мушоҳида менамоем, ки муносибатҳои мутақобилаи молумулкӣ мавзӯи танзими маданияту ҳуқуқиро ташкил мекунад (масалан, КМ ҚТ).

Ҳангоме, ки Ҳукумати ҚТ дар хусуси аз моликияти давлатӣ ба моликияти субъекти давлат ё моликияти коммуналӣ гузарондани ин ё он бино, корхона, иншоот ё молу мулки дигар қарор қабул мекунад, дар ин сурат, амалисозии ҳуқуқи моликияти давлатӣ дар доираи муносибатҳои давлатию ҳуқуқӣ сурат мегирад. Ҳангоме, ки дар хусуси азнавташкилкунии корхонаи давлатӣ қарор қабул карда мешавад, татбиқи ҳуқуқи моликияти давлатӣ дар доираи муносибатҳои маъмурию ҳуқуқӣ сурат мегирад. Дар натиҷа, барои ба ташкилаҳои маҷмуии ҳуқуқӣ, ки меъёрҳои мансубияти соҳавии аз ҳама гуногунро дар бар мегиранд, мансуб донишҷӯи маҷмуӣ меъёрҳои, ки ҳуқуқи моликиятро аз ҷиҳати объективӣ ташкил мекунад, асосҳои зиёде пайдо мешаванд. Чунин усул нисбат ба ҳуқуқи моликияти давлатӣ ва коммуналӣ махсусан дуруст мебошад.

Дар муомилоти маданӣ моҳияти ҳуқуқии ҳуқуқи моликият бештар дар сегонаи ваколат, яъне нисбатан равонагардида ва шаклгирифта (ҳам аз ҷиҳати субъекти ваколатдор ва ҳам аз ҷиҳати таркиб) зоҳир меёбад. Танзими

ҳуқуқӣ дар ин ҳолат тибқи унсурҳои пешрафта сураат мегирад: бо роҳи муқаррар намудани ҳудуд ва манъкуниҳои зиёде, ки ба шахси истифодабарандаи ашё равона шудаанд. Дар соҳаи идоракунии (моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ) соҳибҳуқуқии моликият дар фазои байни шахсони гуногун, ки ҳар кадоме аз онҳо молик нестанд, вале бевосита чунин ҳуқуқи моликиятро амалӣ мегардонанд, пароканда мешавад. Моликон дар ин маврид бо таъсис додани субъектони ҳуқуқи маҳдуди ашёӣ идоракунии давлатиро анҷом медиҳанд. Дар ин маврид идоракунии давлатӣ чунин маъно дорад: «Таъсири амалӣ, созмондиҳанда ва танзимкунандаи давлат ба фаъолияти ҳаётии ҷамъиятӣ (оммавӣ) ва шахсии одамон бо мақсади танзим, муҳофизат ё дигаргунсозӣ, ки ба қудрати ҳокимияти он така мекунад»¹⁶⁰. Одатан ин корхонаҳое мебошанд, ки ба истехсол ва ё хизматрасониҳои аҳаммияти калони иҷтимоидошта машғул мебошанд.

Ба ақидаи А.В. Венедиктов, «агар эътирози ситонанда аз байн бурда шавад, ҳуқуқи моликият дар ҳаҷми пуррааш дар шахси молик барқарор мегардад (*jus recadentiae* – ба ном «устуворӣ» ё «тағйирпазирӣ»-и ҳуқуқи моликият)... бо ҳосили се ваколат мазмуни ҳуқуқи моликият аз байн бурда намешавад. ...бар зидди арзёбии нопурраи нақши ваколатҳои номбаршуда дар рафти амалисозии ҳуқуқи моликият ...онҳо тамоми таҳлили ҳуқуқии ҳуди ваколатҳои моликро инъикос намекунанд..., ки берун аз робитаи онҳо бо фарқият дар усулҳои хусусигардонӣ, муҳаққиқ зери асорати шакли абстрактии ин ваколатҳо мемонд... инчунин фарқияти махсуси байни шаклҳои моликиятро муқаррар карда наметавонист...»¹⁶¹.

Ба таркиби ҳуқуқи моликияти давлатӣ баъзе муҳаққиқон ваколатҳои мустақил, яъне назорат ва идоракуниро ворид намудаанд.

Молик (мақомоти ваколатдори марказӣ ва ё маҳаллии ҳокимияти давлатӣ) ҳуқуқ дорад оид ба таъсис додани корхона ва тибқи он вобаста

¹⁶⁰ Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15-уми март соли 2006, таҳти № 1713 тасдиқ шудааст. Замимаи 2. // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

¹⁶¹ Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность. – М.; Л.; Изд. – во АН СССР, 1948. – С. 41.

намудани молу мулки худ дар асоси ҳукуқи пешбурди хоҷагидорӣ қарор қабул намояд. КВД, ки ба он молу мулки ҷумҳуриявӣ ё коммуналӣ ба ҳукуқи пешбурди хоҷагидорӣ тааллуқ дорад, ин молумулкро дар доираи муайяннамудаи қонун соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ менамояд. Ин ҳукуқи маҳдуди ашъӣ буда, дар м. 336 КМ ҚТ шартҳои амалӣ намудани он муайян шудааст.

КВД ҳуқуқ надорад бе розигии муассис ё мақомоти аз ҷониби он ваколатдоршуда чунин фаъолияти соҳибкориро анҷом диҳад:

1) биною иншоот, таҷҳизот ва дигар фондҳои асосии корхонаро фурӯшад ё ба ихтиёри дигар шахс супорад, иваз намояд, ба иҷораи дарозмуддат, муваққатан ба истифодаи ройгон диҳад;

2) филиалҳо ва корхонаҳои фаръӣ таъсис диҳад, якчоя бо соҳибкорони хусусӣ корхонаҳои муштарак таъсис диҳад, сармояи худро ба он гузорад;

3) ба соҳибкорони хусусӣ қарз диҳад, фоизи он аз андозаи фоизи кредити тасдиқнамудаи БМТ пасттар бошад.

КВД моли (қору хизматрасонии) истеҳсолнамудаи худро озодона ба фурӯш мебарорад.

Ҳукуқи идоракунии оперативӣ ҳамчун ҳукуқи маҳдуди ашъӣ арзёбӣ мегардад. Ба сифати субъектони он корхонаҳои махсуси (казонии) давлатӣ ва муассисаҳои давлатӣ (коммуналӣ) баромад мекунанд. Мутобиқи м. 336 КМ ҚТ онҳо дар доираи муқаррарнамудаи қонун мутобиқи мақсади фаъолияти худ, нишондоди молик ва таъиноти молу мулк ҳукуқи соҳибӣ, ихтиёрдорӣ ва истифодаи онро амалӣ менамоянд.

Бо маҳдудсозии доира, таркиб ва тарзи амалисозии ҳукуқи идоракунии оперативӣ ва ҳукуқи пешбурди хоҷагӣ қонунгузории маданӣ ба соҳиби он кафолатҳои муайяно пешниҳод менамояд.

Моликияти коммуналӣ – яке аз шартҳои ҳатмии мавҷудияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мебошад. Ҷараёни ташаккулёбии он то ҳол анҷом наёфтааст, тавре ки тартиби ташаккулёбии мақомоти маҳаллии худидоракунӣ анҷом наёфтааст.

Ҳамзамон дар чамъбасти таҳлилҳо бояд зикр намуд, ки аз мазмуни ҳуқуқи моликияти коммуналӣ бармеояд, ки ба муассиса ва корхонаҳои коммуналӣ имкониятҳои васеи фаъолияти иқтисодӣ дода шудааст. Вале онҳо ба таври далхдор амалӣ намешаванд ва хоҷагии коммуналӣ аз лиҳози танзими ҳуқуқи маданӣ баъзе мушкилотҳо дорад¹⁶². Онҳо, пеш аз ҳама, дар набудани мустақилияти КВД ва зараровар будани онҳо ифода мегардад. Самаранокии ин корхонаҳо танҳо дар мавриди риояи қобилияти ҳуқуқдории ҳуқуқи маданияи онҳо ба вучуд меояд. Масалан, КВД «Обу корези шаҳри Душанбе» субъекти мустақили фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, вале наметавонад нархҳои хизматрасониҳои худро мустақиман муқаррар намояд ва хароҷоти кардаи худро чуброн кунад. Нархҳои муайяншуда фаъолияти онҳоро зараровар мегардонад ва ба истифодаи самараноки захираҳои оби нӯшокии шаҳр таъсири манфӣ мерасонад. Оби истехсолнамудаи ин корхона берун аз таъинот, барои мошиншӯй, обёрӣ, гилемшӯй ва ғайра истифода мешаванд. Баъзе истеъмолкунандагони беинсоф дар назди ин корхона қарздор мебошанд. Оби арзонро истифода мекунанд, вале арзиши пулии онро пардохт намекунанд. Аз ҳолатҳои болозикр бармеояд, ки агар корхонаҳои хоҷагии манзилию – коммуналӣ даромаднок бошанд, нақшу имкониятҳои моликияти коммуналӣ меафзояд. Сарватҳои табиӣ ва объектҳои дигари моликияти давлат сарфакорона ва самаранок мавриди истифода мегарданд. Фарҳанги хоҷагидории аҳолии маҳал баланд гардида, ба тарбияи насли ҷавон таъсири мусбӣ мерасонад.

2.4. Хусусигардонии моликияти коммуналӣ

Хусусигардонӣ усули афзун намудани самарайи иқтисодист. Раванди аз фонди ҷумҳуриявӣ ё коммуналӣ ба ихтиёри шахсони хусусӣ гузаштани молу мулк (иншоотҳо, корхонаҳо, фонди манзил)-ро хусусигардонӣ меноманд. Мақсади раванди мазкур ба вучуд овардани гуногуншаклии моликият,

¹⁶² Гаёров Ш.К. Жилищно – коммунальное хозяйство Республики Таджикистан: некоторые вопросы частного правового регулирования // Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы V межд. науч. – практ. конф. – Душанбе, 31 окт. 2017. – РТСУ, 2017. – С. 143-149.

гузариш аз иқтисоди номукамал ба муносибатҳои пешрафтаи бозаргонӣ, ҷалби инноватсия барои боз ҳам пурсамар идора кардани объекте, ки хусусӣ гардонда мешавад, афзун намудани рақобатпазирии он мебошад.

Хотиррасон бояд кард, ки дар низоми ислоҳоти бозори солҳои 90-ум гузарондашуда дар кишварҳои пасошуравӣ хусусигардонӣ мақоми марказиро ишғол менамуд ва имрӯз тағйироти дар сохтор ва шаклҳои моликият ба вучудомада, ки дар баробари ин раванд пайдо шудаанд, ба манфиати ҳама кишварҳо дахл карданд¹⁶³.

Вобаста ба он ки маҳз кадом моликияти коммуналӣ ба моликияти хусусӣ дода мешавад, шаклҳои зерини хусусигардонӣ мавҷуданд: хусусигардониҳои фонди давлатии манзил, хусусигардониҳои иншоотҳои дигар, хусусигардониҳои корхонаҳои саноатӣ. Хусусигардониҳои объектҳои охирин номбаршуда бо роҳи саҳомикунонӣ, бевосита ба молики нав ё ба воситаи музояда, тендер ё расмиёти дигари озмунӣ фурӯхтани корхона сурат мегирад. Боз як шакли дигар - ба иҷораи дарозмуддат додани корхона бо харидори минбаъдаи он мебошад. Пешакӣ қайду шарт кардан лозим аст, ки на ҳамаи объектҳои фаъолияти саноатӣ таҳти хусусигардонӣ қарор гирифта метавонанд, баъзе корхонаҳо таҳти ҳимояи қонун қарор гирифтаанд.

Дар кишварҳои собиқ ИҶШС мафҳуми хусусигардониро дар даҳсолаҳои охир тез-тез дучор омадан мумкин буд, ки ин ҳайратовар нест. Пас аз андак вақт гузаштан ҳама объектҳои бахши истеҳсоли (фабрикаву заводҳо), объектҳои таъиноти иҷтимоӣ (мактаб, беморхонаву боғчаҳои кӯдакон), тамоми фонди манзил ва фонди ғайриистикоматӣ ба як соҳиб тааллуқ доштанд. Дар эълomiaҳо қайд мегардид, ки молики онҳо халқ аст ва одамоне, ки мансабҳои роҳбарикунандаро ишғол мекарданд, ба халқ хизмат мекунанд. Дар асл бошад, вазъ дигар буд, мутаассифона, ба аксарияти корхонаҳо одамоне роҳбарӣ мекарданд, ки мансаби худро сирф ба манфиати шахсӣ истифода мебарданду объектҳои ба онҳо боваркардашуда тадричан хароб мегардиданд.

¹⁶³ Скворцов О.Ю. Приватизационное право: учебное пособие. – М.: Бизнес - шк «Интел - синтез», 1999. – С. 9.

Баъд аз пошхӯрдани Иттифоқи Шуравӣ бисёр чиз тағйир ёфт, лекин баъзе чизҳо мисли пештара боқӣ монданд: хусусигардонӣ қонуан (де-юре) бояд барои молу мулки давлатӣ соҳиби нав меёфт, ки рақобатпазирӣ ва самараи иқтисодии онҳоро афзун менамуд. Дар амал (де-факто) моликони нав фаъолияти худро танҳо бо фурӯхтани сахмияҳо ва азхудкунии маблағ маҳдуд месохтанд. Дар бораи ҳеҷ гуна самараи иқтисодӣ ҳатто суҳан намерафт, корхонаҳо бошанд, дар мавридҳои истисноӣ моликони қордону масъулиятшинос пайдо мекарданд, он ҳам бошад, танҳо дар корхонаҳои саноатии сердаромад.

Санади қонунгузори аввалин, ки нисбат ба хусусигардонӣ муносибати муқаррарӣ дошт, Қонуни ҚТ «Дар бораи моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5-уми декабри соли 1990 ҳисобида мешавад. Дар қонуни мазкур чунин қайд шуда буд, ки гузариши иқтисодиёти Тоҷикистон ба принципҳои муносибати бозаргонӣ танзими ҳуқуқи муносибатҳои наватарини иҷтимоӣ, аз ҷумла муносибатҳои мутақобилаи молумулкиро дар назар дорад. Мавҷудияти шаклҳои гуногуни моликият имконпазир аст. Дар қ. 5 м. 7 ҳамин қонун чунин зикр гардида буд, ки ҚТ барои ташаккулёбии шаклҳои гуногуни моликият шароит фароҳам меорад ва ҳифзи онҳоро таъмин мекунад. Дар баробари ин, чунин шаклҳои моликият муқаррар карда шудаанд:

- моликияти давлатӣ;
- моликияти шаҳрвандони ҚТ;
- моликияти коллективӣ¹⁶⁴.

Амалисозии ислоҳоти иқтисодӣ пас аз қабул гардидани Фармони Президенти ҚТ аз 3 декабри соли 1994 «Дар бораи чораҳои аввалиндараҷаи суръатбахшӣ ба ислоҳоти иқтисодӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ» фаъол гардид¹⁶⁵, ки тибқи он вазорату идораҳо ва муассисаҳои илмӣ ҷумҳурӣ якҷоя Барномаи ислоҳоти иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистонро

¹⁶⁴ Махкамов Р. Проблемы реформирования экономики Республики Таджикистан и становление частного сектора в переходном периоде к рынку: на уровне макроанализа: дис... канд. экон. наук. – Душанбе, 1998. – С. 31.

¹⁶⁵ Фармони Президенти ҚТ «Дар бораи чораҳои аввалиндараҷаи суръатбахшӣ ба ислоҳоти иқтисодӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ» аз 3 декабри соли 1994 // Махзани мутамааркази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adliia. Tj](http://www.Adliia.Tj) (санаи мурочиат: 2.01.2020 с.).

барои солҳои 1995-2000 таҳия намуданд ва он 2 ноябри соли 1995 дар иҷлосияи Маҷлиси Олии ҶТ тасдиқ карда шуд.

Вазифаҳои асосии Барномаи мазкур таҳияи заминаи ҳуқуқии иқтисоди бозаргонӣ, таҳияи сиёсати шахсии бучетию андозӣ ва пулию қарзӣ, идомаи чараёни хусусигардонии моликияти давлатӣ, таъмини табодулотии сохтории иқтисодиёт ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли мебошад¹⁶⁶. Дар адабиёти соҳаи ҳуқуқшиносӣ таснифоти гуногуни хусусигардонӣ оварда шудааст. Ба фикри аксарияти олимон ва иқтисодшиносон ақидаи Н.М. Коршунов нисбатан мувофиқ мебошад, ки он ду намуди хусусигардонӣ ва дар доираи ҳар кадоми онҳо якҷанд тарҳро пешниҳод менамояд.

Намуди якуми хусусигардониро \bar{y} ҳамчун азнавсозии сохтории муносибатҳои молумулкӣ дар доираи тартиби мавҷудаи иҷтимоиву иқтисодӣ маънидод менамояд: «дар доираи фазои мавҷудаи бозории рақобатпазир дар сурати мавҷуд будани (мавқеи ҳукмфармо доштани) бахши хусусӣ ва пешрафти рӯзафзуни таҳаввулотии иқтисодиёт»¹⁶⁷.

Ҳамин тариқ, дар ҳақиқати ҳол мафҳуми хусусигардонӣ оҳанги манфӣ пайдо кард, гарчанде дар амал он ҳамчун тарзи афзун намудани самарои иҷтимоиву иқтисодии объекти хусусигардонӣ эътироф мешавад. Маънои дигари хусусигардонӣ азнавташкилӣ моликият мебошад, ки чараёни гузариши (пурра ё қисман) моликияти давлатӣ (коммунали)-ро ба ихтиёри шахсони хусусӣ дар бар мегирад. Дар чараёни хусусигардонӣ камаш ду тараф иштирок менамоянд, ки ҳатман яке аз он тарафҳо ташкилот аст, ҳатто дар шахси давлат ҳам.

Хусусигардонӣ натиҷаи (ё яке аз намудҳои) муборизаи рақобатпазири тарзи бозоргонии хоҷагидорӣ мебошад, барои бахши хусусии хоҷагидорӣ давлат «рақибии намиранда» ҳисоб меёбад.

Аз рӯйи ақидаи олими тоҷик Р. Маҳкамов мафҳуми «хусусигардонӣ» дар кишвари мо ба наздикӣ пайдо шудааст (аввали солҳои 80) ва маънои маҳдуди

¹⁶⁶ Каримова М. Ход эконоимических реформ в Таджикистане. Центральная Азия. Швеция – 1998 – №2 (14). [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://famous-scientists.ru/anketa/karimova-mavzuna-timurovna-17516> (санаи мурочиат: 22.12.2019 с.).

¹⁶⁷ Радыгин А.Д. Реформа собственности в России: на пути из прошлого в будущее. – М., 1994. – С. 56.

он табдилёбии шакли чамъиятии моликият ба шакли моликияти хусусӣ, корхонаи алоҳидаро ба корхонаи хусусӣ мебошад. Лекин рушди чараёни мазкур боиси пайдо шудани ақидаҳои нав оид ба эҳтиёҷоти рушди чамъиятӣ ва ба тарзи нав фаҳмидани мақоми ҳукумат дар қонеъсозии онҳо ҳисобида мешавад. Аз ин рӯ, мазмуни мафҳуми хусусигардонӣ хеле васеъ гардид, ки онро ҳамчун амалигардонии чорабиниҳои гуногуни маҳдудсозии миқёси фаъолияти давлат ё таҳким бахшидан ба амалиёти бахши хусусӣ дар ихтиёрдорӣ фондҳо ва фаъолияти соҳибкорӣ маънидод кардан мумкин аст»¹⁶⁸.

Хуҷчати асосие, ки хусусигардонӣ ба он асос меёбад, Конститутсияи Тоҷикистон аст, дар м. 12-и он чунин зикр карда шудааст: «Асоси иқтисодиёти Тоҷикистонро шаклҳои гуногуни моликият ташкил медиҳанд. Давлат фаъолияти озоди иқтисодӣ, соҳибкорӣ, баробарҳуқуқӣ ва ҳифзи ҳуқуқи ҳамаи шаклҳои моликият, аз ҷумла моликияти хусусиро кафолат медиҳад»¹⁶⁹. Бар замми ин, тавре қайд кардем, м. 32-юми Қонуни асосӣ ҳуқуқи ҳар шахсро ба моликият ва ба мерос гирифтани муқаррар кардааст, инчунин дар моддаи номбаршуда чунин зикр гардидааст, ки ҳеҷ кас ҳуқуқ надорад ҳуқуқи шахсро ба моликият бекор ва маҳдуд кунад. Оғози хусусигардонӣ ба пайдошавии як қатор санадҳои меъёрии танзимкунандаи чараёни мазкур алоқаманд аст.

Муқаррароти Конститутсияи ҚТ дар хусуси баробарҳуқуқи ҳама шаклҳои моликият чунин маъно дорад, ки моликияти хусусӣ бо моликияти давлатӣ дар як сатҳ қарор дорад, бинобар ин, моликияти давлатӣ нисбат ба моликияти хусусӣ мавқеи ҳукмфармо надорад ва баръакс.

Хотиррасон мекунем, ки бо воридшавӣ ба муносибатҳои ҳуқуқи байни шахси хусусӣ ва давлат (масалан, агар шартнома оид ба иҷрои кор ё хизматрасонӣ баста шавад) тарафҳои шартнома баробарҳуқуқанд ва шартнома набояд ба манфиати ягон тарафи алоҳида, балки ҳама тарафҳои он таҳия карда шавад, ҳуқуку уҳдадорҳои баробарро пешбинӣ кунад. Дар

¹⁶⁸ Маҳкамов Р. Асари ишорашуда. – С. 32.

¹⁶⁹ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

таҷриба чунин ақида паҳн шудааст, ки вақте байни шахси ҳуқуқӣ (ташкилоти тичоратӣ) ва мақомоти давлатӣ шартнома баста мешавад, охирин ҳуқуқ дорад ба ташкилоти тичоратӣ ҳар гуна шартҳоро «амр диҳад». Мавҷудияти чунин вазъ ба бахши соҳибкорӣ таъсири манфӣ мерасонад. Тавре таҷриба нишон медиҳад, чунин шартномаҳо дар аксари ҳолатҳо яктарафа ё асоратовар мебошанд¹⁷⁰.

Ба фикри олимони тоҷик ба омилҳои асосие, ки барои пурсамар фаъолият кардани корхонаҳо дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ монеъ мегарданд, мансубанд:

- низоми ғайрисамарабахши идоракунии корхонаҳо;
- сатҳи пасти масъулиятшиносии роҳбарони корхонаҳо дар назди иштирокчиён (муассисон) оид ба оқибатҳои қарорҳои қабулнамуздаи онҳо;
- ҳаҷми ками сармояи оинномавии ҷамъиятҳои саҳҳомӣ;
- мавҷуд набудани механизми пурсамари иҷрои қарорҳои суд;
- таъмин набудани ягонагии корхона ҳамчун маҷмааи молумулкӣ, ки боиси кам шудани ҷолибияти сармоявии он мегардад;
- хароҷоти зиёди нигоҳдории объектҳои таъиноти иҷтимоию фарҳангӣ ва хоҷагии манзилию коммуналӣ;
- ба моликон дастрас набудани иттилооти бозътимод оид ба вазъи молиявӣ иқтисодии корхона¹⁷¹.

Ҳукумати ҚТ аз 4 майи соли 1997, № 17 Қарор «Оид ба тартиби чудо намудани ҷузъҳо ва воҳидҳои сохторӣ бо мақсади фурӯхтани онҳо ба сифати объектҳои мустақили хусусигардонӣ»-ро қабул намуд¹⁷², лекин ба қисмҳо чудо шудани объектҳои моликияти коммуналӣ суст буд¹⁷³.

¹⁷⁰ Самадов Б. Правовой обзор права собственности в Таджикистане. – Душанбе, 2007. – С. 28.

¹⁷¹ Низамова Т.Д. Реструктуризация промышленных предприятий Таджикистана в условиях переходной экономики: дисс... д. – ра экон. наук: 08. 00. 05. – Душанбе, 2007. – С. 41.

¹⁷² Қарори Ҳукумати ҚТ «Оид ба тартиби чудо намудани ҷузъҳо ва воҳидҳои сохторӣ бо мақсади фурӯхтани онҳо ба сифати объектҳои мустақили хусусигардонӣ» аз 4 майи соли 1997, таҳти № 17 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

¹⁷³ Махкамов Р. Проблемы реформирования экономики Республики Таджикистан и становление частного сектора в переходном периоде к рынку: на уровне макроанализа: дис... канд. экон. наук. – Душанбе, 1998. – С. 29.

Мутобиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқии Тоҷикистон иштирокчиёни моликияти муштарак молу мулкро шарикона соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ мекунад.

Агар ҳиссаҳо дар асоси қонун муайян карда нашаванд ва бо созишномаи тарафҳо муқаррар нагарданд, дар ин сурат ҳиссаҳо баробар хоҳанд буд. Маҳз фарқи моликияти ҳиссаӣ ва муштарак барои муайян намудани тартиби мушаххаси соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулки дахлдор мавқеи ҳалқунанда дорад. Низоми ҳуқуқии моликияти умумии ҳиссавиро дар мисоли моликияти умумии ҳиссаии шахрвандон ба манзили истиқоматӣ баррасӣ намудан мумкин аст.

Биноан, м. 322 КМ ҚТ чунин пешбинӣ менамояд, ки ҳангоми фурӯши ҳиссагӣ дар доираи ҳуқуқи моликияти умумӣ ба шахси ғайр иштирокчиёни боқимондаи моликияти ҳиссагӣ барои харидани ҳиссаи фурӯш мутобиқи нархе, ки он фурӯхта мешавад ва дигар шартҳои баробар, ба ғайр аз фурӯш дар савдои оммавӣ, ҳуқуқи афзалиятнок доранд.

Савдои оммавӣ барои фурӯши ҳисса дар доираи ҳуқуқи моликияти умумӣ, ҳангоми розӣ набудани ҳамаи иштирокчиёни моликияти ҳиссагӣ метавонад дар ҳолатҳои пешбиниамудаи м. 331 ҳамин Кодекс ва дигар ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун доир карда шавад¹⁷⁴.

Фурӯшандаи ҳисса вазифадор аст, дигар иштирокчиёни моликияти ҳиссагиро аз нияти худ, ки ҳиссаашро ба шахси ғайр фурӯхтанист, хаттӣ огоҳ сохта, нарх ва дигар шартҳои фурӯшро ишора намояд. Агар дигар иштирокчиёни моликияти ҳиссагӣ аз харидорӣ даст кашанд ё ҳиссаи фурӯхташавандаро дар доираи моликият ба молу мулки ғайриманқул дар давоми як моҳ ва дар муносибат бо дигар молу мулк дар давоми даҳ рӯз аз лаҳзаи огоҳӣ ба даст наоранд, фурӯшанда ҳақ дорад, ҳиссаи худро ба ҳар кадом шахсе фурӯшад.

Ҳангоми фурӯши ҳисса бо вайрон кардани ҳуқуқи афзалиятнок ҳар кадом иштирокчии моликияти ҳиссагӣ ҳақ дорад, дар давоми се моҳ ба суд

¹⁷⁴ Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

дар мавриди ба ӯ гузаронидани ҳуқуқ ва уҳдадорихои харидор талабот арз намояд.

Қоидаҳои моддаи мазкур, инчунин ҳангоми ба каси дигар додани ҳисса аз рӯи шартномаи мубодила низ татбиқ мегарданд.

Хусусигардонӣ ва ғайридавлатикунонӣ мафҳумҳои якмаъно нестанд, вале онҳо бо ҳам алоқамандии зич доранд:

Таҳти мафҳуми ғайридавлатикунӣ чараёни бартараф кардани монополизм, таъсис додани иқтисодиёти бисёрусула, ғайри-марказикунии он, аз уҳдадорихои идоракунии бевоситаи хочагӣ озод намудани давлат дар назар аст. Ғайридавлатикунӣ маънои гузариш аз усулҳои амриавию маъмурӣ ба усулҳои иқтисодии роҳбарӣ, инчунин гуногунии шаклу мазмуни муносибатҳои молумулкиро мефаҳмонад.

Хусусигардонӣ яке аз шаклҳои ғайридавлатикунӣ мебошад. Лекин ғайридавлатикунӣ бе хусусигардонӣ амалӣ шуда метавонад. Дар чунин ҳолат иваз кардани молик не, балки раванди ғайримарказикунӣ дар доираи идоракунии давлатии моликият амалӣ мегардад.

Мафҳуми хусусигардонӣ ба бахши хусусӣ додани объектҳои муайяни моликияти ҷумҳуриявӣ ё коммуналиро аз ҷониби мақомоти гуногуни давлатӣ назоратшавандаро мефаҳмонад. Раванди баръакси инро милликунӣ меноманд.

Аз лаҳзаи парокандашавии Иттиҳоди Шуравӣ ва ба даст овардани истиқлолият дар кишварамон бо мақсади рушди босуръат ва ташаккулёбии иқтисодиёт зарурати хусусигардонии ғаврӣ ва босамари моликияти давлатӣ ба миён омад.

Хусусигардонӣ ҳамчун амали ҳаётан муҳими пешрафти кишвар баррасӣ мегардид ва на танҳо нақшаи амалисозии ба таври амиқ таҳиягардида, балки боз иродаи дахлдори сиёсии роҳбарияти давлатро талаб мекард, ки дар он давра кофӣ буд.

Хусусигардонии моликияти давлатӣ дар ҚТ соли 1991 оғозёфта, давра ба давра амалӣ шуда истодааст.

Давраи аввали хусусигардонӣ аз соли 1993 то 2003 амалӣ гардонда шуд. Тибқи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи ҚТ он вақт наздики 430 корхонаи калон ва миёна ва тахминан 10 ҳазор объектҳои хурд хусусӣ гардонда шуданд. Маблағи умумии аз хусусигардонӣ ба дастовардашуда 26 млн. сомонӣ (тахминан 8 млн. доллар)-ро ташкил дод. Барои муқоиса, қарзи берунаи Тоҷикистон он давра наздики 1 млрд. долларро ташкил меод.

Фармони Президенти ҚТ аз 29 – уми декабри соли 1996, № 631 «Дар бораи чораҳои суръатбахшӣ ба хусусигардонии моликияти давлатӣ»¹⁷⁵, Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи чораҳои ташкилии суръатбахшӣ ба хусусигардонии моликияти давлатӣ» ва «Барномаи хусусигардонии босуръати моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул карда шуданд. Моҳи майи соли 1997 Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардонии моликияти давлатӣ» қабул карда шуд ва тибқи он вазифа гузошта шуд, ки концепсия ва барномаи амалисозии хусусигардонӣ дар ҷумҳурӣ таҳия карда шавад. Лекин дар амал мақомоти дар ҷумҳурӣ барои амалисозии хусусигардонӣ ваколатдоршуда ба ҳалли мушкилоти амалӣ ва нисбатан ночиз диққати бештар дода, масъалаи муҳим – стратегияи хусусигардонӣ дар ҷумҳуриро аз мадди назар дур монданд¹⁷⁶.

Мутаассифона қисми зиёди корхонаҳое, ки дар ин давра бар ивази маблағи ночиз харида шуданд, пас аз чанде барҳам дода шуданд, чунки маблағи аз фурӯхтани дастгоҳҳо, захираи ашёи хом ва худи бино ба дастамада аз харочоти барои хусусигардонии он сарфшуда чандин қарат зиёд буд.

Дар муддати кӯтоҳ заминаи қонунгузорӣ, инфрасохтори ташкилӣ ба вучуд оварда шуд, ҳама воситаҳои хусусигардонӣ дар амал санчида шуданд,

¹⁷⁵ Фармони Президенти ҚТ «Дар бораи чораҳои аввалиндарачаи суръатбахшӣ ба ислоҳоти иқтисодӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ» аз 3 декабри соли 1994 // Маҳзани мутамакази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

¹⁷⁶ Каримова М. Ход эконоимических реформ в Таджикистане. Центральная Азия. Швеция – 1998 – №2 (14). [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://famous-scientists.ru/anketa/karimova-mavzuna-timurovna-17516> (санаи мурочиат: 22.12.2019 с.).

азнавташкилкунии корхонаҳои саноатӣ, кишоварзӣ, сохтмон, нақлиёт ва соҳаҳои дигари иқтисодиёт оғоз гардид.

Соли 1996 Ҳукумати ҶТ Барномаи якуми ғайридавлатикунонӣ ва хусусигардони моликияти давлатӣ ва коммуналиро қабул намуд, ки тибқи он 5 фоизи буҷети кишвар ба амалисозии барномаҳои давлатии хусусигардонӣ ва ғайридавлатикунӣ, таъсисдиҳӣ ва рушди сохторҳои бозорӣ, дастгирии соҳибкории хурду миёна равона гардида буд.

Мақсади барнома, пеш аз ҳама, хусусигардони фондҳои асосии чумхуриро дар бар мегирифт, ки моликияти давлат мебошанд. Вазифаҳои асосии он - хусусигардони қисми молу мулки давлатӣ дар асоси усулҳои рақобатпазир; ғайриинҳисорикунии қисми истеҳсолот; ҷалби ғайридавлатии аҳоли ба чараҳои фурӯши молу мулки давлатӣ; таъмини самти иҷтимоӣ доштани хусусигардонӣ бо роҳи пешниҳод намудани имтиёзҳо ба коллективҳои меҳнатӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои кормандони корхонаҳо мебошад.

Давраи дуҷуми хусусигардонӣ (солҳои 2003–2007) бо дигаргуншавӣ ба самти мукамалгардони заминаи меъёрии методологӣ ва ҳуқуқӣ, пайдошавӣ ва тақмили ташкилотҳои биржавӣ ва бонкӣ, шабакаи молистеҳсолкунандаи бозорӣ шуҳрат ёфт. Мақсади асосӣ ба ташаккулёбии бахши хусусии пурқувват, тавсеа бахшидан ба иштироқи табақаҳои аҳоли дар раванди хусусигардонӣ ба воситаи ҷорӣ кардани барномаи нави хусусигардони оммавӣ, мусоидат намудан барои барқарор гардидани корхонаҳои зараровар ва хусусигардони молу мулки давлатӣ равона карда шуда буд.

Соли 2005 дар Тоҷикистон 670 корхона хусусӣ гардонда шуд, ки аз он 521 –то корхонаи миёна ва 149 –то корхонаи миёна ва калон мебошад.

Умуман, дар ҷумхури дар ин давра аз 9 ҳазору 271 объект, ки бояд солҳои 2003–2007 хусусӣ гардонда мешуд, 8 ҳазору 707 объект хусусӣ гардонда шуд, аз онҳо 7 ҳазору 869 объекти хурд ва 838 миёна ва калон. Соли 2005 маблағи аз хусусигардони объектҳо ба дастамада ва маблағи 965 воситаи асосӣ ва нақлиёт 43 млн. 503 сомониро ташкил намуд, ки аз он 6 млн. 698 ҳазор сомонӣ – аз фурӯши моликияти коммунали ба даст омадааст. Аз

фурӯши сахмияҳои давлатии чамбъиятҳои сахҳомӣ ба ҳисоби кумита 27 млн.505 ҳазор 453 сомонӣ ва 283 ҳазор сахмияҳо ворид шуд¹⁷⁷.

Давраи сеюми хусусигардонӣ соли 2008 оғоз шуд. Вазифаи асосии хусусигардонӣ дар давраи мазкур назар ба давраҳои пештара ғайридавлатикунии бахшҳои калони монополизатсияшуда ва сохторбандишудаи иқтисодиёт бо истифодаи нақшаҳои фардии хусусигардонӣ, инчунин азнавташқилкунии объектҳои соҳаи ғайриистехсоли мебошад.

Мутобиқи маълумоти Агентии иттилоотии «REGNUM» аз оғози раванди хусусигардонӣ, яъне аз соли 1991 то 1 апрели соли 2010 дар ҚТ 11230 объектҳои моликияти давлатӣ хусусӣ гардонда шуд. Аз ин шумораи объектҳо 9910 корхонаи хурд ва 1320 корхонаи миёнаву калон мебошанд.

Барои таъмини вазифаҳои барномавӣ корҳои зиёде анҷом дода шуданд. Корхонаҳои қисман хусусигардондашуда, ки ҳиссаи бештари давлатиро нигоҳ дошта тавонистанд, ба сахмиябандии минбаъда омода карда шуданд. Барои корхонаҳои нисбатан ояндадор фаъолони сармояи хориҷӣ ва дохилӣ ҷалб карда мешуданд. Дар музоядаҳо фурӯши бастаи дахлдори сахмияи корхонаҳо, маҷмааҳои молумулкии корхонаҳои хусусигардондашуда, ки дар ноҳияҳои дурдаст ҷойгир шудаанд, инчунин корхонаҳо, ки дар музоядаҳо бо сабаби ҷолибияти кам доштанишон ба фурӯш нарафтаанд, ба роҳ монда шуд.

Дар натиҷаи дигаргун шудани муносибатҳои молумулкӣ сатҳи корхонаҳои хусусигардондашуда аз аввали раванди хусусигардонӣ то айни ҳол аз рӯи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии ҚТ 4579 объектро ташкил дод.

Ислоҳоти иқтисодӣ айни ҳол бо самтҳои зерин амалӣ мегардад:

а) тағйирёбии муносибатҳои молумулкӣ, ки пешрафти баробари шаклҳои хоҷагидорӣ давлатӣ, кооперативӣ, фардӣ ва омехта, инчунин дигаргуниҳои сохторӣ ва вазифавиро дар дохили моликияти давлатӣ ба маблағи асосии истеҳсолот пешбинӣ менамояд;

¹⁷⁷ Гулов Ш. Процесс «малой» приватизации в Таджикистане завершен, а практически все средние и крупные предприятия акционированы. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.news.tj>. (санаи мурочиат: 24.09.2018 с.).

б) тавсебахшӣ ба доираи муносибатҳои молӣ ва истехсолӣ;

в) татбиқи сиёсати шаффофи иқтисоди беруна¹⁷⁸.

Ташаккулёбии инфрасохтори бозор дар давраи хотимавии хусусигардонӣ, вақте ғайридавлатикунии монополияҳои табиӣ ва корхонаҳои калони соҳаҳои саноати коркард, алоқа ва нақлиёт амалӣ гардонда мешаванд, арзиши ниҳоят зиёд дорад.

Ҷойи шубҳа нест, ки моликияти хусусӣ бе низоми хуб ба роҳ мондашудаи шарикӣ давлат ва бахши хусусӣ ба таври дахлдор инкишоф намеёбад.

Дар давраи муосир, ки раванди хусусигардонӣ ва таъсисдиҳии ниҳодҳои бозор қариб ба итмом расидааст, маъалаҳои дарки назариявии раванди хусусигардонӣ, инчунин ҳамаи он чизе, ки фазои хусусигардонӣ ном бурда мешавад, аҳаммияти хоса пайдо мекунанд. Пеш аз ҳама ин вазъ ба он муқаррароти концептуалӣ дахл дорад, ки ҳангоми асосноккунии қонунҳо ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ оид ба хусусигардонии молу мулки давлатӣ, ташкили раванди хусусигардонӣ ва нақши давлат дар танзими раванди мазкур ба роҳбарӣ гирифта шудаанд¹⁷⁹.

Айни замон мо бояд ба амалисозии марҳалаи охирин раванди хусусигардонӣ оғоз бахшем. Барнома бояд барои муҳлати муайяни тақвими қабул карда шуда, аз ду ҷабҳа иборат бошад, ки онҳо бояд дар бар гиранд:

а) вазифаҳои хусусигардонии молу мулки давлатӣ, гурӯҳбандии объектҳои моликияти давлатӣ аз рӯи имкониятҳои хусусигардонии онҳо, дурнамои воридшавии воситаҳои пулии аз хусусигардонӣ ба дастовардашуда ба буҷети ҷумҳуриявӣ.

б) рӯйхати ташкилотҳо ва объектҳои, ки ба моликияти коммуналӣ мансубанд ва бояд хусусӣ гардонда нашаванд, инчунин рӯйхати ташкилоту

¹⁷⁸ Каримова М. Ход экономических реформ в Таджикистане. Центральная Азия. Швеция – 1998 – №2 (14). [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://famous-scientists.ru/anketa/karimova-mavzuna-timurovna-17516> (санаи муроҷиат: 22.12.2019 с.).

¹⁷⁹ Холматов Р.Б. Роль приватизации в формировании многоукладной структуры собственности: опыт сравнительного анализа: дис. ... канд. экон. наук. – Душанбе, 2011. – 142 с; Исмаилова М.М. Некоторые вопросы реформирования экономики Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1999. – 170 с.

объектҳое, ки бояд бо тартиби муқаррарнамудаи қонун-гузорӣ хусусӣ гардонда шаванд.

Аҳаммияти стратегии объектҳое, ки бояд хусусӣ гардонда шаванд, дар ҷамъият баҳсҳои тезутундро оид ба мақсаднок будани чунин амал ба миён меоранд.

Барои қабул намудани хусусигардонӣ ба сифати раванди иҷтимоиву иқтисодӣ масъалаҳои ба моликият вобаста аҳаммияти асосӣ доранд. Маълум аст, ки асоси ҳама гуна низоми хоҷагидориро бунёди методологии хусусигардонӣ ташкил менамояд. Моликият ҳамчун муносибати асосии иқтисодӣ иборат аст аз:

- объект (хурд ё калон), ки нисбат ба он муносибатҳои ҳуқуқии молумулкии субъектон ба вучуд меоянд, яъне таркиби молии ашё;
- низоми муносибатҳои ҳуқуқи молумулкии байни субъектон;
- амалисозии иқтисодии муносибатҳои ҳуқуқи молумулкии байни субъектон дар сатҳҳои гуногун тавассути усулҳои муайяни азхудкунии объектҳо ва дар макросатҳ тавассути фаъолияти низоми хоҷагидорӣ дар робита бо унсурҳои он.

Аз ин рӯ, хусусигардонӣ ҳамчун азнавташкилкунии моликият қабул карда мешавад, ки дар тартиби ҷамъиятиву иқтисодӣ дигаргуниро ба вучуд меорад, яъне ҳамчун унсури азнавташкилкунии иқтисодиёт зухур мекунад»¹⁸⁰.

Аз рӯи ақидаи А.Д. Радигин «Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ раванди хусусигардонӣ аз якҷанд намуди амалиёт иборат аст, ки онро «реструктуризатсия» меноманд: ҳуқуқӣ (тиҷоратикунӣ, кооперат-сиякунӣ), молиявӣ (қарз), амалиётӣ (идоракунӣ) ва воқеӣ (сармоя ба иқтисодии истеҳсолӣ), инчунин демонополизатсия...»¹⁸¹.

Оид ба мафҳуми дуҷуми хусусигардонӣ – «муназзам» ақидаҳо хеле бисёранд. Ин ба амалисозии иқтисодии муносибатҳои ҳуқуқии расмии молумулкии байни субъектон алоқаманд аст, ки дар натиҷаи амали «техникӣ»-и хусусигардонӣ ба миён меоянд.

¹⁸⁰ Радигин А.Д. Реформа собственности в России: на пути из прошлого в будущее. – М., 1994. – С. 63.

¹⁸¹ Радигин А.Д. Асари ишорашуда. – С. 60-61

Агар пеш аз дигаргунсозии навбатии молу мулк тақсимооти ҳокимияти иқтисодиву сиёсӣ ба вуқӯъ ояд, он дар амал ягон натиҷа намедихад. Моликият метавонад танҳо дар он сурат мавҷуд бошад, агар чунин тақсимоот амалӣ шуда бошад, яъне аз ҳокимияти иқтисодӣ унсури маҷбуркунӣ хорич шуда бошад, ҳокимияти давлатии аз муносибатҳои иқтисодӣ ҷудогардида бошад, хусусияти ҳуқуқӣ пайдо кунад. Бозор ҳамчун соҳаи фаъолияти молии одамон моликиятро ҳамчун муносибати азониҳудкунӣ баррасӣ мекунад, на ҳамчун моли азҳудкардашуда.

Пас аз ба даст овардани истиқлолият аз ҷониби ҷумҳуриҳои собиқи ИҶШС ба ташаккулёбии моликияти коммуналӣ раванди хусусигардонӣ таъсири ҷиддӣ расонид ва дар натиҷаи он мақомоти худидоракунии маҳаллӣ аз ин раванд барканор карда шуда, дар он нақши муҳим надоштанд¹⁸².

Таҷрибаи аввалини хусусигардонӣ дар Тоҷикистон нишон дод, ки бегонакунии моликияти коммуналӣ номуташаккилона, ғайрмақсаднок ва якбора амалӣ карда шуд. Мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, ҳоло молик нашуда, бо фармони «боло» бояд бегонакунии ин моликиятро анҷом медоданд. Мутаассифона, хусусигардонӣ замоне амалӣ мегардид, ки арзиши воқеии объектҳои бегонашавандаро муқаррар намудан имконнопазир буд ва ин барбоддиҳии маҳзи моликият ба шумор мерафт ва маблағи дар натиҷаи хусусигардонии моликияти коммуналӣ ба дастамада на танҳо барои сармоягузори дарозмуддат, балки барои ҳалли мушкилоти таъхирнопазири мавҷудаи иҷтимоӣ кофӣ набуд. Ҳамин тариқ, аксарияти мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ҳам аз моликият маҳрум шуданду ҳам аз захираҳои пулӣ¹⁸³.

Дар баробари баррасии қатъи моликият зикр намудан зарур аст, ки асосҳои он далелҳои ҳуқуқие мебошанд, ки қонун қатъ гаштани муносибатҳои ҳуқуқии ба замин алоқамандро ба он вобаста мекунад.

Тағйирёбии таъиноти объектҳо дар мувофиқа бо мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ сурат мегирад.

¹⁸² Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации. – М., 1997. – С. 235.

¹⁸³ Муниципальное право // Под ред. А. И. Коваленко. – М., 1998, – С. 41-43.

Дар рафти хусусигардонии моликияти коммуналӣ мушкилоти вобаста ба конунгузорӣ низ пайдо мешаванд ва ба ақидаи мутахассисон хусусигардонии объектҳои хурд ба чараёни пайдошавӣ, аз ҷумла корхонаҳои коммуналӣ таъсири манфӣ расонд. Бо сабаби он ки аксарияти объектҳои моликияти коммуналӣ ба гурӯҳи таснифоти «А» дохил мешаванд, яъне объектҳои хурди хусусигардонӣ мебошанд, имконияти ба таври назаррас коҳиш додани хароҷоти буҷет барои идора ва дастгирӣ кардани корхонаҳои хоҷагии маҳаллӣ, ки фоидаи ночиз ба даст меоранд ё умуман зарароваранд ва махсусан он корхонаҳое, ки хоси моликияти коммуналӣ нестанд. Таъмини зиёдшавии даромади буҷети маҳаллӣ, афзун намудани самараи кори объектҳое, ки хусусӣ гардонда мешаванд, пайдо гардид. Лекин таҳлили раванди хусусигардонӣ баръакси ҳолро нишон медиҳад.

Мақсади асосии хусусигардонии объектҳои мазкур – рушди моликияти хусусӣ дар кишвар ва дар шароити гузариш ба иқтисоди бозаргонӣ беҳтар намудани имкониятҳои рушди моликияти хусусӣ, таъсис додани ҷойҳои нави корӣ ба ҳисоб меравад. Хусусигардонӣ дар доираи барномаҳои ислоҳоти иқтисодӣ амалӣ хоҳад шуд.

Лекин чунин савол пайдо мешавад, ки барои хусусигардонии чунин корхонаҳо чӣ гуна шароит фароҳам оварда мешавад ва кӣ онҳоро хусусӣ гардонда метавонад?

Дар дохили кишвар сармоягузoron мавҷуданд, лекин бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ ба иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба онҳо афзалият додан лозим аст. Бар замми ин, сармоягузорони хориҷӣ ҳамроҳи худ таҷҳизоти нави, услуби нави хоҷагидорӣ меоранд, ки ба онҳо кишвари мо дар давраи муосири рушд эҳтиёҷ дорад. Айни замон дар кишвар идоракунии КВД чандон самарабахш нест. Дар шароити ҳозираи Тоҷикистон сармоягузорони ғарбӣ эҳтимол дар масъалаи хусусигардонии объектҳои муайян дар кишвар фаъол набошанд, чунки онҳо барои ҳифзи моликияти хусусии худ кафолати бозътимодно талаб мекунанд.

Дар баробари ин, дар раванди мазкур сармоягузорони ватанӣ ҳам ширкат меварзанд. Аз рӯи қоида ҳар як сармоягузор бояд лоиҳаи хусусиро

оид ба фаъолияти минбаъдаи корхона, таҷдиди он, таъсис додани ҷойҳои нави корӣ дар он, саҳми корхона дар пешрафти иқтисодиёти кишвар пешниҳод кунад. Комиссия бояд он сармоягузореро интихоб кунад, ки лоиҳаи ӯ ба талаботи номбурда ҷавобгӯй бошад.

Таҳлилгарони соҳаи иқтисодиёт қайд мекунанд, ки баъзан вақт комиссия оид ба хусусигардонӣ ба сармоягузоре афзалият медиҳад, ки пули бисёртарро пешниҳод мекунад. Лекин боз савол ба миён меояд, ки соҳиби нави корхонае, ки хусусӣ гардонда мешавад, барои рушди он чӣ гуна барномаро пешниҳод карда метавонад?

Вобаста ба мақсаду вазифаҳои гузошташуда раванди хусусигардонӣ дар ҚТ ба ду марҳала ҷудо карда шудааст. Агар дар марҳалаи якум диққати асосӣ ба хусусигардонии корхонаҳои хурд – корхонаҳои соҳаи савдо, хӯроки умум, хизматрасонии маишӣ ва нақлиёт равона гардида бошад, ҳоло яке аз вазифаҳои асосии хусусигардонӣ – таъмини бисёршаклии моликият ва таҷдиди корхонаҳои миёна ва калони соҳаи саноат, нақлиёт, алоқа ва сохтмон мебошад.

Дар соҳаҳои мазкур яке аз намудҳои хусусигардонӣ дар навбати аввал табдилдиҳии корхонаҳои давлатӣ ба ҷамъиятҳои саҳҳомӣ ва минбаъд фурӯхтани саҳмияҳои онҳо дар музояда ва озмунҳо мебошад.

Тибқи маълумоти Кумитаи давлатии сармоягузорӣ ва идораи амволи давлатии ҚТ аз оғози соли 1991 то соли 2015 дар Тоҷикистон 11 ҳазору 410 объекти хурд ва 1 ҳазору 367 корхонаҳои миёна ва калон хусусӣ гардонда шуданд.

Ҳангоми хусусигардонии корхонаҳои хурд ба он чиз аҳаммият дода нашуд, ки корхонаҳое, ки ба аҳоли ҳар гуна хизматрасониро дар ҳаҷми камтарини зарурӣ анҷом медоданд, бояд дар моликияти коммуналӣ боқӣ мемонданд. Дар баробари тавсеа ёфтани раванди хусусигардонӣ дар бахши коммуналии иқтисодиёт бояд на танҳо дар бораи маблағе, ки мақомоти худидоракунии маҳаллӣ аз фурӯхтани молу мулк ба даст меорад, балки боз дар хусуси хизматрасонӣ ба ҳама табақаҳои аҳоли, новобаста ба даромади онҳо фикр кардан лозим буд.

Хусусигардони сертификати ва ё ваучери асосан хусусияти иҷтимоиву сиёсӣ дошт, бинобар ин, мақсади асосии иқтисодӣ – афзун намудани самараи истеҳсолот дар асоси ташаккулдиҳии молики қордон дар кишвар ва синфи миёна, ки қувваи асосии бавучудоварандаи фазои бозории рақобатпазир ва муайянқунандаи асосҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ ҳисобида мешавад, ба даст оварда нашуд.

Гузариш ба марҳилаи сеюм – давраи хусусигардони музднок имкон дод, ки бозори дуҷумбораи сахмияҳои қорхонаҳои хусусигардондашуда тавлид ёбад, барои ҷалби сармоя ва пайдо шудани молики қордон шароити беҳтарин фароҳам оварда шуд.

Мутобиқи ақидаи Агентии хабарии «REGNUM» миллиқунонӣ ва қурӯши дуҷумбораи қорхонаҳои хусусигардондашуда вақте босамар хоҳад буд, агар қонунгузори такмил дода шавад. Қорхонаҳои хусусигардондашуда бояд самти фаъолияти худро иваз қунанд ё ин ки 60 фоизи намуди фаъолияти пештарро нигоҳ доранд. Ҳамаи ин гуна қорхонаҳо дар давраи ҳуқумронии ИҶШС сохта шудаанд ва маҳсулоти онҳо аллақай талабгор надорад.

Дар ин асно бандҳои Қарори Ҳуқумати ҚТ-ро аз 4 майи соли 1997, № 181 «Дар бораи тасдиқи дастур оид ба нархгузори объекҳои хусусигардонӣ»¹⁸⁴ ба назар гирифтани лозим аст. Инчунин минбаъд дар қонунгузори асоси дахлдорро барои ба даст овардани ҳуқуқи молиқият аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ дар сурати хусусигардони молу мулке, ки ба молиқияти қоммуналӣ дохил буд, қайд намудани лозим аст.

Хусусигардони молу мулки қоммуналӣ мутобиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи хусусигардони молиқияти давлатӣ» ва санадҳои муайяни зерқонунӣ сурат мегирад. Бегонақунии молу мулке, ки ба молиқияти қоммуналӣ мансуб аст, бо муқаррароти қонуни зикрқардида, қонунҳои дигар оид ба масъалаҳои хусусигардонӣ танзим мегаданд ва аз ҷониби мақомоти худидорақунии маҳаллӣ амалӣ қарда мешавад. Бо қурӯхтани ин гуна молу мулк мақомоте

¹⁸⁴ Қарори Ҳуқумати ҚТ «Оид ба тартиби қудо намудани қузъҳо ва воқидҳои сохтори бо мақсади қурӯхтани онҳо ба сифати объекҳои мустақили хусусигардонӣ» аз 4 майи соли 1997, тахти № 17 // Маҳзани муқамарқазии иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия.» Шакли 7. 0. [Заҳараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliia.Tj> (санаи муқочиа: 26.09.2019 с.).

машғул мешаванд, ки аз ҷониби шуроҳои маҳаллии дахлдор таъсис меёбанд. Мақомоти номбурда дар доираи ваколатҳои муқаррарнамудаи шуроҳои маҳаллии дахлдор амал карда, ба онҳо тобеъ, ҳисоботдиҳанда ва назоратшаванда мебошанд.

Мақолаҳои ёдрасшуда бечунучаро моликияти коммуналиро ба таркиби моликияти давлатӣ дохил мекунад. Аз номи қонун бармеояд, ки он бояд масъалаҳои хусусигардонии танҳо объектҳои молу мулки давлатиро танзим кунад. Мутобиқи Конститутсияи ҚТ низоми ҳуқуқи моликият бояд сирф бо қонунҳои ҚТ муқаррар карда шавад (м.32).

Бо қабул намудани Конститутсияи ҚТ моликияти коммуналӣ дар сатҳи конститусионӣ мақоми шакли мустақили ҳуқуқи моликиятро соҳиб гашт, он махсус аз моликияти давлатӣ ҷудо карда шуд, идоракунии ин шакли моликиятро бевосита ҷомаҳои ҳудудӣ ё мақомоти таъсисдодашуда амалӣ менамоянд.

Арзиши объектҳоеро, ки бояд хусусӣ гардонда шаванд, коршиносони мустақил муайян кунанд, ки нархгузорию коршиносиро анҷом медиҳанд. Маблағи аз хусусигардонии объектҳои моликияти коммуналӣ ба дастамада бояд пурра ба буҷет гузаронда шавад. Таҷрибаи Тоҷикистони ҷавону мустақилро ҷамъбаст намуда, вобаста ба суҳанони қайдгардида бори дигар шарҳи Г.О. Одинаевро ба КГ ҚТ оид ба санадҳои меъёрии ҳуқуқи қабулгардида ёдрас шудан лозим аст. Тавре муаллиф қайд мекунад, молик ҳуқуқ дорад аз рӯи ваколатҳои худ нисбат ба молу мулки ба ӯ тааллуқдошта ҳар гуна амалҳоеро иҷро кунад, ки ба қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқи дигар муҳолифат намекунад ва ҳуқуқу озодиҳои бо қонун ҳифзшавандаи шахсони дигарро поймол намекунад, аз ҷумла молу мулки худро ба моликияти шахсони дигар гузашт кунад, дар сурати молик боқӣ мондан, ҳуқуқи соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулкоро ба онҳо воғузур намояд, молу мулкашро ба гарав гузорад, бо усулҳои дигар ба он гаронӣ оварад, бо тарзи дигар онро ихтиёрдорӣ кунад¹⁸⁵.

¹⁸⁵ Одинаева Г.О. Основные положения права собственности в законодательстве Республики Таджикистан // Хаёт ва қонун. – Душанбе, 2016. – № 1.

Ҳангоми бегонакунии молу мулк аз ҷониби молик ба фоидаи шахсони дигар, даст кашидани молик аз ҳуқуқи моликият, нобуд ё нест шудани молу мулк, аз даст додани ҳуқуқи моликият ба молу мулк ё ҳолатҳои дигари муқаррарнамудаи қонунгузорӣ ҳуқуқи моликият қатъ мегардад.

Аз молик маҷбуран гирифтани молу мулк манъ аст, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбиниамудаи қонун. Барои қатъ гаштани ҳуқуқи моликият далелҳои ҳуқуқие асос мегарданд, ки боиси қатъи ҳуқуқи моликият мешаванд. Ба қатъ гаштани ҳуқуқи моликият боби 23 КМ ҚТ бахшида шудааст. Моддаи 306 КМ ҚТ асосҳои зеринро барои қатъ гаштани ҳуқуқи моликият пешбинӣ менамояд. Ҳуқуқи моликият ҳангоми аз ҷониби соҳибмулк ба шахси дигар додани молу мулк, рад кардани ҳуқуқи моликият аз ҷониби молик, нобуд ё вайрон шудани молу мулк ва аз даст додани ҳуқуқи моликият ба молу мулк ва дигар ҳолатҳои пешбиниамудаи санади қонунгузорӣ қатъ мегардад.

Маҷбуран гирифтани молу мулки молик ба ғайр аз ҳолатҳои зайл манъ аст:

а) аз ҳисоби молу мулк ситонидани пардохт мутобиқи уҳдадориҳои молик;

б) маҷбуран гирифтани молумулке, ки дар асоси санади қонунгузорӣ ба шахси мазкур тааллуқ надорад;

в) реквизиция;

г) мусодира;

д) гирифтани молу мулки ғайриманқул вобаста ба кашида гирифтани қитъаи замин;

е) харидории сарватҳои фарҳангӣ ё таърихии бесарусомон нигоҳдошташаванда;

ж) дар дигар ҳолатҳои пешбиниамудаи КМ ҚТ¹⁸⁶.

Тибқи ҳолатҳо, шарт ва тартиби пешбиниамудаи санадҳои қонунгузорӣ оид ба хусусигардонӣ, молу мулке, ки моликияти давлатӣ мебошанд, ба моликияти хусусии шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ дода мешаванд.

¹⁸⁶ Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

Дар сурати қабули қонун дар хусуси ба моликияти давлатӣ гардонидани молу мулки хусусии шаҳрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ (миллиқонунӣ) зиёни расида бо тартиби муқаррарнамудаи қонунҳо пардохта мешавад.

Аз ин рӯ, ҳама сабабҳои қатъ шудани ҳуқуқи моликият ба сабабҳои зерин чудо шудаанд:

- а) ба таври ихтиёрӣ қатъ шудани ҳуқуқи моликият ба молу мулк;
- б) аз даст додани ҳуқуқи моликият бо сабабҳои объективӣ;
- в) маҷбуран гирифтани молу мулки ба молик тааллуқдошта.

Ба таври ихтиёрӣ қатъ шудани ҳуқуқи моликият ба молу мулк дар натиҷаи гузашт кардани ҳуқуқи мазкур дар асоси шартномаҳои ҳадия, хариду фурӯш, мубодила ва ғайра амалӣ мешавад. Дар сурати иваз карда шудани ҳуқуқи моликият ба як ашё бо ҳуқуқи моликият ба ашёи дигар молу мулк бо сабабҳои гуногун, аз ҷумла истеъмоли (истифодаи) он ё коркарди ашё аз ҷониби молик ба таври ихтиёрӣ нобуд карда мешавад¹⁸⁷. Шахс инчунин метавонад аз ҳуқуқи моликият ба молу мулки ба ӯ тааллуқдошта даст кашад.

Аз даст додани ҳуқуқи моликият бо сабабҳои объективӣ, яъне сабабҳои ба ихтиёри молик новобаста ҳангоми нобудшавии ашё сурат мегирад. Агар дар ин ҳолат ягон молу мулк ё партови он боқӣ монад, ҳуқуқи моликият ба молу мулк ба молики он тааллуқ дорад. Аз даст додани ҳуқуқи моликият бо сабабҳои ба ихтиёри молик новобаста дар ҳолатҳои зерин сурат мегирад: ҳангоми гум шудани ашё, пас аз соҳиб шудан ба ҳуқуқи моликият ба он аз ҷониби шахсе, ки онро ёфтааст ё шахси дигар бо асосҳои муҳлати ёфт шуданаш ва ҳолатҳои дигари пешбининамудаи қонун.

Қисми 2 м. 306 КМ ҚТ асосҳои пурраи маҷбуран гирифтани молу мулкро аз молик пешниҳод менамояд. Ин ҳолатҳо бояд ба қ. 1, м. 32 Конституцияи ҚТ мувофиқ бошанд, ки тибқи он «ҳеҷ кас ҳуқуқ надорад ҳуқуқи шаҳрвандро ба моликият маҳрум ё маҳдуд қунад». Маҷбуран гирифтани молу мулки моликро аз рӯйи асосҳои гирифтани чудо кардан мумкин аст. Агар зербандҳои, а) ва б) моддаи мазкур гирифтани молу мулкро

¹⁸⁷ Ҳуқуқи граждани Чумхурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми дуюм / муҳаррирони масъул: мудири кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Ғаюров Ш.К. ва номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Сулаймонов Ф.С. Душанбе, “Эр-граф” 2014. –С. 44, 50.

бо сабаби рафтори номатлуби молик пешбинӣ намоянд, қоидаи зербандҳои в, г), д), е) ҳамин модда новобаста ба рафтори молик амал мекунад ва ба манфиати давлатӣ ё ҷамъиятӣ вобаста мебошанд. Ҳамаи ин ҳолатҳо дар моддаҳои минбаъда танзим мегарданд.

Барои ин мутобиқи м. 147 КҶ ҚТ аз 21–уми майи соли 1998, № 575¹⁸⁸ (Вайрон намудани дахлнопазирии манзил) чазо дар намуди ҷарима ва маҳрум намудан аз озодӣ ба муҳлати аз ду то панҷ сол пешбинӣ мегардад.

Дар зери мафҳуми манзил дар ҳамин ва дигар моддаҳои КҶ ҚТ ҳонаи истиқоматии фардӣ бо биноҳои истиқоматӣ ва ғайриистіқоматии ба он дохилшаванда, бинои истиқоматӣ, новобаста ба шакли моликият, ки ба фонди манзил дохил мешавад ва барои истиқомати доимӣ ё муваққатӣ мувофиқ аст, ҳамчунин дигар бино ё сохтмони ба фонди манзил дохилнашаванда, вале барои истиқомати муваққатӣ таъингардида фаҳмида мешавад.

Бар зами ин, мутобиқи м. 21 Конститутсияи ҚТ ҳуқуқи ҷабрдидаро қонун ҳифз мекунад ва давлат ҳифзи судӣ ва ҷуброни зарарро барои ҷабрдида кафолат медиҳад. Дар м. 22 Конститутсияи ҚТ зикр карда шудааст, ки манзили шахс дахлнопазир аст ва ба манзили шахс зӯран даромадан ва касеро аз манзил маҳрум кардан манъ аст, ба истиснои мавридҳои, ки қонун муқаррар кардааст.

Моддаи 314 КМ ҚТ ба милликунонӣ бахшида шудааст ва тибқи моддаи мазкур аз моликии шахрвандон ва шахси ҳуқуқӣ ба моликияти давлат даровардани молу мулк бо роҳи милликунонӣ танҳо дар асоси қонунҳои мутобиқи Конститутсия қабулгардида оид ба милликунонии ин молу мулк ва пардохти арзиши молу мулк ва ҷуброни дигар зиёне, ки вобаста ба милли кунонидан ба молик ворид гардидааст, иҷозат дода мешавад.

Дар КМ ҚТ сабабҳои милликунонӣ нишон дода нашудаанд. Онҳо тибқи манфиатҳои давлат муайян карда мешаванд ва ба хоҳиши молики молу мулк

¹⁸⁸ Кодекси ҷиноятии ҚТ аз 21-уми майи соли 1998, № 575 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adliia.Tj> (санаи мурочиат: 2. 01. соли 2020.).

вобаста нестанд. Милликунонӣ танҳо дар асоси қонуни махсус бо пардохти арзиши молу мулк ва ҷуброни дигар зиёни расондашуда иҷозат дода мешавад.

Шаҳрванд ё шахси ҳуқуқӣ аз ҳуқуқи соҳибӣ намудани молу мулки худ бо эълон кардани ин ё бо амали дигар, ки аз ошкоро барканор гардидани ӯ аз соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории молу мулк бидуни нияти нигоҳ доштани ягон ҳуқуқ ба молу мулк гувоҳӣ медиҳад, метавонад даст кашад.

Даст кашидан аз моликӣ то лаҳзаи ба ин молу мулк ҳуқуқдор гаштани шахси дахлдор боиси қатъи ҳуқуқи уҳдадориҳои молик нисбат ба молу мулки дахлдор намегардад (м. 307 КМ ҚТ).

Муқаррароти муҳими моддаи мазкур, ки он оқибатҳои даст кашидан аз ҳуқуқи моликиятро аниқ мекунад, қоида дар хусуси он мебошад, ки даст кашидан аз ҳуқуқи моликият худ ба худ уҳдадориҳои моликро нисбат ба молу мулки худ қатъ намекунад. Он гаронии нигоҳдории молу мулкро нигоҳ медорад, барои зарари ҳангоми истифодаи молу мулки мазкур аз ҷониби шахсони дигар масъул мебошад ва бояд барои молу мулки мазкур андоз супорад. Чунин ҳуқуқи уҳдадориҳо то лаҳзаи ба моликияти шахси дигар гузаштани молу мулки мазкур нигоҳ дошта мешаванд.

Ин амал метавонад дар асоси м. 305 КМ ҚТ мутобиқи муҳлати ба даст овардан, барои ашёи манқул бошад, тибқи меъёрҳои м. 297 КМ ҚТ сурат гирад.

Илова бар ин, м. 308 КМ ҚТ чунин пешбинӣ менамояд, ки қарзи молик, агар дар қонун ва шартнома тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад, дар асоси қарори суд аз молу мулки ӯ рӯёнида мешавад.

Ҳуқуқи молике, ки қарзаш аз молу мулки ӯ рӯёнида мешавад, аз лаҳзаи ба ин молу мулк ҳуқуқдор гаштани шахси дигар, барҳам меҳӯрад.

Чун қоида, маҷбуран гирифтани молу мулк ба тариқи нисбат ба он татбиқ намудани муҷозот аз ҷониби суд бо тартиби муқаррарнамудаи Кодекси муурофиавии граждании ҚТ ва Кодекси муурофиавии иқтисодии ҚТ амалӣ карда мешавад.

Қисми якуми моддаи зикргардида ба тарафҳо имконияти мувофиқа намудани тартиби дигари татбиқи муҷозотро нисбат ба молу мулки қарздор пешниҳод менамояд. Муқаррароти м. 307 КМ ҚТ оид ба ҳаққи дасткашӣ ва б. 2 қ. 1 м. 402 дар бораи қонёъ гардондани талаботи гаравгир аз ҳисоби молу мулки ба гарав гузошташуда бе мурочиат намудан ба суд ба чунин созишномаҳо мисол шуда метавонанд.

Аз муқаррароти дар қ. 2 м. 307 КМ ҚТ пешбинигардида чунин бармеояд, ки даст кашидан аз ҳуқуқи моликият бо усулҳои дар қ. 1 муайянкардашударо қонун ҳамчун усули ниҳой баррасӣ намекунад.

Молике, ки аз ашёи худ даст кашидааст, минбаъд метавонад ин нияти худро тағйир диҳад ва он ашёро дубора ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории худ дарорад, лекин то лаҳзаи ба миён омадани ҳуқуқи моликияти шахси дигар ба ашёи мазкур¹⁸⁹.

Маълум аст, ки муносибатҳои иқтисодии ба моликият вобаста асоси ҳама гуна ҷамъиятро ташкил медиҳанд. Биноан, ҳифзи молу мулк вазифаи муҳимтарини низоми ҳуқуқист. Конститутсияи ҚТ ҳифзи баробари ҳама шаклҳои моликиятро қафолат медиҳад.

Таҳти мафҳуми ҳифзи маданияю ҳуқуқии ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои моддии дигар маҷмуи воситаҳои пешбининамудаи қонунгузории маданӣ дар назар аст, ки вобаста ба ҳуқуқвайронкунии бар зидди чунин ҳуқуқҳо истифодашуда татбиқ мегарданд ва онҳо ба барқарорсозӣ ва ҳифзи манфиатҳои соҳибонашон равона шудаанд. Ҳифзи ҳуқуқи моликият аз ҷониби соҳаҳои гуногуни ҳуқуқӣ амалӣ мегардад, ки ҳар кадоми он ҳуқуқи моликиятро бо усулҳо ва услуби ба худ хос ҳифз менамояд.

Ҳуқуқи маданӣ фарқ карда тавонистани яқум ҳифзи муносибатҳои мутақобилаи молумулкӣ бо ёрии ҳама меъёрҳои ҳуқуқи маданӣ, ки ташаккулёбии беамониат ва муътадили муносибатҳои иқтисодиро таъмин менамоянд; дуюм, ҳимояи муносибатҳои молумулкӣ ё ҳифзи онҳоро ҳамчун маҷмуи воситаҳои маданияю ҳуқуқии дар сурати истифода шудани

¹⁸⁹ Одинаева Г.О. Асари ишорашуда. – С. 142-153.

хуқуқвайронкунӣ бар зидди муносибатҳои молумулкӣ татбиқшаванда муқаррар намудааст.

Боби 20 КМ ҚТ, ки ба ҳифзи ҳуқуқи моликият ва ҳуқуқҳои дигари моддӣ бахшида шудааст, намудҳои зерини даъвоҳои моддию ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд:

- эътирофи ҳуқуқи моликият (м. 273);
- талаб карда гирифтани молу мулк аз ба дастоварандаи ғайриқонунӣ (м. 274);
- талаб карда гирифтани молу мулк аз ба дастоварандаи бовичдон (м. 275);
- ҳисоббаробаркунӣ ҳангоми баргардонидани молу мулк аз ба дастдароварандаи ғайриқонунӣ (м. 276);
- ҳифзи ҳуқуқи молик аз вайронкуниҳое, ки ба маҳрум кардан аз соҳибӣ алоқаманд намебошанд (м. 277);
- ҳифзи ҳуқуқи соҳибе, ки молик намебошад;
- беъътибории санади мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ ва шахсони мансабдоре, ки ҳуқуқи молик ва дигар ҳуқуқҳои ашёиро вайрон мекунанд.

Аз як тараф ба молик «неъмат»-и ихтиёрдорӣ молу мулк ва ба даст овардани фоида аз истифодаи он, аз тарафи дигар – «гаронӣ»-и пӯшондани хароҷот, пардохт ва хавфи ба ин вобаста тааллуқ дорад. Уҳдадорӣ дигари муҳими молик оид ба нигоҳдорӣ молу мулк супоридани андоз, аз ҷумла аз молу мулк мебошад.

Ба молик, инчунин хавфи тасодуфан нобуд ё вайрон, гум шудани молу мулк таҳдид мекунад. Ҳамин тариқ, омӯхтани ҳуқуқ аз нуқтаи назари касбӣ на танҳо барои дилхоҳ ҳуқуқшинос, балки дилхоҳ шахрванд низ зарур аст.

Ҳамаи мо метавонем молик бошем, ҳамчун сокин, ҳамсарон, аъзои ҷамъият ё хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ) иштирокчии моликияти умумӣ бошем. Донишҷӯи ҳама қоидаҳо, омӯхтани нозуқиҳои танзими ҳуқуқи моликият ҳам дар фаъолияти касбӣ ва ҳам ҳаёти шахсии ҳар шахс метавонад фоидаи зиёде биёрад.

Қайд намудан лозим аст, ки тӯли солҳои охир бӯҳрони иқтисодию молиявии рухдода ба якбора кам шудани шумораи объектҳои хусусигардондашуда сабаб гардид. Маблағи аз хусусигардони мому мулки коммуналӣ ба дастодада яке аз омилҳои рушди буҷет мебошад, ки он барои сохтмон ва таҷдиди объектҳои моликияти коммуналии шаҳр, таъмири асосӣ, харидани таҷҳизот ва ғайра харҷ мешавад. Масъалаи рушди инфрасохтор яке аз масъалаҳои афзалиятнок ҳисобида мешавад, бинобар ин, хеле муҳим аст, ки ба буҷет босуръат ва мунтазам маблағ ворид шуда, он пурра гардад.

Дар шароити пешрафти иқтисодиёт то андозае дар Тоҷикистон ҳам ҳамасола сарбории иҷтимоии буҷети давлатӣ зиёд карда мешавад ва беш аз 50 фоизи хароҷоти буҷети давлатӣ ба рушди баҳши иҷтимоии кишвар равона мегардад. Вобаста ба ин, хеле одилона зикр мегардад, ки ба Тоҷикистон рушди босуръати аҳоли дар минтақа ва таносуби нисбатан зиёди демографӣ хос аст¹⁹⁰.

Тавре дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии ҚТ Асосгузори суҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, дар 5 соли минбаъда фаъолияти Ҳукумати ҚТ баҳри беҳтар намудани сифати рушди иқтисодии инсонӣ равона мегардад, ба соҳаи илм, маориф, тандурустӣ, фарҳанг, муҳити зист ва шугли аҳоли диққати асосӣ дода мешавад, дар натиҷаи амалисозии тадбирҳои зикргардида Тоҷикистон ба сатҳи баланди рушди инсонӣ ноил мегардад.

Зикр намудан бамаврид аст, ки дар давраи амалисозии ҳуҷҷатҳои стратегӣ бо мақсади баланд бардоштани сатҳи нишондиҳандаҳои иқтисодии инсонӣ ҳукумати кишвар ба соҳаи илм, маориф, тандурустӣ, фарҳанг, ҳифзи иҷтимоӣ, таъмини аҳоли бо оби тозаи ошомиданӣ, шартҳои дигари манзилию коммуналӣ ва муҳити зист диққати асосиро равона сохта буд. Дар натиҷаи тадбирҳои андешидашуда, сар карда аз соли 2000, Тоҷикистон ба марҳалаи рушд оғоз бахшид ва пешрафти босуботи иқтисодиёт, беҳбуд

¹⁹⁰Тоҷикистон: устийчивый рост, возрастающие риски // Доклад об экономическом развитии Таджикистана // Всемирный банк. – 2014. – № 5. – С. 4.

ёфтани сатҳи зиндагии халқ тавассути суръатбахшӣ ба корҳои созанда ва татбиқи ислоҳоти густурда дар тамоми соҳаҳои таъмин намуд.

Бар замми ин, тамоми захираҳои баҳри иҷрои вазифаҳои пешбиниамудаи ҷор ҳадафи миллии стратегӣ – таъмини истиқлолияти энергетикӣ, раҳӣ аз бунбасти коммуникатсионӣ, ҳифзи амнияти озуқаворӣ ва саноатикунони босуръати кишвар равона карда шуданд, ки дар натиҷаи амалисозии барномаҳои қабулгардида имконият фароҳам омад, ки ММД ҳамасола ба ҳисоби миёна беш аз 7 фоиз афзун шуда, 4 маротибаро ташкил намуд. Зикр намудан лозим аст, ки тӯли 15 соли охир қисми даромади буҷети давлатӣ аз 300 млн. сомонӣ то 18 млрд. сомонӣ, даромади аҳоли 25 маротиба ва ҳаҷми пасандозҳо беш аз 85 маротиба афзун гардид. Тайи 20 соли охир музди миёнаи меҳнат 60 маротиба афзуда, андозаи миёнаи нафақа 85 маротиба зиёд карда шуд. Дар натиҷа сатҳи камбизоатӣ 3 маротиба камтар карда шуд.

Дар давраи соҳибистиклолӣ аҳолии кишвар ҳар сол 2,5 фоиз ё 1,6 маротиба зиёд гардид, яъне аз 5,5 млн. нафар то 10 млн. нафар расид, бар замми ин, ба таври назаррас сатҳи сифати зиндагонии аҳолии кишвар беҳтар гардид, дарозумрии аҳоли ба ҳисоби миёна то 73,3 сол расид. Дар муддати ин солҳо аз ҳисоби ҳама сарчашмаҳо, аз ҷумла аз ҳисоби лоиҳаҳои бонуфуз барои рушди соҳаи энергетика, саноат, сохтмон ва коммуникатсия, инфрасохтор, маориф, тандурустӣ ва соҳаҳои дигари иҷтимоӣ 88 млрд. сомонӣ равона гардидааст.

Тайи 32 соли соҳибистиклолӣ Ҳукумати ҶТ ба таъмини пешрафти доираи иҷтимоӣ, аз ҷумла тандурустӣ, илм, маориф фарҳанг, шуғл ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли ноил гардид¹⁹¹.

Дастгирии соҳаҳои иҷтимоӣ ҳамеша дар мақоми пешсафи сиёсати давлат ва ҳукумати кишвар қарор дорад. Маҳз бо ин сабаб дар давраи истиқлолият аз ҳисоби маблағи буҷет барои рушди соҳаҳои иҷтимоӣ 45 млрд. сомонӣ ҷудо шудааст, ки он нисфи буҷетро ташкил мекунад.

¹⁹¹ Маводҳои Хадамоти матбуоти Президентии ҶТ, соли 2016. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/> (санаи муроҷиат: 26.12.2019 с.).

Яъне, сарфи назар аз таъсири манфии омилҳои беруна, рушди босуботи иқтисодии кишвар нигоҳ дошта шудааст, мутобиқи мақсадҳои афзалиятнок иҷроӣ нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ ва иҷтимоӣ таъмин мегардад. Ҳаҷми ММД беш аз 54 млрд. сомони ро ташкил мекунад, пешрафти воқеии он ба 6,9 фоиз баробар мебошад.

Бо назардошти баланд шудани сатҳ ва беҳтар гардидани сифати зиндагонӣ ҳифзи иҷтимоии аҳоли самти муҳимтарини сиёсати Ҳукумати кишвар ҳисобида мешавад, солҳои наздик 52 фоиз (яъне 8,1 млрд. сомонӣ) қисми бештари хароҷоти буҷети кишвар барои ноилшавӣ ба мақсади мазкур равона хоҳад шуд¹⁹².

Далели барои шартномаҳои хусусигардонӣ хос будани нишонаи «фавқулодагии далели бегонакунӣ» баҳснопазир аст¹⁹³ ва вазифаҳои азнавсозии иқтисодӣ (тағйирдиҳии муносибатҳои молумулкӣ), ғайрмақсаднок будани нигоҳдории минбаъдаи ҳуқуқ ба моликияти давлатӣ (коммуналӣ), ғайриимкон будани нигоҳдории минбаъдаи ҳуқуқ ба моликияти давлатӣ (коммуналӣ) бо сабаби касри маблағи нигоҳдорӣ, набудани шароити истифодаи дахлдор ва ғайра метавонанд ба сифати чунин далел бошанд.

Дар ҳақиқат, дар ҷаҳони муосир мақоми санадҳои маъмури (барномаҳои хусусигардонӣ, қарор дар бораи хусусигардонӣ, нақшаҳо оид ба хусусигардонӣ ва ғайра) хеле муҳим аст ва вазъи мазкур барои розӣ шудан бо ақидаи баррасӣ гардидани хусусигардонии молу мулки ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ ҳамчун намуди махсуси фаъолияти идоракунии, маҷмуи амалҳои мақсаднок ва ба ҳам алоқаманди субъектҳои хусусигардонӣ оид ба додани объектҳои моликияти давлатӣ ва коммуналӣ ба моликияти хусусӣ асос мегардад.

Хусусигардониро ҳамеша шахсоне амалӣ мегардонанд, ки ҳуқуқи моликияти ҷумҳуриявӣ ва коммуналиро татбиқ менамоянд, бинобар ин, ихтиёрдорӣ кардани объектҳои чунин моликият аз ҷониби корхонаҳои

¹⁹² Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22-уми декабри соли 2016 // Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмуи паёмҳо). – Хучанд: Хурӯсон, 2019. – С. 523.

¹⁹³ Мареев Ю.Л. Приватизационные сделки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1997. – С. 12.

давлатӣ, ки дорои ҳуқуқи маҳдуди ашёӣ ҳастанд, таҳти нишонаҳои хусусигардонӣ қарор намегиранд.

Аҳдҳои хусусигардонӣ бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузорӣ дар бораи хусусигардонӣ сурат мегирад. Чунин нишонаи расмии беруна дар ҳақиқати ҳол як қатор хусусиятҳои ниҳонии муҳими ҳуқуқиро дар бар мегирад¹⁹⁴.

Натиҷаи таҳлилро ҷамъбаст намуда, ҷиҳатҳои зерини мусбати хусусигардониро зикр кардан лозим аст:

– хусусигардонии объектҳои саноатӣ аз ҷониби сармоягузори хусусӣ бояд ба рушди истеҳсолот такони ҷиддӣ бахшад;

– ба шахсони воқеӣ барои молики момулк давлатӣ шудан, ташаккул додани чунин момулк ва дар ин ҳол аз қори анҷомдода ва маблағи сармоягузоришуда ба даст овардани фоида ҳавасмандӣ пайдо мегардад;

– воридшавии доимии сармояи хориҷӣ ба соҳаи энергетикаи Тоҷикистон таъмин мегардад ва рақобатпазирии соҳаи энергетика зиёд мешавад;

– ҷойҳои қори иловагӣ ба аҳолии ҚТ таъсис дода мешаванд ва ҳаҷми ММД афзун мегардад.

Лекин дар баробари равандҳои мусбати ҷашмдор норасоии ҷиддӣ низ мушоҳида мегарданд:

– эҳтимолияти харидани объектҳои алоҳида аз ҷониби гурӯҳи хурди сармоягузори метавонад ба пайдошавии инҳисорот ва аз байн рафтани рақобати одилонаи иқтисодӣ гардад;

– давлат метавонад назорати объектҳои энергетикиро аз даст диҳад ва дар натиҷа имконияти амалигардонии сиёсати мустақили энергетикӣ дар минтақаи Осиёи Марказӣ мушкил мешавад;

– ба таври дахлдор нархгузорӣ нашудани объектҳои стратегӣ ҳангоми хусусигардонӣ метавонад боиси қоҳиш ёфтани воридшавии маблағи аз хусусигардонӣ ба дастмада ба буҷети давлатӣ гардад;

¹⁹⁴ Комарицкий С.И. Приватизация: правовые проблемы: курс лекций. – М., 2000. – С. 7.

– мавҷудияти хавфи ворид шудани сармоягузори ғайрикасбӣ, ки барои самарабахш инкишоф додан ва идора кардани объекти ба ӯ боваркардашуда қодир нест, метавонад ба вазъи иқтисодии кишвар таъсири манфӣ расонад.

Барои ба даст овардани самараи мувофиқ ва коҳиш додани хавфи амалигардонии марҳилаҳои хусусигардонӣ анҷом додани корҳои зеринро лозим мешуморем:

1). Таъмини амнияти миллии объектҳои стратегӣ: неругоҳҳои барқи обӣ, шохроҳҳои оҳан, шабакаҳои миллии барқ;

2). Таъмини шаффофияти зиёдтарини ҳама давраҳои хусуси-гардонии объектҳои стратегӣ, ки барои барқарор намудани боварӣ нисбат ба раванди хусусигардонӣ ва ғайридавлатикунони иншоот аз ҷониби аҳоли кумак мерасонад. Иҷрои амали мазкур танҳо дар он сурат имконпазир аст, агар дар раванди хусусигардонӣ мутахассисони баландпоя иштирок кунанд, инчунин барои ин гуна мутахассисон ва шахсони дигари ба раванди хусусигардонӣ ҷалбшуда чораҳои қатъии ҷавобгарии маъмурӣ ва ҷиноятӣ андешида шаванд.

3). Иштироки танҳо сармоягузори ватанию хориҷӣ дар соҳаҳои дахлдор ва дар раванди хусусигардонӣ.

Айни ҳол асоси хусусигардонии моликияти давлатиро дар ҚТ чунин принципҳои рафтор, ба монанди:

- усулҳои музнокӣ ва ройғони хусусигардонӣ;
- ҳуқуқи ҳар як шахрванди ҚТ ба қисми моликияти давлатии ба таври ройгон додашаванда;
- дифференсиатсияи усулу намудҳо ва расмиёти хусусигардонӣ;
- муайян намудани салоҳияти мақомоти идоракунии давлатии сатҳи гуногун оид ба амалисозии хусусигардонӣ;
- пешниҳоди кафолатҳои муайяни иҷтимоӣ ба аъзои коллективҳои меҳнати корхонаҳои хусусигардондашаванда;
- назорати давлатии амалисозии хусусигардонӣ;
- таъмини шаффофияти васеи хусусигардонӣ;
- тадриҷӣ, даврият ва қонуният ташкил мекунанд.

Чунин мешуморем, ки минбаъд самтҳои афзалиятноки соҳаи хусусигардонӣ афзун намудани самараи қори бахши хусусии иқтисодиёт, такмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва қонунгузори соҳаи хусусигардонӣ, ҷалби сармоя ба соҳаи энергетика, телекоммуникатсия, нафту газ, нақлиёт, афзун намудани самарабахшии идоракунии моликияти давлатӣ, барқарор намудани самаранокии КВД мегарданд. Ҳамзамон самаранокии хусусигардонӣ аз ғайриинҳисории (демонополизатсия) баъзе соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ вобастагӣ дорад. Хусусигардонӣ бидуни он самаранок буда наметавонад.

Мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳамчун субъектони ҳуқуқи маданӣ бо истифода аз замонат, қарзи бучетӣ, қарзи андоз ва дигар воситаҳои ҳавасмандгардонии соҳибқории хусусӣ метавонанд барои бахши хусусии маҳал ва иштироки фаъоли он дар ободии маҳал мусоидат намоянд.

БОБИ 3. ҲИФЗИ ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТИ КОММУНАЛӢ

Дар зербоби 2. 1. Стратегияи миллии рушди ҶТ барои давраи то соли 2030, ки бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ аз 1 – уми декабри соли 2016, №636 қабул шудааст¹⁹⁵, паст будани қобилияти рақобатпазирии иқтисодиёти миллии ва сатҳи пасти идоракунии давлатӣ ҳамчун мушкилоти гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ ва таъмини иқтисоди инноватсионии иқтисодиёти миллии муқаррар шудааст. Чунин ҳолат яке аз «меросҳо»-и замони шуравӣ мебошад ва он дар як давраи муайяни гузариш таъсири манфии худро расонида метавонад, агар талаботҳои ин ҳуҷҷати муҳими барномавӣ риоя ва амалӣ нашаванд.

Мутобиқи қонунгузории замони шуравӣ моликияти давлатӣ дастоварди тамоми халқи шуравӣ, моликияти умумихалқӣ, яъне моликияти ИҶШС ҳисобида мешуд. Ин мухолифати аён аст, чунки Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон давлати мустақил набуд. Мутобиқан Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон наметавонист худаш субъекти моликияти давлатӣ бошад. Ҳамаи Ҷумҳуриҳои Шуравии Сотсиалистӣ дар маҷмӯъ субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ буданд, вале ҳар яки онҳо дар алоҳидагӣ наметавонистанд ваколатҳои моликиро мустақилона амалӣ намоянд. Моҳиятан принципҳои тамаркузи сотсиалистӣ ва хоҷагии нақшавию воҳиди марказонидашуда тақозо менамуданд, ки масъалаҳои одитарини хоҷагӣ дар шаҳри Москва, пойтахти ИҶШС ҳалли худро пайдо кунад.

Чунин ҳолат бештар ба фаҳмиши мафҳуми давлат дар ҳуқуқи маданӣ вобастагӣ дорад. Давлат субъекти одӣ нест. Вай субъекти махсуси ҳуқуқи маданӣ буда, иштироқаш дар муносибатҳои молумулқӣ аз ду ҳолат вобастагӣ дорад:

1) давлат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ бо шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ баробарҳуқуқ мебошад;

¹⁹⁵ Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ аз 1-уми декабри соли 2016, таҳти № 636 қабул шудааст. // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқи Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 2.01.2020 с.).

2) барои ташкили муомилоти молумулкӣ давлат аз ваколатҳои ҳокимиятии худ истифода мекунад.

Аз ин лиҳоз иштироки давлатро дар муносибатҳои молумулкӣ ба шахси ҳуқуқӣ баробар эътироф намуда, дар баъзе мавридҳо онро шахси ҳуқуқии оммавӣ низ мегӯянд. Ба андешаи баъзе муаллифон чунин муносибат чандон дуруст нест, зеро ки қонунгузориҳои маданӣ давлатро ба шахси ҳуқуқӣ баробар накардааст¹⁹⁶. Ин андеша баҳснок аст, зеро пурра хусусиятҳои иштироки давлатро дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба инобат намегирад. Дар замони шуравӣ мегуфтанд, ки давлат манфиати худро надорад, чунки вай тобеи манфиати мардум аст. Баъдтар маълум шуд, ки давлат ва мақомотиҳои маҳаллии он манфиатҳои худро доранд, зеро бе манфиат ҳуқуқи субъективӣ амалӣ ва уҳдадориҳои субъективӣ пайдо намешаванд. Аз ҳамин лиҳоз ин субъектони махсус ба шахси ҳуқуқии оммавӣ баробар карда шудаанд. Дар ҳоли баръакс аз муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ чизе намемонад, зеро пурра давлатӣ мегардад. Вобаста ба ин ҳолат дар яке аз конференсияҳои маъруф оид ба масъалаҳои ҳуқуқи моликият В.А. Ойгензихт дуруст қайд намудааст, ки субъекти ҳуқуқи моликият аз субъекте ки онро амалӣ менамояд, фарқ дорад. Моликияти давлатӣ ягона мебошад, ҳамзамон вай аз қисмҳои хос иборат буда, дар ихтиёри коллективҳои алоҳида мебошад. Аз ин сабаб ин моликият сохтори мураккаби субъектони амалӣ намудани ҳуқуқи моликияти давлатиро дорад¹⁹⁷. Ин ақидаҳои муҳаққиқи варзидаи илми ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон барои дуруст таҳлил намудани масъалаҳои ҳифзи моликияти коммуналӣ аҳамиятнок мебошанд.

Ду модели иштироки давлат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ вучуд дорад:

- 1) монистӣ;
- 2) плюралистӣ.

¹⁹⁶ Курбонов Қ.Ш., Фаффорзода И.Ф. Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ. Қисми 1. – Душанбе: Донишварон, 2017. – С. 153-154.

¹⁹⁷ Ойгензихт В.А. Субъекты осуществления права общенародной собственности (современные тенденции) // Матер. научно – конф. ИГПАН СССР от 7 – 9 июня 1988г. гор. Звенигород. // Под ред. В. П. Мозолина, А. А. Рубанова, М. Я. Шиминова. – М., 1989. – С. 55.

Намуди монистӣ гуфта чунин ҳолати ҳуқуқиеро меноманд, ки давлат дар муносибатҳои зикршуда ба сифати шахси ҳуқуқии оммавӣ баромад мекунад. Вай дорои вазъи ҳуқуқии ба худ хос мебошад.

Намуди плюралистӣ гуфта чунин ҳолатеро меноманд, ки дар он давлат дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба сифати мақомоти оммавӣ баромад мекунад, ки дар ҷомеа дорои ҳокимияти сиёсӣ мебошад. Ҳуқуқ ва уҳдадорҳои маданиро аз номи худ ба даст меорад.

Ҳамзамон КМ ҚТ давлат ва мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатиро ҳамчун субъектони махсуси ҳуқуқ эътироф намуда, иштироқи онҳоро дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ ба шахсони ҳуқуқии оммавӣ баробар намудааст. Дар асоси м. 132 КМ ҚТ дар муносибатҳои бо қонунҳои маданӣ танзимшаванда давлат бо иштирокчиёни дигари ин муносибатҳо дар асоси баробар иштирок менамояд. Мақомоти ҳокимияти давлатии ҚТ дар доираи салоҳияти худ, ки бо санади қонунӣ, низомномаҳо ва ё санади дигари муайянкунандаи ҳолати ҳуқуқии ин мақомот муқаррар гардидааст, метавонанд аз номи ҚТ бо молу мулки худ ҳуқуқу уҳдадорҳои молумулкӣ ва шахсии ғайри молумулкиро ба даст оварда, татбиқ намоянд ва дар суд баромад кунанд.

Ҳоло тибқи принсипи дусатҳӣ ду шакли моликияти давлатӣ вучуд дорад: ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ. Ҳаҷми асосии молу мулки давлатӣ ба моликияти ҷумҳуриявӣ дохил мешавад. Дар хусуси моликияти коммуналӣ дар м. 77 Конститутсияи ҚТ сухан меравад¹⁹⁸. Дар дохили моликияти коммуналӣ маблағи буҷети маҳаллӣ, молу мулки ба муассиса ва корхонаҳои коммуналӣ вобастаонакардашуда, инчунин молу мулки дигаре, ки аз ҳисоби маблағи дигар харида шудааст, вучуд дорад.

Ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар таърихи ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон махсус таҳлил нашудааст. Ҳамзамон ҳифзи он ба ду маъно фаҳмида мешавад: ба маънои ҳуқуқи моддӣ ва ба маънои ҳуқуқи муурофиавӣ. Маънои якумаш аз он баҳра мегирад, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти

¹⁹⁸ Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

давлатӣ субъекти ҳуқуқи маданӣ буда, имконияти баргарафкунии монеаҳоро дар амалӣ намудани ваколатҳои худ дорад. Ҳуқуқ ба моликияти мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ҳуқуқи субъективии маданӣ буда, ҳимояи он дорои хусусиятҳои хос мебошад. На ҳамаи тарзҳои ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ дар ин маврид истифода мешаванд. Танҳо тибқи он тарзҳои ҳифз карда мешаванд, ки хусусиятҳои хоси ҳуқуқи ашӣ доранд¹⁹⁹. Объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ молумулке шуда метавонад, ки ба сифати ашӣ хоса баромад намуда, дар ҳолати баргарафдонидани он (ба шарте, ки агар ашӣ мазкур вучуд дошта бошад, яъне несту нобуд нашуда бошад) ва ҳуқуқи субъективии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба он барқарор карда мешавад. Дар муносибатҳои уҳдадорӣ бошад, ҳуқуқи субъективии мақомоти мазкур бо тарзҳои дигар ба монанди рӯенидани товони зарар, ситонидани ноустуворона, истифодаи оқибатҳои безътибор донистани аҳдҳои безътибор, пешгирии амалҳои, ки ҳуқуқро вайрон мекунанд ва ғайра ҳифз карда мешаванд. Дар ин маврид ба шахси ваколатдор се гуруҳи имкониятҳо дода мешаванд:

- 1) ҳуқуқ ба ҳимояи худ;
- 2) ҳуқуқ ба истифодаи чораҳои таъсиррасонии оперативӣ;
- 3) ҳуқуқи муроҷиат ба мақомоти ваколатдори давлатӣ бо талаби татбиқи чораҳои дорои хусусиятҳои маҷбуркунии давлатӣ дошта²⁰⁰.

Дар маънои дуоҷиб ҳуқуқи моликияти коммуналӣ бо тарзҳои ҳифз карда мешаванд, ки характери мурофиавӣ дошта ва ба воситаи суд амалӣ карда мешавад. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба суд бо аризаи дахлдор ва бо пардохти бочи судӣ муроҷиат мекунад. Талаби даъвогар ба суд дар пешбурди даъвоӣ бо риояи принципҳои ҳуқуқи мурофиавӣ баррасӣ мешавад. Аз ин лиҳоз тибқи м. 19 Конституцияи ҚТ, «Ҳар кас кафолати ҳифзи судӣ дорад. Ҳар шахс ҳуқуқ дорад талаб намояд, парвандаи ӯро суди босалоҳият, мустақил ва беғараз, ки тибқи қонун таъсис ёфтааст, баррасӣ

¹⁹⁹ Скворцов О. Ю. Защита права собственности и судебно – арбитражная практика. – М.: ЗАО «Бухгалт. бюл», 1997. – С. 41-42; Скворцов О.Ю. Вещные иски в судебно – арбитражной практике. – М.: «Бизнес - шк «Интел - Синтез», 1998. – С. 19-20.

²⁰⁰ Раҳимзода М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография. – Душанбе: МН Дониш, 2019. – С. 532.

намојад»²⁰¹. Бинобар ин, талаби даъвогии прокурорҳои дахлдор, мақомоти дахлдори давлатӣ, мақомоти маҳаллӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи моликият, инчунин безътибор донишани санади мақомоти дигари давлатӣ, ки ҳуқуқи моликиятиро вайрон мекунад, аз ҷониби судҳои иқтисодӣ баррасӣ мешаванд. Бинобар ин, ҳуқуқ ба ҳифзро, ки ба шахси ваколатдор дода шудааст, мумкин аст ҷудо намуд:

1) ҳуқуқи бо тартиби шартномавӣ муқаррар намудани мақомоти ваколатдор оид ба ҳалли баҳсҳо ва низоъҳо;

2) амалӣ намудани имконияти моддӣ – ҳуқуқии мурочиат ба мақомоти ваколатдор оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои вайронкардашудаи худ²⁰².

Ҳолатҳое, ки ҳангоми мавҷуд будани он ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ ба вучуд меояд, асосҳои ин намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ номида мешавад. Чунин асос, пеш аз ҳама, содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳо шуда метавонад, ки дар қонун ё шартнома пешбинӣ карда шудааст. Мисоли он иҷро накардан ё бо таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорӣ, инчунин расонидани зарари молумулкӣ ба ягон шахс шуда метавонад. Ҳамзамон барои ба ҷавобгарии молумулкӣ ҷалб намудан, ба ғайр аз асос, инчунин мавҷуд будани шартҳои зерин зарур мебошад:

1) амал (беамалии) зиддиҳуқуқӣ;

2) алоқаи сабабӣ дар байни кирдори зиддиҳуқуқӣ ва оқибати бавучудомада;

3) гуноҳ;

4) мавҷудияти зарар.

Ҳолатҳои овардашуда гувоҳи он аст, ки ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ чунин оқибати ногуворе мебошад, ки ҳамчун муҷозоти ҳуқуқӣ дар нисбати шахси вайронкунандаи уҳдадорӣ татбиқ карда мешавад²⁰³. Бояд зикр намуд, ки ҳама гуна ҷавобгарии ҳуқуқӣ дар шакли муҷозоти маҳдудкунандаи шахс ё молумулки ӯ ифода меёбад. Хусусиятҳои муҳими ин муҷозотҳо дар

²⁰¹ Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

²⁰² Раҳимзода М.З. Асари ишорашуда. – С. 532.

²⁰³ Сангинов Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально – культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография. – Душанбе: Сино, 2019. – С. 225.

идоракунии моликияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз ҷониби И.А. Алексеев дуруст таҳлил шудааст²⁰⁴.

Вале аломатҳои хос ва муҳими он аз ҷониби Ш.М. Исмоилов бо чунин тартиб дуруст муайян гардидааст:

- ҷавобгарии ҳуқуқи маданӣ як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ бошад ҳам, вале асос ва шартҳои ба худ хос дорад. Масалан, дар он ҷавобгарии бегуноҳӣ ҷой дорад;

- ин ҷавобгарӣ дар муносибатҳои ҳифзи ҳуқуқӣ татбиқ мешаванд ва он бо маҷбуркунии давлатӣ, муҷозоти молумулкии ҷавобгар алоқамандӣ дорад²⁰⁵.

Муассиса ва корхонаҳои давлатӣ ҳуқуқ ба ҳифзи моликияти ба онҳо бовар кардашударо доранд, зеро ҳуқуқи пешбурди хоҷагӣ ва ҳуқуқи идоракунии оперативӣ ба онҳо ваколат медиҳанд, ки бо пешниҳоди даъвоҳои виндикатсионӣ ва ё негаторӣ, инчунин дар нисбати субъектони ҳуқуқи моликияти ҷумҳуриявӣ ва ё коммуналӣ, ба суди дахлдори иқтисодӣ муроҷиат намоянд²⁰⁶.

Ҳамин тавр, ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ маънои васеъ ва маҳдуд дорад. Дар маънои васеяш мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ масъулияти моликиро бар дӯш гирифта, бемамоният ваколатҳои худро амалӣ менамояд. Дар маънои маҳдудаш ваколатҳои ӯ ҳамчун молик вайрон мешаванд ва барои барқарор намудани ҳуқуқҳои субъективии худ мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ аз тарзҳои махсуси ҳифзи ҳуқуқи маданӣ истифода мебарад.

Тарзҳои ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ ба тарзҳои ҳуқуқӣ – ашъӣ ва ҳуқуқӣ – уҳдадорӣ ҷудо мешаванд. Воситаи амалӣ намудани ин тарзҳо даъвои судӣ мебошад. Даъвои ҳуқуқӣ – ашъие ки аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ пешниҳод карда мешавад, пеш аз ҳама, ба

²⁰⁴ Алексеев И.А. Юридическая ответственность органов и должностных лиц публичной власти: монография // Под ред. И.А. Алексеева, М.И. Цапко. – М.: Проспект, 2017. – 127 с.

²⁰⁵ Исмаилов Ш.М. Сборник избранных статей. – Душанбе: Полиграф-Групп, 2021. – С. 112.

²⁰⁶ Постановление Пленума Высшего экономического суда РТ «О некоторых вопросах практики разрешения споров, связанных с защитой права собственности и других вещных прав» от 15 ноября 1993 г. № 573 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj>. (санаи муроҷиат: 21.03.2022 с.).

барқарор намудани ваколати соҳибии молик ё бартараф намудани монеаҳо дар амалӣ намудани ваколатҳо равона шуда, аз даъвои виндикатсионӣ ва даъвои негаторӣ иборат мебошад.

Даъвои виндикатсионие, ки аз ҷониби мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба суд пешниҳод мешавад, мазмуни action in rem дорад²⁰⁷, зеро аз ҷониби молике пешниҳод карда мешавад, ки ашёи инфиродан муайяни худро аз даст додааст, ки дар соҳибии ғайриқонунии шахсии дигар воқеан қарор дорад. Талаби молик танҳо дар он зоҳир мегардад, ки ашёи муайяни худро аз соҳибии ғайриқонунии дигар шахс баргардонад. Дар ҳолати вучуд надоштани ашёи талабкардашуда даъво аз ҷониби суд рад карда мешавад.

Агар монеае ба вучуд ояд, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ наметавонад ваколатҳои худро амалӣ намояд, он гоҳ барои бартараф намудани он даъвои негаторӣ ба суд пешниҳод карда мешавад. Чунин тарзи ҳифзи ҳуқуқи моликият аз ҳуқуқи римии хусусӣ бармеояд²⁰⁸, зеро action negatoria дар забони тоҷикӣ маънои «даъвои радқунанда» - ро дошта, талаби асосноки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ё муассиса ва корхонаҳои коммуналӣ оид ба бартараф намудани монеаҳо дар амалӣ намудани ваколатҳояшон мебошад. Масалан, иморати баландошёнаи назди бинои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ барои расидани рушноӣ монеа шудааст. Ё ин ки ҷойгиркунии автомобилҳо дар роҳрави асосӣ барои ворид шудан ба мақомоти мазкур мушкилӣ ба вучуд меорад, кормандон ва хизматчиёни коммуналӣ наметавонанд озодона ба ҷои қорӣ худ ворид шаванд.

Дигар тарзҳои ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ низ вучуд дорад. Масалан, пешниҳоди даъво оид ба бекор намудани бақайдгирии давлатии ашёи ғайриманқул ё аҳдҳои бо он алоқаманд. Тарзҳои ҳуқуқӣ – уҳдадорӣ бо истифодаи воситаҳои зерин амалӣ мешаванд:

²⁰⁷ Маҳмудов М.А., Менглиев Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – С. 23.

²⁰⁸ Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. – М.: Юристъ, 1999. – С. 373.

– даъво оид ба безътибор донистани аҳде, ки ҳуқуқи моликиятиро вайрон мекунад, бо татбиқи оқибати он дар шакли ба молик баргардонидани молумулки ӯ, ки ба соҳибии шахси дигар дода шуда буд;

– даъво оид ба баргардонидани ашъе, ки тибқи шартнома ба истифодабарӣ дода шуда буд;

– даъво оид ба ҷуброни зараре, ки дар натиҷаи несту нобуд ё осеб дидани ашъ ба вучуд омадааст;

– даъво оид ба баргардонидани молумулки беасос бадасто-вардашуда ва ғайра.

Агар дар натиҷаи аз ҷониби мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ ё шахси мансабдор баровардани санади меъёрӣ ё инфиродӣ, ки ғайриқонунӣ мебошанд ва ҳуқуқи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ё муассиса ва корхонаҳои коммуналиро оид ба соҳибӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдори кардани молу мулки марбутаашон вайрон мекунад, чунин санад бо тартиби судӣ бо даъвои субъекти ҳуқуқ ба моликияти коммуналӣ ё субъекти ҳуқуқи пешбурди хочагӣ ё ҳуқуқи идораи оперативӣ, безътибор дониста мешавад. Товони зиёне, ки дар натиҷаи қабули чунин санад ба молики моликияти коммуналӣ ё муассиса ва корхонаҳои он расидааст, аз ҷониби мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ ва аз ҳисоби бучети ҷумҳуриявӣ пурра пардохт карда мешавад.

Агар муассиса ва корхонаи коммуналӣ бидуни розигии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ филиалҳо ва корхонаи фаръӣ созад, якҷоя бо соҳибкорон корхонаи муштарак таъсис диҳад, сармояи истехсолӣ ё пулии худро ба он гузорад, он гоҳ мақомоти мазкур ё мақомоти ваколатдори ӯ бо пешниҳоди даъвои судӣ ҳуҷҷатҳои таъсисии онҳоро безътибор эътироф намуда, молу мулки гузошташударо ба фоидаи хочагии коммуналӣ бармегардонад. Ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ танҳо ба истифодаи тарзҳои ҳуқуқи маданӣ маҳдуд намегардад, зеро тарзҳои, ки дар дигар соҳаҳои ҳуқуқ, ба монанди ҳуқуқи маъмурӣ, ҳуқуқи ҷиноятӣ эътироф шудаанд, амалӣ карда мешаванд. Масалан, дар моҳҳои январ – апрели соли 2018-ум 1337 ҷинояти иқтисодӣ ба қайд гирифта шуд, ки мақомоти корҳои

дохилӣ 515 ҷиноятро ошкор намуданд, аз рӯйи 477 ҷиноят парвандаи ҷиноятӣ оғоз шудааст. Ба ин қабил ҷиноятҳо порахӯрӣ, дуздӣ (аз ҷумла дуздии моликияти коммуналӣ – Р.А.) ва дигарҳо дохил мешаванд²⁰⁹.

Ҳамин тавр, таҳлили ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналиро чамбаст намуда, зикр намудан ба маврид аст, ки ҳуқуқи мазкур ҳеч арзише надорад, агар он ҳифз карда нашавад. Чунин ҳолат боиси пош хӯрдани маблағҳо, ғайрмақсаднок истифода намудани онҳо ва паст шудани эътибори мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ мегардад. Бинобар ин зарур аст, ки имкониятҳои вучуддошта самаранок истифода шаванд, сохтори мақомотҳои мазкур такмил дода шуда ва ба вазифаҳои масъул шахсони босалоҳият ва бовиҷдон таъин (интихоб) карда шаванд. Зеро имкониятҳои самарабахши ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар бисёри мавридҳо аз омилҳои инсонӣ вобастагӣ доранд. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва шахсони мансабдори он метавонанд ба натиҷаҳои назарраси хоҷагӣ ноил шаванд, агар хатарҳои идоракунии хоҷагии коммуналиро муайян карда (такроршавии вазифаҳо, беназоратӣ, бесалоҳиятӣ, коррупсия ва ғайра), оид ба паст намудани таъсиррасонии он ба идоракунии маҳаллӣ чораҷӯӣ намуда, волоияти қонун ва ҳуқуқи инсонро таъмин намоянд.

²⁰⁹ Вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: январ – апрели соли 2019 // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: [www. Stat. tj](http://www.Stat.tj) (санаи мурочиат: 11.01.2020 с.).

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Дар натиҷаи таҳқиқоти диссертатсионӣ хулосаҳои зерин пешниҳод карда мешаванд:

– Моликияти коммуналӣ гуфта, пеш аз ҳама, чунин ашёҳои молиро дар назар доранд, ки аҳаммияти маҳаллӣ дорад. Ба сифати чунин объектҳо корхонаҳои коммуналӣ, объектҳои техникую хизматрасонии шаҳру ноҳияҳо, нақлиёти коммуналӣ, фонди манзили коммуналӣ ва дигар объектҳо баромад карда метавонанд. Ҳамчун корхона онҳо объекти моликияти коммуналӣ бошанд, вале ҳамчун корхонаи воҳиди коммуналӣ онҳо субъекти мустақили ҳуқуқи маданӣ мебошанд. Бинобар ин, объекти моликияти коммуналӣ бояд дар ду маъно фаҳмида шавад: ба маънои васеъ ва маҳдуд.

Дар маънои васеъ ҳама гуна молу мулк, ки тибқи санади давлатии ҳуқуқ ба моликият ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ иртибот дорад, моликияти коммуналӣ мебошад.

Дар маънои маҳдудаш объекти чунин моликият танҳо ҳазинаи коммуналӣ шуда метавонад. Ҳазинаи коммуналӣ – молу мулк, ки дар байни корхонаҳои коммуналӣ тақсим нашудаанд (роҳҳо, кӯчаҳо, гузаргоҳҳо, гулгаштҳо, боғҳо, боғҳои ботаникую зоологӣ ва ғайра) ва буҷети ВМКБ, вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо мебошанд. Молу мулки Ҷамоати шаҳрак ва деҳот ба онҳо дохил намешаванд. [4-М]

– Ҳуқуқи моликияти коммуналӣ хусусиятҳои зерин дорад:

1) вай маҳсули татбиқи назарияи «моликияти тақсимшуда» (*dominium divisum*) буда, бо тағйироти институтсионалӣ, тақсимои дақиқи вазифаҳо ва ҳамоҳангсозии сифатноки фаъолияти мақомоти марказӣ ва маҳаллии ҳокимияти давлатӣ алоқаманд мебошад;

2) чунин ҳуқуқи мадания мебошад, ки субъектоне он тибқи тақсимои маъмурию ҳудудии ҶТ муайян карда мешаванд, вале Ҷамоатҳои шаҳрак ва деҳот субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд;

3) соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдорӣ кардани молу мулк, ки ба моликияти коммуналӣ мансуб мебошад, тибқи таъиноти мақсадноки он ва бо тартиби

муқаррарнамудаи қонунгузорӣ оид ба мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ сурат мегирад.

– Шахси ҳуқуқие, ки аз ҷониби давлат ё воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ таъсис дода шудаанд, аз рӯи уҳдадориҳои муассисони худ ҷавобгар намебошанд. Муассисон низ, ба ғайр аз ҳолатҳои пешбинӣ намудаи қонун, аз рӯи уҳдадориҳои чунин шахсон ҷавобгар нестанд. Давлат аз рӯи уҳдадориҳои воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ ҷавобгар набуда, воҳидҳои мазкур аз рӯи уҳдадориҳои якдигар, инчунин аз рӯи уҳдадориҳои давлат ҷавобгарӣ надорад. [1-М]

Принсипи «ҷавобгарии тақсимшуда» танҳо дар мавриди аз ҷониби давлат додани замонат ё кафолат ба манфиати воҳиди марзӣ ҳудудӣ ё воҳиди мазкур ба манфиати давлат додани замонат ё кафолат татбиқ намегардад. Ҳолатҳои овардашуда далели он аст, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ шахси ҳуқуқии оммавӣ мебошад.

Маънои субъективии ҳуқуқи моликият – ҳуқуқи шахси мушаххас ба объектҳои муайян буда, ҳадди рафтори ҷоизи моликро ифода мекунад, ки тавассути қонун ошкор карда мешавад. Моликият давлатӣ ва хусусӣ буда метавонад. Субъекти ҳуқуқи моликияти давлатӣ ҚТ (моликияти ҷумҳуриявӣ) ё мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ (моликияти коммуналӣ) мебошанд.

– Ба сифати объекти ҳуқуқи моликият танҳо ашёи инфиродан муайян буда метавонад. Истифодаи мафҳуми «моликияти зеҳнӣ» (масалан, ҳуқуқи муаллиф барои китоб ё барномаи компютерӣ) иштибоҳ мебошад. Моликият ҳамчун объекти ҳуқуқи маданӣ муносибати давлат, воҳидҳои марзӣ ҳудудӣ ва шахсон хусусиро ба ашёи молӣ ифода мекунад. «Моликияти зеҳнӣ» бошад ашёи молӣ нест, зеро мазмуни иттилооти ҳифзшавандаро дорад, ба монанди формулаи ихтироот, ҷиҳатҳои эҷодии рекламаи тижоратӣ, ноу – ҳау ва ғайра. [2-М]

– Ба корхонаҳои коммуналӣ имкониятҳои васеи фаъолияти иқтисодӣ дода шудааст. Вале онҳо ба таври дахлдор амалӣ намешаванд ва хоҷагии коммуналӣ аз лиҳози танзими ҳуқуқи маданӣ баъзе мушкилотҳо дорад. Мушкилоти мазкур, пеш аз ҳама, дар набудани мустақилияти корхонаҳои

воҳиди коммуналӣ ва зараровар будани онҳо ифода мегардад. Самаранокии ин корхонаҳо танҳо дар мавриди риояи қобилияти ҳуқуқдории ҳуқуқи мадании онҳо ба вучуд меояд. Масалан, Корхонаи воҳиди давлатии «Обу корези шаҳри Душанбе» субъекти мустақили фаъолияти соҳибкорӣ мебошад, вале наметавонад нархҳои хизматрасониҳои худро мустақиман муқаррар намояд ва хароҷоти кардаи худро чуброн кунад. Нархҳои муайяншуда фаъолияти онҳоро зараровар мегардонад ва ба истифодаи самараноки захираҳои оби нӯшокии шаҳр таъсири манфӣ мерасонад. Оби истехсолнамудаи ин корхона берун аз таъинот, барои мошиншӯӣ, обёрӣ, гилемшӯӣ ва ғайра истифода мешаванд. Баъзе истеъмол-кунандагони беинсоф дар назди ин корхона қарздор мебошанд. Оби арзонро истифода мекунанд, вале арзиши пулии онро пардохт намеkunанд.

– Айни ҳол асоси хусусигардонии моликияти давлатиро дар ҚТ чунин принципҳои рафтор, ба монанди:

- музднок ва ройгон будани хусусигардонӣ;
- ҳуқуқи ҳар як шаҳрванди ҚТ ба қисми моликияти давлатии ба таври ройгон додасаванда;
- дифференсиатсияи усулу намудҳо ва расмиёти хусусигардонӣ;
- муайян намудани салоҳияти мақомоти идоракунии давлатии сатҳи гуногун оид ба амалисозии хусусигардонӣ;
- пешниҳоди кафолатҳои муайяни иҷтимоӣ ба аъзои коллективҳои меҳнатии корхонаҳои хусусигардондасаванда;
- назорати давлатии амалисозии хусусигардонӣ;
- таъмини шаффофияти васеи хусусигардонӣ;
- тадриҷӣ, даврият ва қонуният ташкил мекунанд.

Чунин мешуморем, ки минбаъд самтҳои афзалиятноки соҳаи хусусигардонӣ афзун намудани самараи кори бахши хусусии иқтисодиёт, такмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва қонунгузори соҳаи хусусигардонӣ, ҷалби сармоя ба соҳаи энергетика, телекоммуникатсия, нафту газ, нақлиёт, афзун намудани самарабахшии идоракунии моликияти давлатӣ, барқарор намудани самаранокии хоҷагии коммуналӣ мегарданд.

– Ҳифзи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар таърихи ҳуқуқи маданияи Тоҷикистон махсус таҳлил нашудааст. Ҳамзамон ҳифзи он ба ду маъно фаҳмида мешавад: ба маънои ҳуқуқи моддӣ ва ба маънои ҳуқуқи муурофиавӣ. Маънои якумаш аз он баҳра мегирад, ки мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ субъекти ҳуқуқи маданӣ буда, имконияти баргарафкунии монеахоро дар амалӣ намудани ваколатҳои худ дорад. Ҳуқуқ ба моликияти коммуналӣ ҳуқуқи субъективии маданӣ буда, ҳимояи он дорои хусусиятҳои хос мебошад. На ҳамаи тарзҳои ҳифзи ҳуқуқҳои маданӣ дар ин маврид истифода мешаванд. Танҳо тибқи он тарзҳои ҳифз карда мешаванд, ки хусусиятҳои хоси ҳуқуқи ашъӣ доранд. Объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ молумулке шуда метавонад, ки ба сифати ашъи хосса баромад намуда, дар ҳолати баргардонидани он (ба шарте, ки агар ашъи мазкур вучуд дошта бошад, яъне несту нобуд нашуда бошад) ва ҳуқуқи субъективии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба он барқарор карда мешавад. Дар муносибатҳои уҳдадорӣ бошад, ҳуқуқи субъективии мақомоти мазкур бо тарзҳои дигар ба монанди рӯендани товони зарар, ситонидани ноустуворона, истифодаи оқибатҳои безътибор дониستاني аҳдҳои безътибор, пешгирии амалҳои, ки ҳуқуқро вайрон мекунад ва ғайра ҳифз карда мешаванд. [З-М]

Дар маънои дуюмаш ҳуқуқи моликияти коммуналӣ бо тарзҳои ҳифз мегардад, ки характери муурофиавӣ дошта ва ба воситаи суд амалӣ карда мешавад. Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ба суд бо аризаи дахлдор ва бо пардохти бочи судӣ мууроҷиат мекунад. Талаби даъвогар ба суд дар истехсолоти даъвогӣ бо риояи присипҳои ҳуқуқи муурофиавӣ баррасӣ мешавад. Бинобар ин, талаби даъвогии прокурорҳои дахлдор, мақомоти дахлдори давлатӣ, мақомоти маҳаллӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи моликият, инчунин безътибор дониستاني санади мақомоти дигари давлатӣ, ки ҳуқуқи моликиятиро вайрон мекунад, аз ҷониби судҳои иқтисодӣ баррасӣ мешаванд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1). Қисми 1 м. 283 КМ ҚТ дар таҳрири нав баён карда шавад ва ба мафҳуми «моликияти хусусӣ», ба ғайр аз моликияти шахсони хусусии ватанӣ, инчунин моликияти иттиҳодияҳои ҷамъиятии байналмилалӣ, шахсони воқеӣ ва ҳуқуқии хориҷӣ ворид карда шаванд.

2). Дар баробари муқаррар намудани шахсияти давлат ва мақомотҳои он дар муносибатҳои ҳуқуқи маданӣ, КМ ҚТ ба як иштибоҳи ҷиддӣ роҳ додааст. Дар қ. 1 м. 285 чунин муқаррар шудааст, «Моликияти давлатӣ дар намудҳои моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти воҳидҳои маъмурию ҳудудӣ ва шаҳраку деҳот) вучуд дошта метавонанд». Ҷамоатҳои шаҳраку деҳот ҳамчун мақомотҳои худидораи маҳаллӣ субъекти ҳуқуқи моликияти коммуналӣ буда наметавонанд. Бинобар ин, пешниҳод менамоем, ки қ. 1 м. 285 КМ ҚТ дар таҳрири зерин қабул карда шавад,

«1. Моликияти давлатӣ дар намудҳои моликияти ҷумҳуриявӣ ва моликияти коммуналӣ (моликияти мақомотҳои маҳаллии ҳокимияти давлатӣ) вучуд дошта метавонанд».

3). Чи тавре ки аз қ. 2 м. 10 Кодекси манзил бармеояд, ба фонди манзили давлатӣ фонди манзили ҷумҳуриявӣ, коммуналӣ ва фонди манзили мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот дохил мешавад. Сухан дар бораи манзили истиқоматии мақомоти худидоракунии шаҳрак ва деҳот меравад, ки объекти моликияти давлатӣ нест. Чи тавр чунин объект аз он давлат мегардад? Чунин муносибати қонунгузор ҳуқуқи моликияти Ҷамоати шаҳрак ва деҳотро вайрон мекунад. Фонди манзили он характери иттиҳодиявӣ дошта, заминаи молии фаъолияти аҳолии шаҳрак ва деҳот мебошад.

Ҷамоати шаҳрак ва деҳот субъекти мустақили ҳуқуқи моликият мебошад. Мувофиқи қ. 2 м. 5 Кодекси манзил Ҷамоати шаҳрак ва деҳот иштирокдори мустақили муносибатҳои ҳуқуқӣ оид ба соҳибӣ, истифода ва ихтиёрдории фонди манзили истиқоматии худ эътироф гардидааст. Мувофиқи қ. 1 м. 11 ҳамин кодекс баҳисобгирии давлатии фонди манзил аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва Ҷамоати шаҳрак

ва деҳот бо риояи тартиби муқаррарнамудаи Ҳукумати ҶТ амалӣ карда мешавад. Бинобар ин пешниҳод мекунем, ки қ. 2 м. 10 Кодекси манзили ҶТ дар таҳрири зерин баён карда шавад:

«2. Фонди манзили давлатӣ аз фонди манзили ҷумҳуриявӣ ва коммуналӣ иборат аст.».

4). Қарори Девони Вазирони ҶТ «Оид ба тақсимои моликияти давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба моликияти ҷумҳуриявӣ, моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, моликияти Шуроҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)» аз 24-уми июли соли 1992, № 276 ва Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани объектҳои моликияти давлатӣ ба моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва моликияти Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)», ки бо Қарори Шурои Вазирони ҶТ аз 15-уми ноябри соли 1993, № 573 тасдиқ шудааст, ба Қонуни конституционии ҶТ «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, № 28 мутобиқ гардонида шаванд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва расмӣ

1. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

2. Эълومияи умумии ҳуқуқи инсон аз 10 декабри 1948 (Резолутсияи 217 А (III) Ассамблеяи Генералии СММ). [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.un.org/ru/documents/declconv/declarations/declhr.shtml> (санаи мурочиат: 3.06.2019 с.).

3. Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ» аз 17-уми майи соли 2004, № 28 // Ахбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2004. – № 5. – Мод. 339.

4. Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми 1. Аз 30-юми июни соли 1999, № 802 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ. – 1999. – № 6. – Мод. 153.

5. Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 24-уми декабри соли 2022, № 1918 // Ахбори Маҷлиси Оли ҚТ, 2022. – № 12. – Қисми 1-2.

6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Аз 23-юми декабри соли 2021, № 1844 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj>. (санаи мурочиат: 21.03.2022 с.).

7. Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21-уми майи соли 1998, № 575 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

8. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 12 декабри соли 1997, № 506 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

9. Кодекси манзили Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18-уми марти соли 2022, № 1852 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон

“Адлия” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 25.09.2022 с.).

10. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабри соли 1996, № 326 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

11. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шахрак ва деҳот» аз 1-уми декабри соли 1994 // Ахбори Шурои Олии ҶТ. 1994. № 23-24. – Мод. 450.

12. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худидоракунии шахрак ва деҳот» аз 5-уми августи соли 2009, № 549 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

13. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он» аз 20-уми марти соли 2008, № 375 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

14. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақоми пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 2-юми январи соли 2018, № 1494 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.)

15. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардони моликияти давлатӣ» аз 16-уми майи соли 1997, №465 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http://www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

16. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хусусигардони фонди манзил» аз 4-уми ноябри соли 1995, №115// Махзани мутамаркази иттилоотӣ

– ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

17. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи корхонаҳои давлатӣ» аз 28 феввали соли 2004, № 10 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

18. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бюҷети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2020» аз 26-уми ноябри соли 2019, № 1650 // Бочу хироҷ. – Душанбе, 2019. – № 51 (1200). – 19 дек. – С. 3-4.

19. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми мақомоти идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 16-уми апрели соли 2012, №828 // Аҳбори Маҷлиси Олии ҚТ. – 2012. – №4. – М. 278.

20. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 5 декабри соли 1990 // Қонунҳои нави Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1991. Қисми 1. – С. 88-105.

21. Қонуни Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон «Дар бораи худидораи маҳаллӣ ва хоҷагии маҳаллии ҶШС Тоҷикистон» аз 23-юми феввали соли 1991, № 266 // Маҷмӯаи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1992. – №3.

22. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти худфаъолияти ҷамъиятӣ» 5 январӣ соли 2008, №347 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2008. – №1. – Мод. 12.

23. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи молияи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 28 июни соли 2011, № 723 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2011. – №6. – Мод. 436.

24. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, № 1414 // Аҳбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2017. – №5. – Мод. 271.

25. Закон СССР «Об общих началах местного самоуправления и местного хозяйства в СССР» от 09 апреля 1990 года, № 1417 – 1. [Заҳираи

электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34419/ (санаи муроҷиат: 23.04.2021 с.).

26. Закон Республики Таджикистан «О местном самоуправлении и местном хозяйстве в Республике Таджикистан» от 23 февраля 1991 года, № 266 //Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ. Версия 6.0 / М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD – ROM).

27. Фармони Президенти ҶТ «Дар бораи чораҳои аввалиндараҷаи суръатбахшӣ ба ислоҳоти иқтисодӣ ва гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ» аз 3 декабри соли 1994 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи муроҷиат: 2.01.2020 с.).

28. Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи чораҳои суръатбахшӣ ба хусусигардонии моликияти давлатӣ» аз 29 – уми декабри соли 1996, № 631 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj>(санаи муроҷиат: 2.01.2020 с.).

29. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, ки бо Қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ аз 1-уми декабри соли 2016, таҳти № 636 қабул шудааст. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи муроҷиат: 2.01.2020 с.).

30. Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15-уми марти соли 2006, таҳти № 1713 тасдиқ шудааст. Замимаи 2. // Махзани мутамаркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.Adlia.Tj> (санаи муроҷиат: 26.12.2019 с.).

31. Постановление Кабинета Министров РТ «О разграничении государственной собственности в Республике Таджикистан на

республиканскую собственность, собственность ГБАО, собственность местных Советов народных депутатов (коммунальная собственность)» от 24 июля 1992г. № 276 // Адлия: Централиз. банк правовой информации РТ. Версия 6.0 / М-во юстиции РТ. – Душанбе, 2019. – 1 электрон. опт. диск (CD – ROM).

32. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба тартиби ҷудо намудани ҷузъҳо ва воҳидҳои сохторӣ бо мақсади ғуруҳтани онҳо ба сифати объектҳои мустақили хусусигардонӣ» аз 4 майи соли 1997, № 17 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj)(санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

33. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи дастур оид ба нархгузорию объектҳои хусусигардонӣ» аз 4 майи соли 1997, № 181// Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

34. Консепсияи ислоҳоти хоҷагии манзилию коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2025, ки бо Қарори Ҳукумати ҶТ аз 1 июли соли 2010, таҳти № 321 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.” Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.09.2019 с.).

35. Консепсияи идоракунии рушди маҳал дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 11 июли соли 2015, № 522 тасдиқ шудааст. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: http://base.mmk.tj/view_sanadhoview.php?sanadID=553&showdetail=. (санаи мурочиат: 26.12.2020 с.).

36. Низомнома «Дар бораи тартиби гузаронидани объектҳои моликияти давлатӣ ба моликияти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва моликияти Маҷлисҳои маҳаллии вакилони халқ (моликияти коммуналӣ)», ки бо Қарори Шурои Вазирони ҶТ аз 15-уми ноябри соли 1993, № 573 тасдиқ шудааст // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ – ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Адлия.”

Шакли 7. 0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Adlia. Tj](http://www.Adlia.Tj) (санаи мурочиат: 26.12.2019 с.).

37. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16-уми апрели соли 2005 // Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмуи паёмҳо). – Хучанд: Хуросон, 2019. – С. 133-191.

38. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22-уми декабри соли 2016 // Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмуи паёмҳо). – Хучанд: Хуросон, 2019. – С. 519-544.

39. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ аз 26-уми декабри соли 2019 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/21975> (санаи мурочиат: 10.01.2023 с.).

40. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 21-уми декабри соли 2021 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://president.tj/node/27417> (санаи мурочиат: 20.10.2022 с.).

41. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23-юми декабри соли 2022 [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://president.tj/node/27417> (санаи мурочиат: 10.01.2023 с.).

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

42. Автономов, А.С. Правовые и финансовые основы самоуправления Российской Федерации: учебное пособие. [Текст] /А.С. Автономов. – М.: МЗ ПРЕСС, 2002. – 79 с.

43. Алексеев, И.А. Юридическая ответственность органов и должностных лиц публичной власти: монография [Текст] /И. А. Алексеев // Под ред. И. А. Алексеева, М. И. Цапко. – М.: Проспект, 2017. – 127 с.

44. Андрес, Э., Галкин, Л. Хозрасчетные отношения государственных предприятий в период строительства коммунизма [Текст] / Э. Андрес, Л. Галкин. – М.: Мысль, 1968. – 277 с.
45. Анненков, К. Система русского гражданского права. Т. II: Права вещные [Текст] / К. Анненков. – СПб., 1895. – 670 с.
46. Аткинсон, Э.Б., Стиглиц, Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора [Текст] / Э.Б. Аткинсон, Дж.Э. Стиглиц. – М., 1995. – 831 с.
47. Базылев, Н.И., Гурко, С.П., Базылева, М.Н. Экономическая теория [Текст] / Н. И. Базылев, С. П. Гурко, М. Н. Базылев // Под ред. П.И. Базылева С.П. Гурко, Н.И. Базылевой. – 3-е изд. – М.: Книжный Дом; Экоперспектива, 2004. – 204 с.
48. Барабашев, Г.В. Муниципальные органы современного капиталистического государства (США, Великобритания) [Текст] / Г.В. Барабашев. – М., 1971. – 280 с.
49. Безобразов, В.П. Управление, самоуправление и судебная власть [Текст] / В.П. Безобразов. – СПб., 1882. – 737 с.
50. Болтуев, С.Ш. Муниципальное право: учебное пособие [Текст] / С.Ш. Болтуев // Под ред. Засл. деят. науки, доктора экономических наук А.А. Назарова. – Худжанд, Изд. – во «Сомон», 2004. – 80 с.
51. Боровская, М.А. Генезис муниципальной собственности и становление систем муниципального управления [Текст] / М.А. Боровская. – М., 2002. – 176 с.
52. Брагинский, М.И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях [Текст] / М.И. Брагинский. – М.: Юрид. лит. 1981. – 190 с.
53. Венедиктов, А.В. Государственная социалистическая собственность [Текст] / А.В. Венедиктов. – М.: АН СССР, 1948. – 839 с.
54. Воронин, А.Г., Лапин, В.А., Широков А.Н. Основы управления муниципальным хозяйством [Текст] / А.Г. Воронин, В.А. Лапин, А.Н. Широков. – М., 1997. – 138 с.

55. Гафурзода А.Д., Рустамзода Ч.Ю. Хукуки молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон: китоби дарсӣ[Матн] / А.Д. Гафурзода, Ч.Ю. Рустамзода. – Душанбе: Матбааи АИДНПҶТ, 2022. – 360 с.

56. Егоров, Н.Д. Гражданско–правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация [Текст] / Н.Д. Егоров. – Л.: Изд. – во ЛГУ, 1988. – 174 с.

57. Игнатов, В.Г., Кузнецов, С.Г., Колесников, В.А., Рудой, В.В., Буров, А.В. Муниципальная реформа и актуальные проблемы ее проведения [Текст] / В.Г. Игнатов, С.Г. Кузнецов, В.А. Колесников, В.В. Рудой, А.В. Буров. – Ростов-на-Дону, 2004. – 356 с.

58. Игнатов, В.Г., Рудой, В.В. Местное самоуправление. Изд. 3 - е. [Текст] / В.Г. Игнатов, В.В. Рудой. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 474 с.

59. Иоффе, О.С. Развитие цивилистической мысли в СССР. Часть 2. [Текст] / О.С. Иоффе. – Л., Изд. – во ЛГУ, 1978. – 173 с.

60. Исмаилов, Ш.М. Сборник избранных статей[Текст] / Ш.М. Исмаилов. – Душанбе: Полиграф Групп, 2021. – 632 с.

61. Исмаилова, М.М. Некоторые вопросы реформирования экономики Таджикистана [Текст] / М.М. Исмаилова. – Душанбе: Дониш, 1999. – 170 с.

62. Камаев, В.Д., Лобачева, Н.Н. Экономическая теория: учебник [Текст] / В.Д. Камаев, Н.Н. Лобачева // Под ред. В.Д. Камаева, Г.Н.Лобачевой. – М., Юрайт-Издат, 2006. – 557 с.

63. Кечекян, С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе[Текст] / С.Ф. Кечекян. – М.: АН СССР, 1958. – 187 с.

64. Кодиров, З.К. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 2017. – 196 с.

65. Комарицкий, С.И. Приватизация: правовые проблемы: курс лекций. [Текст] / С.И. Комарицкий. – М., 2000. – 91 с.

66. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации (части первой) [Текст] // Под ред. Т.Е. Абовой, А.Ю. Кабалкина. – М., 2004. – 879 с.

67. Коуз, Р. Фирма, рынок и право[Текст] / Р. Коуз. – М.: Дело, 1993. – 192 с.
68. Қурбонов, Қ.Ш., Гаффорзода, И.Ғ. Ҳуқуқи граждани: китоби дарси. Қисми 1. [Матн] / Қ.Ш. Қурбонов, И.Ғ. Гаффорзода. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 504 с.
69. Кутафин, О.Е., Фадеев, В.И. Муниципальное право Российской Федерации [Текст] / О.Е. Кутафин, В.И. Фадеев. – М., 1997. – 428 с.
70. Латифзода, Н.Р. Ҳуқуқи ашёӣ дар ҳуқуқи граждани Тоҷикистон: воситаи таълимӣ[Матн] / Н.Р. Латифзода // зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. Ғаюров Ш.К., номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дот. Қурбонов Қ. Ш. – Душанбе: нашриёти Бухоро, 2017. – 128 с.
71. Маҷмуаи конститутсияҳои Тоҷикистон / мураттибон Б.С. Ғадоев, Ҷ.Н. Ҷамшедов. – Душанбе, 2015. – 633 с.
72. Маҳмудов, М.А., Менглиев, Ш.М. Ҳуқуқи хусусии римӣ: васоити таълимӣ. [Матн] / М. А. Маҳмудов, Ш.М. Менглиев. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 176 с.
73. Маҳмудов, М.А., Тағойназаров, Ш.Т., Бобочонов, И.Ҳ., Бадалов, Ш.К. Тафсири Кодекси граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон (қисми якум). [Матн] / М.А. Маҳмудов, Ш.Т. Тағойназаров, И.Ҳ. Бобочонов, Ш.К. Бадалов. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 1000 с.
74. Маттеи, У., Суханов, Е.А. Основные положения права собственности. [Текст] / У. Маттеи, Е.А. Суханов. – М.: Юристь, 1999. – 383 с.
75. Мильнер, Б.З. Предисловие и научное редактирование русского перевода книги Дугласа Норта «Институты, институциональные изменения и функционирование экономики» [Текст] / Б.З. Мильнер. – М.: Фонд экономической книги «Начала». – 1997. – С. 72.
76. Мозолин, В.П. Право собственности в Российской Федерации в период перехода к рыночной экономике[Текст] / В.П. Мозолин. – М.: Институт государства и права РАН, 1992. – 175 с.
77. Муниципальное право[Текст] // Под ред. А. И. Коваленко. – М., 1998. – 147 с.

78. Норт, Дуглас. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики // Перевод на русский язык: А.Н. Нестеренко. – М., 1997 // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://gtmarket.ru>. (санаи мурочиат: 07.09.2013 с.).

79. Ҷамидов, Х. Ҳуқуқи асосии (конститутсионии) мамлакатҳои хориҷӣ: қисми умумӣ. Ҷилди 2: китоби дарсӣ [Матн] / Х. Ҷамидов. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 500 с.

80. Ҳуқуқи граждани: китоби дарсӣ. Қисми 1 [Матн] // Зери таҳрири узви вобастаи Академияи илмҳои ҚТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, проф. О.У. Усмонов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 326 с.

81. Осинский, Н. Строительство социализма. Общие задачи. Организация производства [Текст] / Н. Осинский. – М.: Коммунист, 1918. – 158 с.

82. Радыгин, А.Д. Реформа собственности в России: на пути из прошлого в будущее [Текст] / А.Д. Радыгин. – М.: Республика, 1994. – 158 с.

83. Раҳимзода, М.З. Проблемаҳои мубрами ҳуқуқи соҳибкории Ҷумҳурии Тоҷикистон: монография [Матн] / М.З. Раҳимзода. – Душанбе: МН Дониш, 2019. – 557 с.

84. Саидов, Х.М. Основные вопросы питьевого водоснабжения граждан в частноправовом регулировании: монография [Текст] / Х.М. Саидов. – Душанбе: ЭР-граф, 2017. – 180 с.

85. Сангинов, Д.Ш. Предпринимательская деятельность по оказанию социально - культурных услуг: проблемы правового регулирования: монография [Текст] / Д.Ш. Сангинов. – Душанбе: Сино, 2019. – 320 с.

86. Сборник законов Таджикской ССР, указов и постановлений Президиума Верховного Совета Таджикской ССР (1938-1958 гг.) [Текст]. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1959. – 402 с.

87. Синайский, В.Д. Русское гражданское право [Текст] / В.Д. Синайский. – Киев, 1914. – Вып. 1. – 451 с.

88. Скворцов, О.Ю. Вещные иски в судебно – арбитражной практике. [Текст] / О.Ю. Скворцов. – М.: «Бизнес-шк «Интел - Синтез»», 1998. – 362 с.

89. Скворцов, О.Ю. Защита права собственности и судебно – арбитражная практика[Текст] / О.Ю. Скворцов. – М.: ЗАО «Бухгалт. бюл», 1997. – 171 с.
90. Скворцов, О.Ю. Приватизационное право[Текст] / О.Ю. Скворцов. – М.: «Бизнес-шк «Интел - Синтез»», 1999. – 271 с.
91. Сулаймонов, Ф.С. Концепция вещных прав в Республике Таджикистан: монография[Текст] / Ф.С. Сулаймонов. – Душанбе: Типография ТНУ, 2016. – 152 с.
92. Суханов, Е.А. Лекции о праве собственности[Текст] / Е.А. Суханов. – М.: Юрид. лит, 1991. – 240 с.
93. Талапина, Э.В. Управление государственной собственностью [Текст] / Э.В. Талапина. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 453 с.
94. Тихомиров, Ю.А. Публичное право: учебник для юрид. фак. и вузов. [Текст] / Ю.А. Тихомиров. – М., 1995. – 485 с.
95. Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон[Матн] / Ф. Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 260 с.
96. Усманов, О.У. Становление советского гражданского права в Таджикистане[Текст] / О.У. Усманов. – Душанбе, 1990. – 300 с.
97. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Асрҳои X - аввали асри XX. Дар ду ҷилд. Қариб 45 000 калима [Матн] // зери назари М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Масумӣ. – Ҷилди 1. А – О. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 952 с.
98. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917–1994 гг.) [Текст] / сост.: Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Дониш, 2019. – 1000 с.
99. Хрестоматия по истории отечественного государства и права: форма государственного единства в отечественной истории XX века [Текст] / сост. О.И. Чистяков, Г.А. Кутьина.– М.: Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. – 682 с.
100. Ҳуқуқи андоз: Китоби дарсӣ. Нашри сеюм[Матн] / Мухаррири масъул доктори илмҳои ҳуқуқ, професор Ш.М. Исмоилов. – Душанбе:Нашриёти Полиграф-групп, 2022. – 536 с.

101. Ҳуқуқи граждани Чумҳурии Тоҷикистон. Китоби дарсӣ. Қисми дуюм[Матн] / муҳаррирони масъул: мудири кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Гаюров Ш.К. ва номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: Эрграф, 2014. – 424 с.

102. Широков, А.В., Юркова, С.Н. Муниципальное управление. [Текст] / А.В. Широков, С.Н. Юрков. – М., 2010. – 126 с.

Мақолаҳо ва маърузаҳо

103. Алимурзаев, Г. Местное самоуправление и местные финансы: модель «муниципальной общины» [Текст] / Г. Алимурзаев // Российский экономический журнал. – 1998. – № 5. – С. 41-48.

104. Ахметьянова, З.А. Ограничение прав публичного собственника[Текст] / З.А. Ахметьянова // Закон. – 2003. – № 11. – С. 64-75.

105. Байдаков, С. О комплексном территориальном подходе к повышению энергетической эффективности коммунального хозяйства города[Текст] / С. Байдаков // Энергосбережение. – 2002. – № 2. – С. 38-47.

106. Васильев, В.И. Проблемы реализации и перспективы развития конституционной модели российского местного самоуправления[Текст] / В.И. Васильев // Материалы «круглого стола» // Государство и право. – 2004. – № 3. – С. 29-38.

107. Васильева, Е.В. Становление института муниципальной собственности и развитие системы муниципального управления в современной России[Текст] / Е.В. Васильева // Вестник Челябинского государственного университета. – 2015. – № 2. – С. 31-39.

108. Гаюров, Ш.К. Жилищно – коммунальное хозяйство Республики Таджикистан: некоторые вопросы частного правового регулирования[Текст] / Ш.К. Гаюров // Национальная правовая система Республики Таджикистан и стран СНГ: анализ тенденций и перспектив развития: материалы V межд. науч. – практ. конф. – Душанбе: РТСУ, 2017. – С. 143-149.

109. Граверт, Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ[Текст] / Р. Граверт // Государство и право. – 1992. – №10. – С. 92-104.

110. Гулов, Ш. Процесс «малой» приватизации в Таджикистане завершен, а практически все средние и крупные предприятия акционированы. [Захараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.news.tj>. (санаи мурочиат: 24.09.2018 с.).

111. Игнатова, Т.В. Социально–экономические перспективы развития муниципальной собственности[Текст] / Т.В. Игнатова // Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2005. – № 3. – С. 41-47.

112. Каримова, М. Ход экономических реформ в Таджикистане. Центральная Азия. Швеция – 1998 – №2 (14). [Захараи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://famous-scientists.ru/anketa/karimova-mavzuna-timurovna-17516> (санаи мурочиат: 22.12.2019 с.).

113. Каюмов, Н.К., Назаров, Т.Н., Махмудов, И.И., Рахимов, Р.К., Умаров, Х.У. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2003. – № 4. – С. 24 -32.

114. Ковалевская, А.П. Организационно–правовые формы управления имуществом коммунальной собственности [Текст] / А.П. Ковалевская // Хмельницкий университет управления и права. Университетские научные записки. – 2008. – № 3 (18). – С. 356-364.

115. Колюшин, Е.И. О праве муниципальной собственности[Текст] / Е.И. Колюшин // Журнал российского права. – 1997. – № 9. – С. 72-81.

116. Миколенко, Я.Ф. Государственные юридические лица в советском гражданском праве[Текст] / Я.Ф. Миколенко // Советское государство и право. – 1951. – № 7. – С. 41-57.

117. Мозолин, В.П. Право собственности в условиях совершенствования социализма[Текст] / В.П. Мозолин // Матер. науч. конф. от 7-9 июня 1988 г. г. Звенигород // Под ред. Мозолина В. П. и др. – М., 1989. – С. 4-12.

118. Норт, Д. Пять тезисов об институциональных изменениях[Текст] / Д. Норт // Квартальный бюллетень клуба экономистов. – 2000. – Вып. 4. – С. 42-43.
119. Нуреев, Р.М. Институционализм: прошлое, настоящее, будущее[Текст] / Р.М. Нуреев // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 121-139.
120. Одинаева, Г.О. Основные положения права собственности в законодательстве Республики Таджикистан [Текст] / Г.О. Одинаева // Ҳаёт ва қонун. – Душанбе, 2016. – № 1. – С. 142-153.
121. Ойгензихт, В.А. Субъекты осуществления права общенародной собственности (современные тенденции) [Текст] / В.А. Ойгензихт // Матер. науч. – конф. ИГПАН СССР от 7-9 июня 1988 г. гор. Звенигород. // Под ред. В.П. Мозолина, А.А. Рубанова, М.Я. Шиминова. – М., 1989. – С. 49-56.
122. Ойев, Х. Шартномаи маъмурӣ: мафҳум, хусусият ва вазифаҳо[Матн] / Х. Ойев // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – Душанбе: матбааи ДМТ, 2022. – № 2 (38). – С. 92-102.
123. Пешин, Н.Л. Проблемы реализации принципа самостоятельности местного самоуправления[Текст] / Н.Л. Пешин // Конституционное и муниципальное право. – 2005. – № 4. – С. 31-40.
124. Радыгин, А. Институциональные компоненты экономического роста[Текст] / А. Радыгин // Вопросы экономики. – 2005. – № 11. – С. 43-49.
125. Ржевский, В.А. Проблема собственности в конституционном праве[Текст] / В.А. Ржевский // Личность и власть. – Ростов-на-Дону. – 1995. – С. 109-115.
126. Самадов, Б. Правовой обзор права собственности в Таджикистане[Текст] / Б. Самадов. – Душанбе, 2007. – С. 27-32.
127. Топорнин, Б.Н. Конституционно-правовые проблемы формирования новой экономической системы[Текст] / Б.Н. Топорнин // Конституционный строй России. Изд.2-е. – М., 1995. – С. 45-50.
128. Уильямсон, О. Частная собственность и рынок капитала [Текст] / О. Уильямсон // ЭКО. – 1993. – № 5. – С. 68-74.

129. Усмонов, О.У. К проблеме развития кодификации гражданского законодательства Республики Таджикистан[Текст] / О.У. Усмонов // Государство и право. – Душанбе, 1999. – № 4. – С. 42-64.

130. Чеботарев, Г.Н. Вертикаль публичной власти в регионе, какой ей быть? [Текст] / Г.Н. Чеботарев // Проблемы разграничения предметов ведения и полномочий между федеральными органами и органами исполнительной власти субъектов Российской Федерации и органами местного самоуправления. – Тюмень. – 2002. – С. 3-5.

131. Якушев, В.С. О самостоятельности института права государственной социалистической собственности и его государственно-правовой природе [Текст] / В.С. Якушев // Сб. ученых трудов Свердловского юрид. института. – Вып. 13. – 1970. – С. 85-110.

Диссертация ва авторефератҳо

132. Аккуратов, И.Ю. Общетеоретические и гражданско-правовые проблемы приватизации муниципальной собственности[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.03 / Аккуратов Игорь Юрьевич. – М., 2000. – 277 с.

133. Аминджанов, Б.С. Становление и развитие органов местного самоуправления в Республике Таджикистан[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Б.С. Аминджанов. – М., 2009. – 26 с.

134. Артамонова, О.В. Управление собственностью муниципального образования[Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Артамонова Ольга Васильевна. – Екатеринбург, 2007. – 245 с.

135. Артюшин, С.В. Осуществление права муниципальной собственности[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Артюшин Станислав Владимирович. – М., 2005. – 199 с.

136. Бондарь, Н.С. Права человека и местное самоуправление в Российской Федерации[Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Бондарь Николай Семенович. – Ростов-на-Дону. – 1997. – 370 с.

137. Гаджиев, Г.А. Основные экономические права: сравнительное исследование конституционно – правовых институтов России и зарубежных государств[Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Гаджиев Гадис Абдуллаевич. – М., 1996. – 50 с.

138. Гаюров, Ш.К. Проблемы гражданско – правового регулирования акционирования государственных предприятий в Республике Таджикистан[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ш.К. Гаюров. – Душанбе, 1996. – 22 с.

139. Глухова, А.А. Развитие энергообеспечения региональной социально-экономической системы: на примере жилищно – коммунального хозяйства Самарской области[Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / А.А. Глухова. – Казань, 2009. – 23 с.

140. Довгялло, Я.П. Тенденции развития национальной экономики и вопросы ее макроэкономического регулирования (на примере Республики Таджикистан) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Я.П. Довгялло. – Душанбе, 2008. – 215 с.

141. Иванов, А.А. Право собственности и товарно-денежные отношения[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А.А. Иванов. – Ленинград, 1991. – 16 с.

142. Кодиров, З.К. Формирование местного самоуправления как социального института в Республике Таджикистан: социально-философский анализ[Текст]: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09. 00. 11 / З.К. Кодиров. – Душанбе, 2016. – 24 с.

143. Мареев, Ю.Л. Приватизационные сделки[Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; 12.00.08 / Ю.Л. Мареев. – М., 1997. – 25 с.

144. Махкамов, Р. Проблемы реформирования экономики Республики Таджикистан и становления частного сектора в переходном периоде к рынку: на уровне макроанализа[Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08. 00. 01/ Махкамов Рустам. – Душанбе, 1998. – 135 с.

145. Мухторов, К.Т. Конституционно-правовые основы организации местного самоуправления в Республике Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Мухторов Киромуддин Тоджиевич. – М., 2012. – 239 с.

146. Низамова, Т.Д. Реструктуризация промышленных предприятий Таджикистана в условиях переходной экономики[Текст]: дис. ... д-ра экон. наук: 08. 00. 05 / Низомова Тухфамох Давлатовна. – Душанбе, 2007. – 299 с.

147. Тошов, Т.Д. Формирование и развитие системы управления жилищно-коммунальным хозяйством Республики Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Тошов Тошбой Джумабоевич. – Душанбе, 2007. – 180 с.

148. Холматов, Р. Б. Роль приватизации в формировании многоукладной структуры собственности: опыт сравнительного анализа[Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Холматов Рустам Буранович. – Душанбе, 2011. – 142 с.

149. Цветкова, Г.А. Местное самоуправление в современной России: состояние, тенденции, эффективность[Текст]: дис. ... д-ра социолог. наук: 22.00.08 / Цветкова Галина Александровна.– М., 2003. – 402 с.

150. Цирин, А.М. Правовые основы муниципальной собственности в Российской Федерации[Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Цирин Артем Михайлович – М., 2006. – 208 с.

151. Шодиева, З.Н. Формирование и развитие рынка жилищно-коммунальных услуг в Республике Таджикистан[Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08. 00. 05 / Шодиева Заррина Нозимджановна. – Душанбе – 2006. – 178с.

Адабиёти илмӣ бо забони англисӣ:

152. Alchian, A.A., Demsetz, H. The property rightsparadigm[Text] / A.A. Alchian, H. Demsetz // Journal of Economic History. 1973. V. 33. № 1. – P. 21-22.

153. Coase, R. The Problem of Social Cost [Text] / R. Coase // Journal of Law and Economics. – 1960. – V. 3. – № 1. – P. 31-32.

154. Williamson, O.E. Economic organization: Firms, markets and policy control[Text] / O.E. Williamson. – Beighton: W heatsheaf, 1986. – P. 32-33.

Маводҳои амалияи ҳуқуқатбиккунӣ:

155. Вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон: январ-апрели соли 2019 // Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2019[Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: [http:// www. Stat. tj](http://www.Stat.tj) (санаи мурочиат: 11.01.2020 с.).

156. Маводи рӯзномаи «Вечерний Душанбе» аз 18 март соли 2015 // [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.vecherka.tj> (санаи мурочиат: 21.03.2015 с.).

157. Постановление Пленума Высшего экономического суда РТ «О некоторых вопросах практики разрешения споров, связанных с защитой права собственности и других вещных прав» от 15 ноября 1993 г. № 573 // Маҳзани мутамаккази иттилоотӣ-ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj>. (санаи мурочиат: 21.03.2015 с.).

158. Пузанов, А.С. Экономика города под микроскопом // [Заҳираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: URL: <http://bujet.ru/article/54318.php>. (санаи мурочиат: 12.09.2018 с.).

159. Таджикистан: устойчивый рост, возрастающие риски[Текст] // Доклад об экономическом развитии Таджикистана // Всемирный банк. – 2014. – № 5. – С. 3-24.

ИНТИШОРОТ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

1. Монография:

[1–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Масъалаҳои асосии ҳуқуқи моликияти коммуналӣ: монография[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2023. – 185 с. ISBN 978-99985-927-8-0

2. Мақолаҳои, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[2–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Некоторые теоретические и правовые проблемы коммунальной собственности в Республике Таджикистан[Текст] / А.Қ. Раҳмонзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – Душанбе, 2018. – № 4. – С. 270-274. ISSN 2413-5151.

[3–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Правовое регулирование коммунальной собственности в Республике Таджикистан[Текст] / А.Қ. Раҳмонзода // Правовая жизнь. – Душанбе, 2019. – № 1 (25). – С. 197-207. ISSN 2307-5198.

[4–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Моликияти коммуналӣ дар низоми ҳуқуқи моликияти Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода // Идоракунии давлатӣ. – Душанбе, 2019. – № 2. – С. 38-43.

[5–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Пайдоиши моликияти коммуналӣ / А.Қ. Раҳмонзода[Матн] // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2019. – № 4 (28). – С. 165-175. ISSN 2307-5198.

[6–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Баъзе масъалаҳои ташаккулёбии ва инкишофи ҳуқуқи моликияти коммуналӣ[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода, А.Д. Фафурзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – Душанбе, 2022. – № 3 (39). – С. 117-130. ISSN 2307-5198.

3. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ҷоп шудаанд:

[7–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Танзими ҳуқуқӣ – назариявии моликияти коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ. – 2019. – № 3/2 (64). – С. 40-45. ISSN 2663-5534.

[8–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Мафҳум ва вазъи ҳуқуқии субъектони ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода // Маҷмӯи маводҳои конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва Рӯзи байналмилалии муқовимат бо коррупсия таҳти унвони “Ҳалли масоили муҳочират ва рушди ҳамкорӣ дар доираи СММ ва дигар ташкилотҳои байналмилалӣ”. – Душанбе: Матбааи АИДНПҚТ, 2022. – С. 133-139.

[9–М]. Раҳмонзода, А.Қ. Масъалаҳои асосии танзими ҳуқуқии объектҳои ҳуқуқи моликияти коммуналӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн] / А.Қ. Раҳмонзода // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои тақвияти ватандӯстӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ – омили муҳими таҳкими давлатдорӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ”. – Душанбе: Матбааи АИДНПҚТ, 2023. – С. 268-273. ISSN 2664-0651